

**ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

На правах рукопису

УМІНСЬКИЙ Сергій Антонійович

УДК 37(09)(477.4:437.1)

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІТЕЙ
ЧЕСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
(др. пол. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.)**

13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
БОРЕЙКО Олександр Михайлович,
кандидат педагогічних наук, доцент

Житомир – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІТЕЙ ЧЕСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (др. пол. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.).....	18
1.1. Історіографія та джерела дослідження.....	18
1.2. Понятійний апарат дослідження.....	32
1.3. Передумови становлення навчальних закладів для дітей чеського походження (1867–березень 1917 рр.).....	56
1.4. Основні періоди й етапи розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження.....	65
Висновки до першого розділу.....	72
РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІТЕЙ ЧЕСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (др. пол. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.).....	75
2.1. Етапи становлення навчальних закладів для дітей чеського походження за історичного періоду Російської імперії (1867– березень 1917 рр.).....	75
2.2. Чеські школи, однокласні та двокласні чесько-російські училища (1867–березень 1917 рр.).....	96
2.3. Розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження в період УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917– червень 1919 рр.) і Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.)...	115
2.4. Розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження в історичний період УСРР (червень 1919–1938 рр.).....	129
Висновки до другого розділу.....	142
РОЗДІЛ 3. КАДРОВІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІТЕЙ ЧЕСЬКОГО	

ПОХОДЖЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (др. пол. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.).....	146
3.1. Підготовка вчительських кадрів для навчальних закладів для дітей чеського походження (др. пол. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.).....	146
3.2. Підручники та посібники в навчальних закладах для дітей чеського походження (др. пол. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.).....	158
Висновки до третього розділу.....	184
ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	193
ДОДАТКИ.....	235

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВНЗ – вищий навчальний заклад.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області.

ДАКО – Державний архів Київської області.

ДАЛО – Державний архів Львівської області.

ДАК – Державний архів м. Києва.

ЄС – Європейський Союз.

Ж. р. – жіночий рід.

МНО – Міністерство народної освіти.

НКО – Народний комісаріат освіти.

Н. р. – навчальний рік.

Р. з. – рік заснування.

РНК – Рада народних комісарів.

ССРР – Союз Соціалістичних Радянських Республік (саме таку назву мала держава до 1937 р. [243]).

ТЗН – технічні засоби навчання.

УНР – Українська Народна Республіка.

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка (саме таку назву мала держава до 1937 р. [243]).

ЦДАВОВ України – Центральний державний архів вищих органів влади й управління України.

ЦДІАУ м. Львова – Центральний державний історичний архів України м. Львова.

ЦДІАУ в м. Києві – Центральний державний історичний архів України в м. Києві.

Ч. р. – чоловічий рід.

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі становлення України як незалежної держави, яка об'єднує значну кількість національних меншин, актуальним стає розвиток культури, освіти, мов усіх національностей, які проживають на її території. Здійснення ефективної державної освітньої політики щодо демократичного становлення поліетнічного суспільного середовища сприяє в одержанні рідномовної освіти національним меншинам. Нинішньою юридичною основою розвитку державної етнополітики України стало законодавство, зокрема ряд відповідних нормативно-правових актів: Декларація про державний суверенітет України (1990 р.), Декларація прав національностей України (1991 р.), Закон України „Про національні меншини в Україні” (1992 р.), Конституція України (1996 р.), Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (2003 р.) та інші законодавчі документи.

Зважаючи на це, значної ваги набуває історико-педагогічне минуле та наукове опрацювання подій і процесів, які взаємопов'язані зі становленням і розвитком навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (др. пол. XIX – 30-х рр. XX ст.).

Значної уваги щодо теоретичних засад і впровадження національних освітніх впливів потребує дослідження минулого шкіл України, передусім, історичних надбань у становленні і розвитку навчальних закладів, завдяки чому можна виділити важливі для практики передумови, реалістично осмислити чинники моделювання та синхронізації педагогіки теперішнього конституційного шкільництва.

У сучасному науковому просторі існує значна кількість досліджень з проблем становлення і розвитку навчальних закладів для чеськомовного населення України, серед яких вагоме значення мають праці із *соціально-політичних передумов становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження*, які висвітлювали М. В. Бармак, П. М. Батюшков, Ї. Н. Гофман, Я. Л. Драгокупіл, О. С. Клаус, М. Ю. Костриця, М. М. Кріль,

І. Ч. Левкович, Г. І. Марахов, В. І. Наулко, К. О. Пушкаревич, Р. І. Родін, Г. М. Розлуцька, Г. Е. Санчук, П. М. Третьяков, Г. А. Шпиталенко й ін. *Змістово-організаційні характеристики навчальних закладів для дітей чеського походження* частково розкрито в роботах І. В. Афанасьєва, С. М. Каретнікова, Л. С. Кишкіна, Є. М. Крижановського, О. С. Пругавіна, Г. О. Фальборка й ін. *Засади функціонування навчальних закладів для дітей чеського походження* досліджували також О. Н. Забелін, М. В. Каржанський (Качанов), М. Є. Лутай, Н. А. Сейко, І. М. Толмачев, В. О. Францев та ін.

Потреба наукової розробки цієї проблеми викликана відсутністю спеціальних досліджень з питань становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (др. пол. XIX – 30-х рр. XX ст.). Дана робота є спробою розв’язання протиріч між: поглибленням цивілізаційних чинників, полікультурним взаємозв’язком і означеною необхідністю дотримання національної самобутності українського юнацтва; потребою доцільного поєднання минулого та сучасного в теперішній українській освітній традиції та неповним проєкційним осмисленням чинників її поступу; аналізом сучасною педагогічною наукою чеського питання та недостатнім базисним історико-педагогічним пошуком, спрямованим на вивчення становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження Правобережної України (др. пол. XIX – 30-х рр. XX ст.).

У вирішенні зазначених протиріч важлива роль відводиться дослідженню функціонування всіх навчальних закладів на Правобережній Україні (др. пол. XIX – 30-ті рр. XX ст.). Отже, актуальність проблеми, її недостатня розробленість зумовили вибір теми: **„Становлення і розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (др. пол. XIX – 30-ті рр. XX ст.)”**.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах комплексної науково-дослідної теми

кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка „Становлення і розвиток освіти та виховання в різні історичні періоди” (державний реєстраційний номер 0110V002112). Тема дослідження затверджена вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 9 від 02 05 2010 р.) й узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології Академії педагогічних наук України (протокол № 6 від 15 06 2010 р.).

Мета дослідження – здійснити цілісний історико-педагогічний аналіз змісту та процесу навчання, основних чинників і провідних тенденцій розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження.

Для досягнення мети визначено такі **дослідницькі завдання**:

1. Здійснити ретроспективний аналіз досліджуваної проблеми, вивчити архівні джерела та проаналізувати стан досліджуваної проблеми в історичних і педагогічних джерелах.

2. Уточнити сутність базових понять і категорій дослідження; розробити історико-педагогічну періодизацію становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні.

3. Дослідити діяльність навчальних закладів для дітей чеського походження, які функціонували на Правобережній Україні протягом досліджуваного періоду.

4. Проаналізувати підготовку вчительських кадрів для навчальних закладів для дітей чеського походження, відповідні підручники та посібники.

5. Визначити тенденції та протиріччя становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні.

Об’єкт дослідження: розвиток освіти чеської національної меншини Правобережної України.

Предмет дослідження: система становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні впродовж др. пол. XIX – 30-х рр. XX ст.

Методи дослідження: історико-логічний (для аналізу матеріалів періодичних видань, науково-літературних джерел, архівної документації, статистичних відомостей); історико-ретроспективний (з метою характеристики змісту, завдань, форм, напрямів, методів і засобів діяльності навчальних закладів і взаємопов'язаних з ними чеських просвітницьких організацій); порівняльно-зіставний (для виявлення протиріч між змістом, завданнями, формами, напрямами, методами та засобами діяльності навчальних закладів у різні історичні періоди); порівняльно-історичний (з метою визначення якісних змін у діяльності навчальних закладів упродовж др. пол. XIX – 30-х рр. XX ст.); систематизації (для складання таблиць відповідності чеських громад і розташованих у них навчальних закладів); аналізу (з метою аналізу передумов розвитку навчальних закладів, понятійного апарату дослідження тощо); порівняльно-історичний – для зіставлення подібних за внутрішньою суттю процесів становлення і розвитку навчальних закладів, котрі відрізняються лише часовою та просторовою варіацією форм і, навпаки, в порівнянні подібних форм зазначеного становлення і розвитку, які виражають різний зміст; історико-типологічний – з метою визначення істотно відмінних стадій становлення і розвитку досліджуваних навчальних закладів, де одні якісні стани змінюють інші; історико-системний – для подання цілісної комплексної системи становлення і розвитку навчальних закладів з огляду на окремі неповторні події, історичні ситуації та процеси; дескриптивний – з метою цивілізаційного підходу до вивчення історії й історії педагогіки та полягає в розгляді історичного й історико-педагогічного процесів становлення і розвитку навчальних закладів через розпад цих процесів на відокремлені один від одного процесуальні одиниці (етапи й підетапи часового та просторового характеру).

Теоретична основа дослідження ґрунтується на цивілізаційному підході, принципах науковості, цілісності, об'єктивності, системності, соціальної зумовленості, культуровідповідності, взаємозв'язку та взаємодії об'єктивного і суб'єктивного, традиційного й інноваційного, національного та загальнолюдського, які забезпечують з'ясування умов становлення, розвитку та наслідків педагогічних подій.

Робота базується: на концептуальних положеннях теорії гуманізації освіти (В. П. Андрущенко, Г. О. Балл, І. Д. Бех); теоретичних підходах до вивчення історико-педагогічного процесу (О. М. Адаменко, М. В. Богуславський, Л. Ц. Ваховський, О. В. Сухомлинська); теоріях гуманістичної психології (А. Адлер, А. Х. Маслоу, В. Е. Франкл); провідних ідеях щодо шляхів розвитку системи освіти в Україні (В. Г. Кремень, Є. М. Хриков).

Також у роботі використано праці О. О. Анікеєва, М. В. Богуславського, Л. І. Бородкіна, Г. П. Васяновича, Л. П. Вовк, С. У. Гончаренка, М. Б. Євтуха, М. О. Константинова, В. В. Краєвського, М. В. Левківського.

Зокрема, цивілізаційний підхід обґрунтовує можливість існування в історії Правобережної України такого паралельного замкнутого культурного утворення на зразок чеського етносу, яке має цілий набір специфічних ознак: географічних (Чехія в поєднанні із Правобережною Україною), етнографічних (чеський етнос у поєднанні з українським), соціально-економічних (співставлення практично однакових соціально-економічних умов, які в результаті дають дещо зовсім різне, внаслідок дії двох попередніх і наступної ознак), культурних (відмінність культурних особливостей двох навіть споріднених у минулому етносів).

У процесі історико-педагогічного аналізу застосовано хронологічний, проблемно-тематичний, персоніфікований, джерелознавчий, системний, синергетичний підходи й історико-педагогічний регіоналізм.

За хронологічним підходом здійснено аналіз архівних і літературних джерел, виявлено зміни у ставленні владних структур до навчальних закладів для дітей чеського походження в різні історичні періоди.

За проблемно-тематичним підходом проаналізовано наукові праці з теми дослідження, забезпечено неупереджене, критичне осмислення змісту зібраних наукових праць і архівних матеріалів із урахуванням специфіки соціального устрою й особливостей розвитку суспільства.

Персоніфікований підхід сприяв можливості представити систему навчальних закладів для дітей чеського походження самобутнім педагогічним феноменом, сформованим завдяки активному впливу багатьох факторів.

За джерелознавчим підходом висвітлено основні джерела проведеного дослідження.

За системним підходом окреслено місце аналізу становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження серед інших педагогічних досліджень.

Історико-педагогічний регіоналізм дав можливість класифікувати джерельну базу як дослідження українських, російських і зарубіжних учених, порівняти виявлені тенденції та проблеми становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні як поліетнічному регіоні, виявити специфіку регіону в контексті окресленого питання.

Стан дослідженості проблеми розглядався в контексті трьох етапів з хронологічними межами: 1) др. пол. XIX – 30-ті рр. XX ст., коли формувався чеський освітній простір (І. В. Афанасьєв, П. М. Батюшков, О. М. Воронін, В. К. Гульдман, О. М. Забелін, П. В. Каменський, С. М. Каретніков, М. В. Каржанський (Качанов), О. С. Клаус, М. П. Коробка, Є. М. Крижановський, О. М. Лазаревський); 2) 40-ві – середина 80-х рр. XX ст., коли питанню етнонаціональних шкіл практично не приділялася увага (Л. С. Кішкін, Ж. М. Ковба, І. Ч. Левкович, Г. І. Марахов, В. І. Наулко,

К. О. Пушкаревич, Р. І. Родін, Ф. Кутнар); 3) др. пол. 80-х рр. ХХ – поч. ХХІ ст., коли кількість відповідних наукових праць зростає, оскільки доступними стають нові джерела, а гострота етнонаціонального чинника проблеми потребувала теоретичного осмислення (М. Т. Андрійчук, М. В. Бармак, О. Б. Бистрицька, Л. А. Блашкевич, Н. М. Бовсунівська, Г. В. Бондаренко, М. Борисов, С. Б. Бричок, К. К. Васильєв, В. С. Ваховський, О. В. Воловик, І. М. Гонак).

Хронологічні межі дослідження охоплюють період, починаючи з др. пол. ХІХ ст. до 30-х рр. ХХ ст.

Нижня межа – 1867 р. – визначається тим, що в 1867 р. на основі Російського імператорського сільськогосподарського товариства було організовано спеціалізований Комітет з питань чеської еміграції. Як наслідок, 14 березня 1870 р. попечитель Київського учбового округу отримав інструктивний лист від міністра народної освіти щодо заснування двокласних чесько-російських училищ.

Верхня межа дослідження окреслюється 1939 роком, оскільки 10 квітня 1938 року рішенням ЦК ВКП (б) функціонування особливих національних відділів і класів при радянських школах та особливих національних шкіл на території УСРР було визнано недоцільним і шкідливим й офіційно розпочато згортання в радянській державі політики сприяння національному розвитку етнічних меншин із закриттям національних закладів освіти. У Польській Республіці закриття навчальних закладів для дітей чеського походження було пов'язане з початком у 1939 р. Другої світової війни.

Територіальні межі дослідження охоплюють Правобережну Україну, яка співвідносна з поняттями „Південно-Західний край” і „Київське генерал-губернаторство”. У період 1850–1917 рр. Київське генерал-губернаторство включало три губернії: Київську, Волинську та Подільську. Станом на 1939 р. територіальними межами Південно-Західного краю можна частково чи повністю визначити кордони Вінницької, Волинської, Житомирської,

Київської, Кіровоградської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Черкаської областей. Відзначимо, що Правобережна Україна є цілісним географічним утворенням до якої б державної одиниці вона не належала – до Російської імперії, УНР, Польської Республіки чи УСРР [83; 84; 85; 86; 87; 88; 89; 90; 91; 92; 93].

Джерельну базу дослідження становлять документи та матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ф. № 274. Київське губернське жандармське управління; ф. № 442. Канцелярія Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора; ф. № 707. Управління Київського учбового округу); Центрального державного історичного архіву України м. Львова (ф. № 146. Галиційне намісництво, м. Львів; ф. № 195. Товариство взаємодопомоги учасників польського повстання 1863–1864 рр., м. Львів; ф. № 742. Колекція карт і планів; ф. № 839. Польсько-Чехословацький клуб у м. Львові); Центрального державного архіву вищих органів влади України (ф. № 166. Народний комісаріат освіти УСРР); Державного архіву Житомирської області (ф. № 147. Звіти завідуючих у Житомирському повіті); Державного архіву Київської області (ф. № 2. Канцелярія Київського губернатора; ф. № 10. Київська губернська у справах про товариства присутність; ф. № 111. Київський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Губвиконком); ф. № 112. Київський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Окрвиконком)); Державного архіву Львівської області (ф. № 1. Львівське воєводське управління. Суспільно-політичний відділ. Підвідділ у справах товариств; ф. № 350. Дирекція поліції в м. Львові. Президія); Державного архіву м. Києва (ф. № 16. Київський університет; ф. № 18. Київський політехнічний інститут); наукова література Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олега Ольжича, Львівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника; періодичні

видання: „Вісник виховання” (1902 р.), „Вісник Європи” (1868 р.), „Волинські єпархіальні відомості” (1887–1889 рр., 1891 р., 1893–1894 рр.), „Журнал міжвідомчої наради з питання щодо постановки шкільної освіти в місцевостях з інорідним та інославним населенням”, „Киянин” (1869–1870 рр., 1889 р.), „Педагогічний листок” (1912–1913 рр.), „Руська школа” (1895 р.), „Руський чех” (1907–1908 рр.), „Чехослован” (1912 р., 1916 р.), „Більшовицька правда” (1933 р.), „Видавнича справа. Книгознавство” (1969 р.), „Радянська Волинь” (1935 р.), „Українське слов’янознавство” (1970 р.), „Архіви України” (1992 р.), „Відродження” (1994 р.), „Вітчизна” (1998 р.), „Український історичний журнал” (1991 р.); збірники документів, матеріали історичних та історико-педагогічних досліджень (дисертаційні роботи, монографії); закони та довідкові відомості з початкової народної освіти. Загалом, у процесі роботи проаналізовано 364 джерела, зокрема, використано матеріали семи архівів, сімнадцяти архівних фондів, сорока двох архівних справ.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *вперше* цілісно визначено зміст і об’єктивні характеристики базових понять „діти чеського походження” та „навчальні заклади для дітей чеського походження”; здійснено комплексний історико-педагогічний аналіз становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження; виявлено та досліджено організаційні форми професійної підготовки вчителів для таких навчальних закладів; розкрито сутність і зміст чинників, які вплинули на їх становлення і розвиток; проаналізовано форми та методи навчання та виховання; запропоновано та науково обґрунтовано періодизацію їх становлення і розвитку; узагальнено розвиток їх мережі; систематизовано типи навчальних закладів і виявлено їх зміст, структуру та специфіку організації; обґрунтовано провідні тенденції розвитку навчальних закладів у регіоні відповідно до визначених історико-педагогічних етапів;

– *удосконалено* типологію навчальних закладів для дітей чеського походження, періодизацію й основні тенденції їх розвитку в поліетнічному середовищі Правобережної України;

– *подальшого розвитку набули*: історико-педагогічне знання про навчальні заклади для дітей чеського походження в регіональному соціокультурному середовищі; типологія форм сприяння розвитку навчальних закладів (державна, громадська та приватна).

Запроваджено до наукового обігу маловідомі та невідомі архівні документи (зокрема, 21 раніше неопубліковане архівне джерело), пов'язані з діяльністю навчальних закладів для дітей чеського походження, обґрунтовані виявленими та проаналізованими нами архівними матеріалами історичні й історико-педагогічні факти й ідеї; виявлено історико-географічні реалії щодо належності частини територій сучасної Західної України до колишньої Правобережної України (шість сіл сучасної Львівської області (Бодячів, Княже, Матів, Смиків, Фусів і Шпиколоси) належали до адміністративного устрою Південно-Західного краю Російської імперії. Спираючись на повну відсутність відображення цих географічних даних у сучасних науково-літературних джерелах і заперечення достовірності такого твердження значною частиною дослідників історичної географії Правобережної України, зазначений факт нами висвітлено вперше) [145, с. 6-7; 255, арк. 29-31].

Практичне значення одержаних результатів полягає в отриманні матеріалів і висновків, які сприяють збагаченню історичних та історико-педагогічних знань, розширенню джерельної бази окресленої проблеми, поглибленню змісту курсу історії педагогіки. Зміст роботи може використовуватися для розробки лекцій, проведення практичних занять і читання спецкурсів і спецсемінарів з історії педагогіки в класичних і педагогічних вищих навчальних закладах, для написання спеціальних і узагальнюючих наукових праць, підручників, посібників, методичних рекомендацій, що в сукупності сприятиме зростанню професійного рівня студентства та підвищенню результативності педагогічної діяльності.

Матеріали дисертаційного дослідження можна використати в таких темах лекцій: 1. „Західноєвропейська педагогіка епохи нового часу та просвітництва” (1.1. „Життя та діяльність Я. А. Коменського”; 1.2. „Світогляд Я. А. Коменського та його завдання виховання особистості”; 1.3. „Принцип природовідповідності, вікова періодизація та система шкіл (за Я. А. Коменським)”; 1.4. „Класно-урочна система Я. А. Коменського. Принципи навчання”; 1.5. „Підручники Я. А. Коменського”; 1.6. „Я. А. Коменський про школу, вчителя та моральне виховання дітей”); 2. „Педагогічна система К. Д. Ушинського” (2.1. „Життя та педагогічна діяльність К. Д. Ушинського. Світогляд вченого”; 2.2. „Ідея гармонійного розвитку людини”; 2.3. „К. Д. Ушинський про значення праці у вихованні людини”; 2.4. „Ідея національного виховання К. Д. Ушинського”; 2.5. „Дидактика та методика початкового навчання К. Д. Ушинського”; 2.6. „К. Д. Ушинський про підготовку вчителя”); 3. „Освіта та педагогічна думка в Україні др. пол. ХІХ ст.” (3.1. „Стан освіти в Україні в 60-ті рр. Характеристика громадсько-політичних рухів”; 3.2. „Українська школа та педагогіка др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.”); 4. „Українська школа та педагогіка поч. ХХ ст.” („Характеристика системи освіти в Україні на поч. ХХ ст.”); 5. „Школа та педагогіка України (етапи УНР і національного комуністичного відродження: 20-ті рр.” (5.1. „Розробка завдань і змісту національної освіти в УНР”; 5.2. „Особливості розбудови загальної, професійної та вищої школи у 20-ті рр. ХХ ст.”); 6. „Школа та педагогіка України в радянський період (20-80-ті рр.)” (6.1. „Національна освіта у 20-ті рр. ХХ ст.”; 6.2. „Уніфікація загальної освіти у 30-ті рр.”).

Публікації. Результати дисертаційної роботи висвітлено в десяти одноосібних наукових працях, з них п'ять статей – у провідних наукових фахових виданнях України, одна – в іноземному науковому періодичному виданні, три – у збірниках матеріалів конференцій і одна – в монографії.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати проведеного дослідження доповідалися й обговорювалися на науково-

практичних конференціях різного рівня: *міжнародних*: „Педагогічна система Антона Макаренка: історія, реалії та перспективи” (Житомир, 2008), „Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє” (Луцьк, 2010), „Інновації у вищій освіті” (Київ – Кременець, 2010), „Україна та ЄС: нові можливості та перспективи для України” (Житомир, 2010); *всукраїнській з міжнародною участю*: „Формування професійно-педагогічної майстерності вчителів: історія, сучасність, перспективи” (Житомир, 2009); *міжрегіональній*: „Проблема духовності сучасної молоді: реалії та перспективи” (Житомир, 2007); науково-методологічних семінарах кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка: „Теоретико-методологічні підходи до вивчення джерельної бази дисертаційного дослідження” (Житомир, 2007–2010).

Структура й обсяг дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, кожен з яких поділяється на підрозділи, висновків, списку використаних джерел (усього 364 позиції, з них 71 – іноземними мовами), 4-х додатків на 19-ти сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 252 сторінки, обсяг основного тексту – 192 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІТЕЙ ЧЕСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (др. пол. XIX – 30-ті рр. XX ст.)

1.1. Історіографія та джерела дослідження

Істотне значення для написання роботи мали дисертаційні дослідження, котрі характеризують чеську еміграцію, соціально-економічне, культурне та духовне життя чеських громад окремих регіонів. Так Ж. М. Ковба в дисертаційному дослідженні „Чеська еміграція в Україні у др. пол. XIX – на початку XX ст.” (1974 р.) висвітлювала питання взаємовідносин між чеськими представниками та керівництвом Російської імперії; картографії навчальних закладів для дітей чеського походження та чеського розселення; кількісного співвідношення чеських громад Київської, Волинської та Подільської губерній і контрастів у ставленні держави до цих громад залежно від їхнього розселення; виникнення перших чеських культурно-просвітницьких організацій і членства в них, зокрема в Чеському добродійному та просвітницькому товаристві імені Яна Амоса Коменського; проте дослідницею не було означено понятійний апарат щодо навчальних закладів для дітей чеського походження [110].

У дисертаційній роботі „Освіта в Україні в роки національного відродження (1917–поч. 1930-х рр.)” (2003 р.) М. В. Марчук дослідив освітні процеси в Україні: відстежив історіографію проблеми; розкрив освітню політику українських урядів 1917–1920 рр. і радянського уряду протягом 20-х рр. XX ст., охарактеризував процес упровадження та результати політики українізації у сфері освіти в періоди визвольних змагань і радянської влади, сприйняття такої політики, успіхи та невдачі; розглянув реформування школи національних меншин і особливості її становлення та розвитку.

Г. А. Шпиталенко в дисертаційному дослідженні „Соціально-економічне та духовне життя чехів Волині (др. пол. XIX – початок XX ст.)” (2003 р.) проаналізувала питання взаємовідносин між чехами та керівництвом Російської імперії; впровадження класичної освіти в Російській імперії; чеського приватно-індивідуального виховання; чисельності музикантів чеського походження; однак у роботі не розроблено історико-педагогічну періодизацію становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження [287].

У дослідженні „Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець XIX – початок XX ст.)” (2004 р.) Н. М. Бовсунівська розглянула питання вступу дітей чеського походження до гімназій; форм і моралі в чеському музично-релігійному вихованні; чеського музичного книговидавництва; організації й управління чеськими культурно-освітніми закладами; але дослідницею не було виявлено функціонуючі на той час навчальні заклади для дітей чеського походження [14].

С. Б. Бричок у дисертаційному дослідженні „Церковнопарафіяльні школи в системі народної освіти на Волині (др. пол. XIX – 20-ті рр. XX ст.)” (2005 р.) зупинилася на вивченні показників освіченості дітей чеського походження, підготовки вчителів для церковно-парафіяльних шкіл, їх методичного забезпечення; проте С. Б. Бричок не з’ясувала тенденції та протиріччя соціально-політичного й організаційно-педагогічного підґрунтя становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження [21].

У дисертаційному дослідженні „Чехи на півдні України (60-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.)” (2006 р.) С. А. Волкова проаналізувала основні причини чеської еміграції: розкрила історію заснування колоній; розглянула особливості суспільно-економічного становища чехів і зміни в розвитку чеських поселень; розкрила етнографічні особливості чеської групи.

О. І. Журавський у дисертаційному дослідженні „Національні меншини Правобережної України у 20-ті рр. XX ст.: суспільно-політичний і

культурний розвиток” (2006 р.) дослідив суспільно-політичний і культурний розвиток національних меншин: простежив динаміку чисельності національних меншин; визначив особливості їх розселення у губерніях; дослідив процес створення національних адміністративно-територіальних одиниць; висвітлив основні тенденції, зміст, форми, напрямки національно-державного будівництва; розглянув участь національних меншин у різного роду громадських організаціях і партіях; обґрунтував висновок, що коренізація та пов’язані з нею заходи спрямовувалися не на відродження національних особливостей, а слугували засобом радянзації.

У дисертаційному дослідженні „Проблеми організації педагогічної праці вчителя народних шкіл (др. пол. XIX – початок XX ст.)” (2006 р.) Т. О. Столярчук розглянула питання становлення, облаштування навчальних закладів для дітей чеського походження; матеріального та земельного забезпечення вчительства громадами; оплати праці вчителів і персоналу; необхідності повторного створення чехами бази для чеських шкіл [245].

Н. Л. Кротік у дисертаційному дослідженні „Становлення і розвиток єврейської освіти в Україні (20–30-ті рр. XX ст.)” (2007 р.) подала матеріал про вчительські кадри в системі освіти, методичне забезпечення навчально-виховного процесу.

У дисертаційній роботі „Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921–1935 рр.)” (2007 р.) Л. Д. Якубова дослідила становище етнічних меншин України та їхні взаємини із владою: підсумувала результати праці вітчизняних і зарубіжних істориків; висвітлила особливості суспільно-політичного та культурного життя етнічних меншин УСРР у контексті національної політики; визначила об’єктом дослідження сукупність соціально-економічних, суспільно-політичних і етнокультурних взаємин на етапі впровадження коренізації; розглянула досліджуваний період як час змін у сферах діяльності етнічних громад; узагальнила еволюцію діяльності етнічних меншин за НЕПу; подала суспільно-політичне життя етнічних

громад на тлі історії національного будівництва; охарактеризувала наслідки культурницької діяльності шляхом реконструкції історії коренізації навчальних і культурно-освітніх закладів, процесів етнічного взаємозв'язку та трансформації середовища в контексті концепції культурної революції.

Ю. М. Багно в дисертаційному дослідженні „Соціально-культурні компоненти навчально-виховного процесу сільської початкової школи в Україні (20-ті–поч. 30-х рр. XX ст.)” (2009 р.) проаналізувала специфіку підготовки вчителя для сільських початкових шкіл, їх програмно-методичне забезпечення.

У дисертаційному дослідженні „Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.)” (2010 р.) Н. М. Андрійчук охарактеризувала особливості діяльності народних учителів, методичні засади вчительських семінарій.

Л. П. Войналович у дисертаційному дослідженні „Підготовка вчителів для шкіл національних меншин в Україні (20–30-ті рр. XX ст.)” (2011 р.) опрацювала зміст, організацію, форми, практику підготовки кадрів для шкіл національних меншин на педагогічних курсах, у педтехнікумах.

Історико-педагогічне дисертаційне дослідження вимагає, перш за все, роботи з архівними матеріалами, періодикою та літературними джерелами, які мають бути чітко занотовані та систематизовані. Чіткість, системність і систематичність в опрацюванні джерельної бази дослідження стає запорукою точності в посиланнях і, як наслідок, можливості забезпечення процесу наступності в роботі, тобто надає змогу іншим дослідникам доповнювати існуючі історико-педагогічні праці новими за змістом і характером. Саме тому в нашому дослідженні ми приділяли значну увагу підбору й аналізу джерел і матеріалів.

Основними документами, що аналізувалися у процесі підготовки дисертаційного дослідження, були літературні матеріали, періодичні видання й архівні джерела. Відповідно до предмета, об'єкта та мети дослідження нами було виділено такі групи наукових джерел:

1. Архівні джерела.
2. Періодика (газети та журнали).
3. Науково-публіцистичні матеріали др. пол. XIX – початку XXI ст.
4. Монографії, підручники, посібники, статистичні видання.

Матеріали архівів України є одним із найважливіших джерел вивчення історичних фактів, подій стосовно розвитку освітніх систем, зокрема й становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження. У контексті вивчення архівних джерел нами опрацьовано фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного історичного архіву України м. Львова, Центрального державного архіву вищих органів влади, Державного архіву Житомирської області, Державного архіву Київської області, Державного архіву Львівської області, Державного архіву м. Києва.

Серед фондів ЦДІАУ в м. Києві науковий інтерес відповідно теми нашого дослідження становлять: ф. № 274. Київське губернське жандармське управління [190]; ф. № 442. Канцелярія Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора [184; 204; 205; 208; 209; 211; 212; 214; 215]; ф. № 707. Управління Київського учбового округу [181; 182; 189; 232].

Так у ф. № 274 нами виявлено інформацію щодо організації Союзу чеських товариств у Росії; у ф. № 442 містяться матеріали щодо виникнення конфліктів між правлячими колами Австрійської та Російської імперій, зокрема, між австрійським амбасадором і Київським генерал-губернатором О. М. Дундуковим-Корсаковим із проблеми чеської еміграції; дотримання релігійних прав і свобод чехів; практичної потреби знання чехами російської мови; стану навчальних закладів для дітей чеського походження в різні роки історичного періоду Російської імперії; надання й обмеження самостійності навчальних закладів для дітей чеського походження; уніфікації та перетворення чеських шкіл в однокласні чесько-російські училища; відвідування дітьми чеських класів; планування канікулярного відпочинку як дітей, так і вчителів; організації чесько-слов'янських літературних об'єднань,

зокрема Чесько-слов'янського товариства „Бесіда”; програми діяльності Чеського доброчинного та просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського; відкриття чеських культурно-освітніх закладів і узгодження змісту їхньої діяльності із сановниками Російської імперії.

У ф. № 707 знаходяться документи щодо заснування перших двокласних Будеразького, Глинського та Мирогощинського чесько-російських училищ; підтримки МНО чеських шкіл після їхньої реорганізації в однокласні чесько-російські училища; комплексного забезпечення МНО чесько-російських училищ навчальною, методичною літературою та приладдям; взаємовідносин між учителями; професійних обов'язків учителів і законовчителя; часової періодизації навчання; планування вихідних і святкових днів; тривалості уроків і перерв у двокласних чесько-російських училищах; поділу класів двокласних чесько-російських училищ на відділення і підгрупи та їхнього складу; змісту навчального матеріалу, який опрацьовувався, зокрема, поділу навчальних предметів між дітьми чеського й українського походження; предметного циклу й обсягу навчальних предметів у двокласних чесько-російських училищах; Острозьких учительських курсів і їхнього значення для діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження; впливу чеської педагогіки дошкільного виховання на форми та методи роботи в дитячих садках Правобережної України.

Поміж фондів ЦДІАУ м. Львова нами були використані наступні: ф. № 146. Галиційне намісництво, м. Львів [69; 200]; ф. № 195. Товариство взаємодопомоги учасників польського повстання 1863–1864 рр., м. Львів [2; 142; 217; 323; 326; 362]; ф. № 742. Колекція карт і планів [255]; ф. № 839. Польсько-Чехословацький клуб у м. Львові [141].

Зокрема, у ф. № 146 виявлено відомості щодо покарання учасників польського повстання 1863–1864 рр. У ф. № 195 містяться матеріали щодо проходження повстання 1863–1864 рр. У ф. № 742 знаходяться відомості щодо територіальної належності Правобережної України. У ф. № 839 виявлено факти щодо діяльності культурно-спортивного товариства „Сокіл”.

Серед фондів ЦДАВОВ України нами було використано фонд № 166. Народний комісаріат освіти УСРР. Рада національних меншин. У зазначеному фонді нами знайдено матеріали щодо чеських громад і навчальних закладів для дітей чеського походження після 1920 р. [243].

Поміж фондів ДАЖО варто виділити ф. № 147. Звіти завідуючих у Житомирському повіті. Фонд містить інформацію про необхідність знання чехами російської мови; стану навчальних закладів для дітей чеського походження Волинської губернії в різні роки історичного періоду Російської імперії; планування канікулярного відпочинку дітей і вчителів; предметного циклу двокласних чесько-російських училищ [185; 186; 187; 188].

Із фондів ДАКО ми використовували: ф. № 2. Канцелярія Київського губернатора [197]; ф. № 10. Київська губернська у справах про товариства присутність [198]; ф. № 111. Київський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Губвиконком) [54]; ф. № 112. Київський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Окрвиконком) [202; 203; 218].

Так у фф. №№ 2; 10 виявлені відомості щодо Чеського добродійного та просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського, зокрема, програми діяльності товариства, проведення товариством пам'ятних заходів; організації Союзу чеських товариств у Росії; наявності власного майна.

У фф. №№ 111; 112 знаходяться документи щодо стану навчальних закладів для дітей чеського походження історичного періоду УСРР: утримання навчальних закладів для дітей чеського походження місцевими бюджетами; пошуку шляхів автономного утримання навчальних закладів для дітей чеського походження; спільних вимог до навчальних закладів для дітей чеського походження; кадрового та методичного забезпечення навчальних закладів для дітей чеського походження; підтримки чеськомовної освіти; Київської трудової та, пізніше, особливої чеської школи; методичного забезпечення чеськомовної освіти для дорослих.

Поміж фондів ДАЛО нами використовувалися: ф. № 1. Львівське воєводське управління. Суспільно-політичний відділ. Підвідділ у справах товариств [241]; ф. № 350. Дирекція поліції в м. Львові. Президія [116; 199].

Зокрема, у ф. № 1 містяться матеріали щодо революційних подій у Австрійській імперії в 1861 р.; ф. № 350 – проведення слов'янських з'їздів.

Серед фондів ДАК необхідно виділити такі: ф. № 16. Київський університет [1; 240]; ф. № 18. Київський політехнічний інститут [242; 244]. Так у фф. №№ 16; 18 виявлено інформацію щодо чеського викладацького та студентського складу вищих навчальних закладів.

Наступна група наукових джерел – це матеріали періодичних видань:

1. Російськомовні видання періоду Російської імперії: „Вісник виховання” (1902 р.), „Вісник Європи” (1868 р.), „Волинські єпархіальні відомості” (1887–1889 рр., 1891 р., 1893–1894 рр.), „Журнал міжвідомчої наради з питання щодо постановки шкільної освіти в місцевостях із інорідним та інославним населенням”, „Киянин” (1869–1870 рр., 1889 р.), „Педагогічний листок” (1912–1913 рр.), „Руська школа” (1895 р.) [30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 64; 101; 102; 103; 104; 105; 108; 117; 172; 195; 196].

2. Чеськомовні видання історичного періоду Російської імперії: „Руський чех” (1907–1908 рр.) і „Чехослован” (1912 р., 1916 р.) [296; 297; 298; 299; 300; 301; 302; 303; 304; 305; 306; 307; 308; 309; 310; 329; 330; 331; 332; 333; 334; 335; 336; 337; 338; 339; 340; 341; 342; 343; 344; 345; 346; 347; 348; 349; 350; 351; 352; 353; 354; 355; 356; 357; 358].

3. Видання історичного періоду УСРР: „Більшовицька правда” (1933 р.), „Видавнича справа. Книгознавство” (1969 р.), „Радянська Волинь” (1935 р.), „Українське слов'янознавство” (1970 р.) [11; 111; 222; 223; 265].

4. Україномовні видання новітньої історії України: „Архіви України” (1992 р.), „Відродження” (1994 р.), „Вітчизна” (1998 р.), „Український історичний журнал” (1991 р.) [61; 66; 266; 282].

Так у журналі „Вісник виховання” опубліковано статті із приводу визначення професійних обов’язків законовчителів; організації паралельних відділень російської мови для дорослих [117].

„Волинські єпархіальні відомості” містять матеріали про самостійність в устрої навчальних закладів для дітей чеського походження; індивідуальне матеріально-фінансове забезпечення навчальних закладів для дітей чеського походження; можливість вступу дітей чеського походження до православних духовних навчальних закладів; приватне репетиторство та його вартість; організацію паралельних відділень російської мови для дорослих; функціонування, режисуру й участь в аматорських драматичних гуртках і самодіяльних театрах [30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39].

У „Журналі міжвідомчої наради з питання щодо постановки шкільної освіти в місцевостях із інорідним та інославним населенням” опубліковано статті про законодавче врегулювання діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження; викладання чеської та російської мов у навчальних закладах для дітей чеського походження; можливість вступу дітей чеського походження до духовних навчальних закладів [64].

У номерах газети „Киянин” міститься матеріал про вплив окремого навчання хлопчиків і дівчаток на необхідність подвійного матеріального забезпечення; допомогу МНО в організації мережі чеських культурно-спортивних товариств „Сокіл” [101; 102; 103; 104; 105].

У газеті „Руський чех” опубліковано статті про підпорядкованість навчальних закладів для дітей чеського походження державі та чеським громадам; організацію паралельних відділень російської мови для дорослих; програми діяльності чесько-слов’янських літературних об’єднань [329; 330; 331; 332; 333; 334; 335; 336; 337; 338; 339; 340; 341; 342; 343; 344; 345; 346; 347; 348; 349; 350; 351; 352; 353; 354; 355; 356; 357; 358].

У журналі „Видавнича справа. Книгознавство” міститься матеріал щодо виникнення Товариства імені Яна Амоса Коменського [111].

У газеті „Радянська Волинь” опубліковано статті про функціонування 7-річних трудових і, пізніше, особливих чеських шкіл [222; 223].

У журналах „Архіви України”, „Відродження”, „Вітчизна” містяться матеріали щодо законодавчого забезпечення та висвітлення в радянській пресі реорганізації особливих чеських шкіл [282]; погляду радянських істориків на діяльність навчальних закладів для дітей чеського походження; законодавчого забезпечення реорганізації особливих чеських шкіл; існування 7-річних трудових і особливих чеських шкіл; забезпечення чеської вищої педагогічної освіти відділеннями та кафедрами у ВНЗ; виникнення чеських освітніх об’єднань; програмності „Чеської матиці шкільної”; програмності чеських культурно-спортивних товариств; головування в Чеському добродійному та просвітницькому товаристві імені Яна Амоса Коменського [61]; ставлення радянської держави до вчителів чеського походження; законодавчого забезпечення реорганізації особливих чеських шкіл і умов існування чеської мови після зазначеної реорганізації [66].

Наступна група джерел включає науково-публіцистичні матеріали др. пол. XIX – початку XXI ст. Відповідно до змісту ми виокремили три підгрупи: 1. Висвітлення документів і подій, пов’язаних із освітою та вихованням чехів у Російській імперії, здійснювали тогочасні науковці (О. Н. Забелін, С. М. Каретніков, Є. М. Крижановський, І. М. Толмачев, В. О. Францев та ін.) і сучасні дослідники (Л. С. Кишкін, Г. А. Шпиталенко та ін.) [65; 98; 99; 107; 131; 132; 133; 134; 254; 277; 286; 287].

2. Розкриттю документів і подій, пов’язаних із освітою та вихованням іноземців, зокрема й чехів, у Російській імперії, приділяли увагу тогочасні дослідники (І. В. Афанасьєв, О. С. Пругавін, Г. О. Фальборк та ін.) і наші сучасники (Н. А. Сейко та ін.) [5; 219; 220; 233; 276].

3. Аналізом чеської еміграції на Правобережну Україну займалися тогочасні дослідники (П. М. Батюшков, М. В. Каржанський (Качанов), О. С. Клаус, Є. М. Крижановський та ін.) і сучасні дослідники (М. В. Бармак, Ї. Н. Гофман, Я. Л. Драгокупіл, М. Ю. Костриця, М. М. Кріль, І. Ч. Левкович,

М. Є. Лутай, Г. І. Марахов, В. І. Наулко, К. О. Пушкаревич, Р. І. Родін, Г. М. Розлуцька, Г. Е. Санчук, П. М. Третьяков, Г. А. Шпиталенко й ін.) [6; 7; 8; 40; 46; 47; 80; 81; 82; 100; 108; 121; 122; 123; 124; 130; 131; 132; 133; 134; 139; 143; 160; 173; 174; 221; 225; 226; 286; 287; 318; 319].

Останню групу становлять статистичні, зокрема монографічні, видання О. Н. Вороніна „Про іноземних поселенців у Південно-Західному краї”; Н. Я. Григорієва „Поділля: географічно-історичний нарис”; В. В. Дячка та Ю. С. Земського „Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.)”; П. В. Каменського „Питання чи непорозуміння: до питання про іноземних поселенців на півдні Росії”; Г. Й. Писаревського „Із історії іноземної колонізації в Росії у XVIII ст.”; М. Ч. Симашкевича „Історично-географічний і етнографічний опис Поділля”; П. П. Чубинського „Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої Імператорським руським географічним товариством (Південно-Західне відділення)”. Офіційні статистичні збірники „Збірник відомостей про Подільську губернію”; „Огляд Київської губернії”; „Пам’ятна книжка Волинської губернії”; „Пам’ятна книжка Київської губернії” й ін. [41; 48; 68; 97; 180; 192; 193; 201; 231; 235; 256; 257; 258; 259; 260; 261; 262].

Вважаємо за необхідне більш детально розглянути науковий доробок директора Острозьких учительських курсів Є. М. Крижановського, котрий був безпосереднім учасником заснування навчальних закладів для дітей чеського походження. У своїх працях педагог-дослідник висвітлює наступну проблематику:

– законодавче, кадрове та матеріально-фінансове врегулювання питань: впливу МНО на розгортання мережі навчальних закладів для дітей чеського походження; надання й отримання дозволів на заснування та відкриття навчальних закладів для дітей чеського походження; передумов, мотиваційних засад, історичних реалій і перспектив розгортання мережі чеських шкіл; нормативного врегулювання відповідності навчальних закладів для дітей чеського походження існуючим у цій царині вимогам;

взаємовідносин у руслі „громада” – „вчитель”, зокрема ставлення чехів до призначених МНО вчителів чеського походження; суперечностей усередині та поміж громадами щодо освітніх реалій, зокрема їхнього матеріального забезпечення; ставлення чехів до потреб виділення коштів для фінансування освітньої справи; залежності фінансування кожного окремого чеського класу від майнового стану громади загалом і кожного її члена зокрема;

– нормативне, педагогічне, якісне, змістове та релігійне врегулювання питань: віку дітей чеського походження; співіснування чеського та російського змісту освіти в межах одного навчального закладу та завершеності навчання в умовах такого співіснування; взаємовпливу освіти та релігії; позиціонування навчальних закладів для дітей чеського походження щодо релігійного світогляду; забезпечення релігійного виховання дітей чеського походження; історіографії Острозьких учительських курсів і їхнього значення для діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження [131; 132; 133; 134].

Більш детального висвітлення потребує внесок окремих дослідників у збереження історико-педагогічної інформації про становлення і розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні. Серед найважливіших віх необхідно виділити *три напрями*:

1. Вплив МНО на діяльність навчальних закладів для дітей чеського походження: матеріально-технічне та методичне забезпечення МНО навчальних закладів для дітей чеського походження (Г. А. Шпиталенко); картографії навчальних закладів для дітей чеського походження та чеського розселення (І. В. Афанасьєв, Ї. Н. Гофман, Я. Л. Драгокупіл); кількісного співвідношення чеських громад Київської, Волинської та Подільської губерній і контрастів у ставленні МНО до діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження в цих громадах залежно від меж розселення (І. В. Афанасьєв, Ї. Н. Гофман, Я. Л. Драгокупіл); політичних передумов розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження (Г. А. Шпиталенко); надання й отримання дозволів на можливість вступу

дітей чеського походження до середніх і вищих навчальних закладів (Г. А. Шпиталенко); загальної реорганізації особливих чеських шкіл (М. Є. Лутай); державної допомоги розбудові навчальних закладів для дітей чеського походження історичного періоду УСРР (І. В. Афанасьєв).

2. Загальні навчальні питання стосовно дітей чеського походження: кількісного співвідношення навчальних закладів для дітей чеського походження та навчальних закладів загалом (М. Ю. Костриця); співвідношення чехів та іншого населення Київського генерал-губернаторства щодо рівня первинної грамотності (С. М. Каретніков, М. Є. Лутай, Н. А. Сейко); впливу пори року на часову періодизацію навчання (О. С. Пругавін); кадрового забезпечення навчальних закладів для дітей чеського походження (Л. С. Кишкін); потреб дітей чеського походження у здобутті середньої та вищої освіти (Г. А. Шпиталенко); вибору дітьми чеського походження класичної теоретичної середньої та вищої освіти й вузькоспеціалізованої професійної освіти (Г. А. Шпиталенко); функціонування лікнепів і лікпунктів (І. В. Афанасьєв).

3. Діяльність чеських культурно-просвітницьких товариств і окремих впливових чехів: спадковості чеських культурно-спортивних товариств (В. О. Францев); програмності Союзу чеських товариств у Росії (М. В. Каржанський (Качанов)); чеської музичної культури (Л. С. Кишкін); збереження чехами самобутності (М. Є. Лутай); діяльності чеських громадських зібрань (О. Н. Забєлін, І. М. Толмачев) [131; 132; 133; 134].

Оскільки без аналізу наукових монографій і публікацій сучасних істориків педагогіки останніх десятиліть узагалі неможливо написати історико-педагогічну роботу, а присвячених вивченню обраної нами теми досліджень було виявлено недостатньо, тому й вирішено було розширити коло пошуку монографій і наукових статей за такими параметрами: становлення і розвиток навчальних закладів для дітей чеського (німецького, польського, єврейського тощо) походження в Україні XIX – 30-х рр. XX ст.

Серед таких робіт проаналізуємо монографію Н. А. Сейко „Доброчинність поляків у сфері освіти України (XIX – початок XX ст.): Київський учбовий округ”, де розглядається становлення доброчинності у сфері освіти в Київському учбовому окрузі й участь польської громади у фундуванні навчальних закладів. На основі вивчення архівних матеріалів і наукової літератури розкрито основні етапи та рівні розвитку доброчинності польської громади у сфері освіти. Проаналізовано види доброчинності польської меншини на користь навчальних закладів різного ступеня, подано специфіку державної, громадської та приватної доброчинності в освіті [233].

Отже, у процесі дисертаційного дослідження було виявлено недостатність розкриття даної проблеми у спеціальній, методичній і науковій літературі. Нами було з’ясовано, що різноманітність літературних джерел із висвітлення історичних питань іноземної, зокрема чеської, еміграції на Правобережну Україну в складі Російської імперії є достатньо широким, однак у них не розкриваються освітньо-виховні питання всього загалу іноземців Російської імперії та чехів зокрема. Спеціалізованої освітньо-виховної літератури нами виявлено вкрай мало. На противагу спеціальній, методичній і науковій літературі, в архівних джерелах і періодиці др. пол. XIX – 30-х рр. XX ст. простежується чітка лінія розгляду освітньо-виховних і навчальних питань, що є предметом нашого інтересу в межах дисертаційного дослідження. У дисертаційних роботах із суміжних тем дослідження опосередковано розкриваються деякі проблеми поставлених нами завдань, однак специфіка досліджень була іншою та не передбачала комплексного розкриття питань становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні.

1.2. Понятійний апарат дослідження

У даному параграфі ми означимо та висвітлимо ті поняття, котрі будуть більш детально розкриватися в ході дисертаційної роботи, а саме: „діти чеського походження”, „навчальні заклади для дітей чеського походження” (з поданням усіх типів існуючих на той час навчальних закладів для дітей чеського походження та навчальних закладів для дорослих і, зокрема вчителів чеського походження, з огляду на надання ними відповідних знань дітям чеського походження), „Правобережна Україна” та „система освіти”. Необхідність їхнього попереднього висвітлення пов’язана зі значущістю цих понять для подальшого розуміння змісту роботи.

Відзначимо, що в темі дисертаційного дослідження використовуються поняття „діти чеського походження” та „навчальні заклади для дітей чеського походження”. Згідно прийнятих норм, походження людини підтверджується національністю одного з батьків, дідуся чи бабусі, прадідуся та прабабусі. Тому вважатимемо, що **„діти чеського походження”** – особи віком від трьох до вісімнадцяти років, які приїхали з Чехії на Правобережну Україну разом із батьками-чехами чи були народжені в Україні та мали хоча б одного з батьків чехів.

Для розкриття поняття „діти чеського походження” нами було дібрано з архівних і наукових джерел статистичні дані стосовно дітей чеського походження протягом досліджуваних у дисертації історичних періодів.

Статистичні дані щодо дітей чеського походження впродовж історичного періоду Російської імперії (1867–березень 1917 рр.) такі [8, с. 263; 9, с. 7; 40, с. 286; 62, с. 116, 134; 98, с. 21-22; 109, с. 86-87; 184, арк. 78, 80 (зв.); 192, с. 66-71; 193, с. 51; 207, с. 56; 232, арк. 16; 254, с. 216; 294, с. 23; 295, с. 14; 297, с. 199; 318; 319, с. 8-22; 321, с. 232; 328, с. 79-81] (див. табл. 1.1, 1.2, 1.3):

Таблиця 1.1

**Загальна кількість дітей чеського походження визначеного віку на
Правобережній Україні за історичного періоду Російської імперії**

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість дітей чеського походження визначеного віку</i>
1886 р.	5572 (згідно досліджень П. М. Батюшкова та Є. М. Крижановського)
1897 р.	8188 (згідно даних першого загального урядового перепису населення)
1910 р.	8108 (згідно відомостей „Пам’ятної книжки Волинської губернії на 1910 р.”)

Таблиця 1.2

**Кількість дітей чеського походження, котрі перебували в навчальних
закладах для дітей чеського походження на Правобережній Україні за
історичного періоду Російської імперії**

<i>Рік</i>	<i>Кількість дітей чеського походження, котрі перебували в навчальних закладах для дітей чеського походження</i>
1880 р.	703
1890 р.	1057

Таблиця 1.3

**Розподіл чехів за повітами та містами Волинської губернії станом на
1910 р.**

Місто, повіт	Чоловіки	Жінки
Губернське місто Житомир	143	139
Житомирський повіт	1655	1705
Повітове місто Володимир-Волинський	16	12
Володимир-Волинський повіт	1354	1400
Повітове місто Дубно	264	341
Дубенський повіт	5096	5135
Місто Здолбуново	1065	1054
Повітове місто Ізяслав	2	5
Ізяславський повіт	21	30
Повітове місто Ковель	23	38
Ковельський повіт	0	0
Повітове місто Кременець	70	83
Кременецький повіт	314	273
Повітове місто Луцьк	13	22
Луцький повіт	783	804
Повітове місто Новоград-Волинський	22	30
Новоград-Волинський повіт	356	373
Повітове місто Овруч	0	0
Овруцький повіт	247	261
Повітове місто Острогож	15	17
Острозький повіт	0	0
Повітове місто Рівне	109	88
Рівненський повіт	2068	1947
Повітове місто Старокостянтинів	0	0
Старокостянтинівський повіт	4	4
Усього в містах	1742	1829
Усього в повітах	11 898	11 932

Усього в губернії		
Усього в губернії обох статей чехів		27 401
Усього в губернії обох статей усіх мешканців		3 815 678

Статистичні дані стосовно дітей чеського походження за історичного періоду Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.) були такими: станом на 1934 р. у тринадцяти державних і приватних чеських школах навчалося 564 дитини [109, с. 86-87; 290, с. 154; 318; 319, с. 8-22].

Статистичні дані стосовно кількості дітей чеського походження в історичний період УСРР (червень 1919–1938 рр.) були такими [54, арк. 15-15 (зв.); 57, с. 3737; 58, с. 42-43; 62, с. 116-147; 95, с. 107; 161, с. 94; 163, с. 84-85; 176, с. 115, 151-152; 178, с. 61; 187, арк. 315; 223, с. 3; 243, арк. 22; 266, с. 92; 340, с. 5] (див. табл. 1.4):

Таблиця 1.4

Загальна кількість дітей чеського походження визначеного віку та кількість дітей чеського походження, котрі перебували в навчальних закладах для дітей чеського походження на Правобережній Україні за історичного періоду УСРР

<i>Рік</i>	<i>Загальна кількість дітей</i>
1924 р.	456 дітей чеського походження навчалися у трудових чеських школах
1927 р.	2745 дітей чеського походження (згідно даних загального перепису населення)
1934 р.	689 дітей чеського походження навчалися в особливих чеських школах
1938 р.	246 дітей чеського походження навчалися в особливих чеських школах

У дисертаційному дослідженні ми означаємо *„навчальні заклади для дітей чеського походження”* як загальноосвітні установи з комплектацією більш ніж половини учнівського складу дітьми чеського походження.

Для з'ясування специфіки та кількості навчальних закладів для дітей чеського походження протягом досліджуваних у дисертації історичних періодів нами було дібрано з архівних і наукових джерел відповідні відомості.

Статистичні дані щодо кількості навчальних закладів для дітей чеського походження та дітей чеського походження впродовж історичного

періоду Російської імперії (1867–березень 1917 рр.) були такими [62, с. 116, 134; 184, арк. 78, 80 (зв.); 232, арк. 16; 325, с. 18] (див. табл. 1.5):

Таблиця 1.5

**Кількість навчальних закладів для дітей чеського походження на
Правобережній Україні за історичного періоду Російської імперії**

<i>Рік</i>	<i>Кількість навчальних закладів для дітей чеського походження</i>
1880 р.	18
1890 р.	25

Станом на 1880 р. навчальні заклади для дітей чеського походження проаналізуємо за нижченаведеними параметрами [299, с. 308; 320, с. 26; 325, с. 18; 328, с. 79-81] (див. табл. 1.6):

Таблиця 1.6

**Список навчальних закладів для дітей чеського походження станом на
1880 р.**

№		Кількість дітей			Походження вчителя	Підданство вчителя	Стан викладання російської мови
		Хл.	Дівч.	Разом			
1.	Володимир-Волинський повіт:	26	4	30	Чеське	Російське	Викладається
	Новосілки	26	4	30			
1.	Дубенський повіт:	246	200	446	Чеське	Австрійське	Ні
	Будераж	18	5	23			
	Волковий	40	30	70			
	Кнерути	0	7	7			
	Малин	30	18	48			
	Мирогощ	33	32	65			
	Підгайці	14	4	18			
	Семидуби	30	20	50			
	Страклів	29	40	69			
	Ульбарів	25	27	52			
10.	Червона Гірка	27	17	44	Чеське	Російське	Ні
1.	Луцький повіт:	40	45	85	Чеське	Російське	Викладається
	Боратін	10	12	22			
	Губин	13	12	25			
3.	Княгинин	17	21	38	Чеське	Російське	Викладається
1.	Острозький повіт:	53	24	77	Чеське	Російське	Ні
	Антонівка	19	10	29			
	Гулеч-Урвени	34	14	48			
1.	Рівненський повіт:	28	37	65	Чеське	Російське	Викладається
	Квасилів	28	31	59			
	2.	Шпаків	0	6			
Усього 18 навчальних закладів для дітей чеського походження		393	310	703			

Як бачимо з табл. 1.6, найбільше навчальних закладів для дітей чеського походження функціонувало в Дубенському повіті, найменше – у Володимир-Волинському; найбільше дітей навчалось в Будеражському двокласному чесько-російському училищі, найменше – у Шпаківському двокласному чесько-російському училищі, в середньому в навчальному закладі для дітей чеського походження навчалось 39 дітей (22 хлопчики та 17 дівчаток); учителем працював найчастіше чех російського підданства; російська мова викладалась в половині навчальних закладів.

У Київському генерал-губернаторстві один навчальний заклад для дітей чеського походження існував для 400 чехів; закладів для дітей українського походження було значно менше [18, с. 105; 134, с. 84; 321, с. 232].

У додатку А відображено населені пункти, де у др. пол. XIX – 30-х рр. XX ст. існували навчальні заклади для дітей чеського походження.

Статистичні дані щодо навчальних закладів для дітей чеського походження протягом історичного періоду УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.) були такими: у зв'язку з повоєнним часом (після завершення Першої Світової війни) кількість навчальних закладів для дітей чеського походження була невеликою, однак постійно зростала. Так упродовж березня 1917–червня 1919 рр. у Волинській губернії було засновано десять початкових шкіл, у Київській і Подільській – чотири. Також було відкрито мережу чеських класів на базі українських шкіл [227, с. 357].

Дані щодо навчальних закладів для дітей чеського походження за історичного періоду Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.) такі [109, с. 86-87; 213, с. 35; 239, с. 83-84; 290, с. 150-157; 318; 319, с. 8-22] (див. табл. 1.7, 1.8):

Таблиця 1.7

Кількість державних навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні за історичного періоду Польської Республіки

<i>Рік</i>	<i>Кількість державних навчальних закладів для дітей чеського походження</i>
1924 р.	33 державні чеські школи
1929 р.	30 державних чеських шкіл
1930 р.	7 державних чеських шкіл
1937 р.	5 державних чеських шкіл

Таблиця 1.8

Кількість приватних навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні за історичного періоду Польської Республіки

<i>Рік</i>	<i>Кількість приватних навчальних закладів для дітей чеського походження</i>					
	<i>Повіти західної частини території Правобережної України у складі Польської Республіки</i>					
	Горохівськ.	Дубенський	Здолбунівськ.	Ковельський	Луцький	Рівненський
1929 р.	0	0	0	0	2ЧМ	0
1930 р.	0	4ЧМ	2ЧМ	0	2ЧМ	3ЧМ
1937 р.	0	4ЧМ	2ЧМ+1ЧСТ	1ЧМ	2ЧМ	3ЧМ

Примітка. ЧМ – „Чеська матиця шкільна”; ЧСТ – Чесько-слов'янське товариство „Бесіда”.

Статистичні дані щодо навчальних закладів для дітей чеського походження в історичний період УСРР (червень 1919–1938 рр.) наступні [29, с. 160; 95, с. 107; 161, с. 94; 162, с. 67; 176, с. 151-152; 223, с. 3; 243, арк. 22; 266, с. 92; 281, с. 100, 105; 340, с. 5] (див. табл. 1.9):

Таблиця 1.9

Кількість навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні за історичного періоду УСРР

<i>Рік</i>	<i>Кількість навчальних закладів для дітей чеського походження</i>		
	<i>Губернії</i>		
	Волинська	Київська	Подільська
1927 р.	Високівська Вільшанська Головенська Гутська Дедово Гірська Івановицька 7-річна Крошенська	Бобрівська Болечська Вишеградська Волечська Волянщинська Горошківська Збруєвська	4 трудові чеські школи

	Крушенєцьська Кужель-Славська Марківська Мар'ятинська Межиліська Околківська Селенщинська Соколівська трудові чеські школи	Зубівська Київська Малинівська Писарівська Пухівська Стримигородська Юрівська трудові чеські школи		
<i>Рік</i>	<i>Області</i>			
	Вінницька	Житомирська	Київська	Рівненська
<i>1934 р.</i>	7 особливих чеських шкіл	7-річна Крошенська особлива чеська школа	Київська Зубівська Копилівська Малинівська особливі чеські школи	7-річна Миколаївська особлива чеська школа
<i>1938 р.</i>	Не залишилося чеських шкіл узагалі	7-річна Крошенська особлива чеська школа	Київська Зубівська Малинівська особливі чеські школи	7-річна Миколаївська особлива чеська школа

Для розкриття поняття „Правобережна Україна” нами також було дібрано з архівних і наукових джерел дані щодо територіальної належності Правобережної України протягом досліджуваних у дисертації історичних періодів.

З’ясовано, що з метою уніфікації системи управління на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII ст. поширено загальноросійський адміністративний устрій. Територію України було поділено на губернії та повіти. Зокрема, в 1796 р. на Лівобережній Україні утворено Малоросійську губернію, натомість на Слобожанщині – Слобідсько-Українську. Тоді ж на Правобережній Україні (через три роки після входження до Російської імперії) утворено три губернії: Київську, Волинську та Подільську, кожна з яких поділялася на 12 повітів [67, с. 332; 72; 74, с. 11; 79].

У 1832 р. у зв’язку з польським повстанням 1830–1831 рр. уряд Російської імперії запровадив на Правобережній Україні Київське генерал-

губернаторство, куди й увійшли Київська, Волинська та Подільська губернії [73; 75, с. 12; 135, с. 357-358; 225, с. 8-9].

Київська губернія включала Бердичівський, Васильківський, Звенигородський, Канівський, Київський, Липовецький, Радомисльський, Сквирський, Таращанський, Уманський, Черкаський, Чигиринський повіти та м. Київ [75, с. 16-17; 76; 135, с. 357-358; 225, с. 8-9].

До Волинської губернії входили Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Ізяславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський, Старокостянтинівський повіти та м. Житомир [75, с. 16-17; 77; 135, с. 357-358; 225, с. 8-9].

Подільську губернію складали Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Новоушицький, Ольгопільський, Проскурівський, Ямпільський повіти та м. Кам'янець-Подільський [75, с. 16-17; 78; 135, с. 357-358; 225, с. 8-9].

Доречно зазначити, що шість сіл сучасної Львівської області (Бодячів, Княже, Матів, Смиків, Фусів і Шпиколоси) належали до адміністративного устрою Південно-Західного краю Російської імперії. Спираючись на повну відсутність відображення цих географічних даних у сучасних науково-літературних джерелах і заперечення достовірності такого твердження значною частиною дослідників історичної географії Правобережної України, зазначений факт нами висвітлено вперше.

В історичний період УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.) кордони України змінювалися так швидко, що ми будемо розглядати поняття „Правобережна Україна” за зразком періоду Російської імперії. Цим нами аж ніяк не буде звужено поняття „Правобережна Україна”.

Станом на 1921 р. назви губерній були попередніми, проте виник інший повітовий поділ. До того ж, територіальні втрати на користь Польської Республіки частково чи повністю торкнулися нинішніх меж Волинської, Рівненської та Тернопільської областей [67, с. 332; 71, с. 192-193].

Центром Київської губернії було м. Київ. Губернія включала Бердичівський, Білоцерківський, Богуславський, Звенигородський, Липовецький, Переяславський, Радомисльський, Сквирський, Таращанський, Уманський, Чорнобильський повіти [71, с. 192-193].

Центром Волинської губернії було м. Житомир. Губернія включала Ізяславський, Коростенський, Новоград-Волинський, Овруцький, Полонський, Старокостянтинівський повіти [71, с. 192-193].

Центром Подільської губернії було м. Вінниця. Губернія включала Брацлавський, Гайсинський, Жмеринський, Кам'янець-Подільський, Летичівський, Літинський, Могилів-Подільський, Новоушицький, Ольгопільський, Проскурівський, Ямпільський повіти [71, с. 192-193].

Відзначимо, що в 1921–1926 рр. державні органи УСРР з'ясовували загальну кількість чехів і виокремлювали чеські адміністративні одиниці. Було проведено загальний перепис населення, згідно якого чехи компактно мешкали в Бердичівському, Житомирському, Київському, Коростенському, Рівненському та Шепетівському округах Правобережної України [54, арк. 15-15 (зв.); 57, с. 3737; 58, с. 42-43; 163, с. 84-85].

У квітні 1920 р. Польська Республіка окупувала частину території Волинської губернії, а 18 березня 1921 р., згідно договору між ССРР і Польською Республікою, 50% території Волинської губернії (Володимир-Волинський, Дубенський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Острозький і Рівненський повіти) відійшли до Польської Республіки [21, с. 68].

У поняття „система освіти” ми вкладатимемо такий зміст. „Система освіти” (гр. *systema* – утворення) – це сукупність навчально-виховних закладів, які послідовно та систематично навчають, виховують і готують до життя підростаючі покоління відповідно до завдань суспільства. У нашій роботі до системи освіти включено дошкільні та шкільні навчальні заклади.

Хронологічні та територіальні межі дисертаційної роботи охоплюють чотири історичні періоди Правобережної України: історичний період Російської імперії (1867–березень 1917 рр.), історичний період УНР,

Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.), історичний період Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.) й історичний період УСРР (червень 1919–1938 рр.). Упродовж кожного з історичних періодів діяла певна система навчальних закладів для дітей чеського походження.

За історичного періоду Російської імперії (1867–березень 1917 рр.) існували *три типи* навчальних закладів для дітей чеського походження: чеська школа, однокласне та двокласне чесько-російські училища.

Розглянемо їхні відмінності та характеристики, які були спільними для трьох типів навчальних закладів для дітей чеського походження.

Починаючи з 60-х рр. XIX ст., ситуація в галузі народних шкіл змінилася. З'являються нові типи шкіл, реформуються існуючі народні школи, встановлюється державний контроль над ними, призначаються функціонери для розв'язання проблем, пов'язаних із народними школами. Народні школи на Правобережній Україні були різноплановими. Функціонували школи, які мали варіативні статuti та навчальні програми, відомчу належність, рівень викладання й освітній ценз учителів тощо. До народних шкіл належали: міністерські училища (однокласні (три роки навчання), двокласні (п'ять років навчання), міські, національні, приходські училища, зразкові міністерські початкові школи); навчальні заклади Синоду (церковно-приходські, школи грамоти); земські школи; школи для дорослих (вечірні, недільні). Міністерство народної освіти Російської імперії за змістом і спрямованістю визначило загальну відповідність народних шкіл існуючим державним церковно-приходським школам, які надавали недостатній, невідповідний часу рівень освіти [28, с. 545].

Перша чеська школа на Правобережній Україні була заснована в 1874 р., перше однокласне чесько-російське училище – в 1887 р., перше двокласне чесько-російське училище – в 1870 р. Навчальні заклади для дітей чеського походження розташовувалися на територіях чеських громад.

Чеські школи та двокласні чесько-російські училища засновувалися чехами, тоді як однокласні чесько-російські училища – МНО на матеріальній

базі чеських шкіл. Чеські школи засновувалися без погодження з МНО, тоді як двокласні чесько-російські училища – за погодженням із МНО.

Названі навчальні заклади для дітей чеського походження функціонували як початкові. Однокласне чесько-російське училище, на противагу двокласному, не мало поділу на два відділення (чеське та російське): чеська мова викладалася в додатковий час.

У чеських школах навчалися діти чеського походження, в однокласних і двокласних чесько-російських училищах – діти чеського й українського.

У чеській школі викладали, зазвичай, два вчителі: вчитель-предметник чеського походження (він же паралельно виконував обов'язки директора школи) та чесько-братський (католицький, православний або євангелістсько-лютеранський) законовчитель; в однокласному чесько-російському училищі – три вчителі: вчитель-предметник російського походження (він же паралельно виконував обов'язки директора училища), вчитель чеської мови чеського походження та православний законовчитель; у двокласному чесько-російському училищі – чотири вчителі: вчитель-предметник російського походження (він також виконував обов'язки директора училища), вчитель-предметник чеського походження, православний законовчитель і чесько-братський (католицький або євангелістсько-лютеранський) законовчитель.

У навчальних закладах для дітей чеського походження викладалися чеська та російська мови. У чеських школах усі предмети викладалися чеською мовою, в однокласних чесько-російських училищах – російською, у двокласних чесько-російських училищах – також російською (за винятком короткого аналізу загальної історії та географії, Закону Божого, арифметики та співів). Характерною особливістю змісту освіти однокласних чесько-російських училищ було викладання церковнослов'янської мови, а двокласних – практичної геометрії, загальної географії, географії Російської імперії, загального природознавства, природознавства Російської імперії, загальної історії, історії Російської імперії, креслення, малювання [35, с. 711; 36, с. 902; 172, с. 341; 211, арк. 71].

У чеських школах Закон Божий викладався відповідно до релігійного спрямування кожної чеської школи (чесько-братського, євангелістсько-лютеранського (підпорядковувалася Віленському євангелістському суперінтенданту), католицького чи православного), в однокласних чесько-російських училищах – лише православний Закон Божий, у двокласних – відповідно до релігійного спрямування чеської громади (чесько-братського, євангелістсько-лютеранського, католицького чи православного), де розташовувалося двокласне чесько-російське училище.

3-річний курс чеських шкіл, однокласних чесько-російських училищ і 5-річний курс двокласних чесько-російських училищ завершувалися іспитами.

Чеські школи, однокласні та двокласні чесько-російські училища було закрито в 1916 р. Розглянемо зміни, які відбулися з навчальними закладами для дітей чеського походження після 1916 р. Упродовж історичного періоду УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.) частина чеських шкіл (православного релігійного спрямування) й однокласних чесько-російських училищ функціонували (на базі закритих у 1916 р.) як початкові школи нижчого рівня, а частина двокласних чесько-російських училищ – як початкові школи нижчого та вищого рівнів. Упродовж 1919–1923 рр. у ССРР на базі частини чеських шкіл і двокласних чесько-російських училищ було засновано трудові чеські школи, на базі однокласних чесько-російських училищ – трудові чеські школи й українські школи, що існували до 1938 р. На західній частині території Правобережної України, що входила до складу Польської Республіки, частина чеських шкіл (насамперед католицького релігійного спрямування) та двокласних чесько-російських училищ функціонували як державні та приватні чеські школи до 1939 р. [21, с. 39; 132, с. 938-942; 205, арк. 56-56 (зв.); 276, с. 123-124].

При деяких двокласних чесько-російських училищах упродовж 1873–1876 рр. було організовано однорічні чеські та російські класи, які діяли до 1885 р. Це були підготовчі класи для дітей чеського походження віком від

шести до дванадцяти років. Навчання в чеських класах здійснювалося чеською мовою з вивченням російської мови, а в російських – російською з вивченням чеської. Чеські класи замінювали перший рік навчання у двокласному чесько-російському училищі, а російські – другий. Засвоєння дітьми російської мови в них відбувалося на елементарному рівні. Мотивацією для викладання рідною мовою, наприклад, арифметики стало недостатнє володіння дітьми російською арифметичною термінологією. У чеських класах викладали, зазвичай, два вчителі: вчитель-предметник чеського походження (він же виконував обов'язки директора класу) та чесько-братський (католицький, православний або євангелістсько-лютеранський) законовчитель; у російських – три вчителі: вчитель-предметник російського походження (він же виконував обов'язки директора класу), вчитель чеської мови чеського походження та православний (чесько-братський, католицький або євангелістсько-лютеранський) законовчитель. Після завершення навчання в чеських і російських класах існувала система іспитів [6, с. 101; 132, с. 937-939; 189, арк. 51; 204, арк. 41 (зв.)-44].

Проаналізуємо подану інформацію в таблиці (див. табл. 1.10).

Таблиця 1.10

Чеські школи, однокласні та двокласні чесько-російські училища:

спільне та відмінне

<i>Чеські школи</i>	<i>Однокласні чесько-російські училища</i>	<i>Двокласні чесько-російські училища</i>
Спільне		
Розташовувалися на територіях чеських громад Правобережної України. Функціонували як початкові. Викладалися чеська та російська мови. Навчання завершувалося системою іспитів. Закриті в 1916 р.		
Відмінне		
Перша заснована в 1874 р. Засновувалися чехами.	Перше засноване в 1887 р. Засновувалися МНО.	Перше засноване в 1870 р. Засновувалися чехами.

На новій матеріальній базі. Без погодження з МНО. Без мат. підтримки МНО. Не мали поділу на 2 відділ. Чеська виклад. в осн. час. Для дітей чеськ. походжен. Викладали два вчителі. Предмети виклад. чеською. Викл. різний Закон Божий. Трирічний курс навчання. При них не діяли чеські кл.	На мат. базі чеських шкіл. За погодження МНО. За мат. підтримки МНО. Не мали поділу на 2 відділ. Чеська виклад. в дод. час. Для дітей чеськ. й укр. пох. Викладали три вчителі. Предмети викл. російською. Викл. правосл. Закон Божий. Трирічний курс навчання. При них не діяли чеські кл.	На новій матеріальній базі. За погодження МНО. За мат. підтримки МНО. Мали поділ на 2 відділення. Чеська виклад. в осн. час. Для дітей чеськ. й укр. пох. Викладали чотири вчителі. Предмети викл. рос. і чеськ. Викл. різний Закон Божий. П'ятирічний курс навчання. При них діяли чеські класи.
---	---	---

Упродовж періоду УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.) існували **чотири типи** навчальних закладів для дітей чеського походження: початкова школа нижчого та вищого рівнів, гуманітарне та реальне відділення колегії [227, с. 346; 359, с. 255-257].

Визначимо спільне і відмінне для шкіл нижчого та вищого рівнів.

Початкові школи нижчого та вищого рівнів були засновані Міністерством освіти УНР у 1917 р. на матеріальній базі чеських шкіл, однокласних і двокласних чесько-російських училищ або виникли як нові навчальні заклади. Початкові школи нижчого рівня розташовувалися на територіях проживання чеських громад, а початкові школи вищого рівня – на території всієї Правобережної України. Тривалість навчання в зазначених навчальних закладах становила чотири роки, після закінчення якого існувала система іспитів [227, с. 346; 359, с. 255-256].

У початкових школах нижчого рівня навчалися діти чеського походження, тоді як у початкових школах вищого рівня – діти чеського й українського походження. Викладання в початковій школі нижчого рівня, зазвичай, здійснювали три вчителі: два вчителі-предметники чеського походження (один із яких виконував обов'язки директора школи) та православний законовчитель, а в початковій школі вищого рівня – чотири вчителі: два вчителі-предметники українського походження (один із яких

виконував обов'язки директора школи), вчитель чеської мови чеського походження та православний законовчитель [227, с. 346; 359, с. 255-256].

У початкових школах нижчого рівня викладалася чеська мова, а в початкових школах вищого рівня – чеська й українська. До змісту освіти останніх належали також фізика, малювання та креслення. Викладання всіх предметів у початкових школах нижчого рівня здійснювалося чеською мовою, а в початкових школах вищого рівня – українською [227, с. 346; 359, с. 255-256].

Початкові школи нижчого та вищого рівнів було закрито в 1919 р. та реорганізовано в інші типи навчальних закладів: початкові школи нижчого рівня – в початкові навчальні заклади, початкові школи вищого рівня – в початкові чи середні навчальні заклади [227, с. 346; 359, с. 255-256].

Проаналізуємо подану інформацію в таблиці (див. табл. 1.11).

Таблиця 1.11

Початкові школи нижчого та вищого рівнів: спільне та відмінне

<i>Початкові школи нижчого рівня</i>	<i>Початкові школи вищого рівня</i>
<i>Спільне</i>	
Засновані Міністерством освіти УНР у 1917 р. Засн. на мат. базі чеських шкіл, однокл. і двокл. чесько-рос. училищ або виникли як нові. Тривалість навчання становила чотири роки. Навчання завершувалося системою іспитів. Закриті в 1919 р.	
<i>Відмінне</i>	
Розташ. на тер. проживання чеських громад. Навчалися діти чеського походження. Викладали три вчителі. Викладалася лише чеська мова. Навчальні предмети викладалися чеською. Реорганізовані в початкові навч. заклади.	Розташ. на терит. Правобережної України. Навчалися діти чеського й укр. походження. Викладали чотири вчителі. Викладалися чеська й українська мови. Навч. предмети викладалися українською. Реорг. в початкові чи середні навч. заклади.

Проаналізуємо наступні два типи навчальних закладів для дітей чеського походження – гуманітарні та реальні відділення колегій.

Колегія – це навчальний заклад УНР, Гетьманату та Директорії, який надавав повну загальну середню освіту та відповідав п'ятому–восьмому класам загальноосвітньої школи, маючи український характер освіти.

Викладання на обох відділеннях колегій здійснювалося українською мовою. Відмітимо, що на гуманітарному відділенні вивчали лише українську мову, а на реальному – й українську, і чеську [227, с. 346; 359, с. 256-257].

На гуманітарному відділенні колегії викладали, зазвичай, сім учителів: шість учителів-предметників українського походження (один із яких виконував обов'язки директора відділення) та православний законовчитель, а на реальному відділенні – вісім учителів: сім учителів-предметників українського походження (один із них виконував також обов'язки директора відділення) та православний законовчитель [227, с. 346; 359, с. 256-257].

Гуманітарне та реальне відділення колегій, засновані Міністерством освіти УНР у 1917 р., функціонували на базі російських училищ, гімназій або були вперше організовані та діяли по всій території УНР. Навчалися там діти чеського й українського походження. Характерною особливістю змісту освіти гуманітарного відділення колегій було викладання латини та правознавства, а реального відділення – описової геометрії, космографії та хімії, проведення практичних занять із природознавства та фізики. Тривалість навчання на обох відділеннях колегій становила чотири роки, після закінчення якого існувала система іспитів [227, с. 346; 359, с. 256-257].

Гуманітарне та реальне відділення колегій були закриті в 1919 р., а самі заклади реорганізовані в середні чи вищі [227, с. 346; 359, с. 256-257].

Проаналізуємо подану інформацію в таблиці (див. табл. 1.12).

Таблиця 1.12

Гуманітарні та реальні відділення колегій: спільне та відмінне

<i>Гуманітарні відділення колегій</i>	<i>Реальні відділення колегій</i>
<i>Спільне</i>	
Викладання здійснювалося українською мовою.	
Засновані Міністерством освіти УНР у 1917 р.	

Функціонували на базі російських училищ, гімназій або були вперше організовані. Діяли по всій території УНР. Навчалися діти чеського й українського походження. Тривалість навчання становила чотири роки. Навчання завершувалося системою іспитів. Закриті в 1919 р. Реорганізовані в середні чи вищі навчальні заклади.	
Відмінне	
Вивчалася лише українська мова. Викладали сім учителів. Латина викладалася.	Вивчалися українська та чеська мови. Викладали вісім учителів. Латина не викладалася.

Упродовж історичного періоду Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.) на підпорядкованій їй частині території Правобережної України існували **два типи** навчальних закладів для дітей чеського походження: державна та приватна чеські школи [213, с. 35; 239, с. 83-84; 290, с. 150-160]. Розглянемо їхні спільні та відмінні характеристики.

Перша державна чеська школа була заснована в 1921 р., перша приватна – в 1924 р. Навчальні заклади для дітей чеського походження розташовувалися на територіях проживання чеських громад. Державні чеські школи засновувалися МНО Польської Республіки, приватні – товариствами („Чеська матиця шкільна” та Чесько-слов’янське товариство „Бесіда”) за погодженням із МНО. Державні чеські школи засновувалися на матеріальній базі чеських шкіл і двокласних чесько-російських училищ, а приватні – як на матеріальній базі чеських шкіл і двокласних чесько-російських училищ, так і виникали вперше [213, с. 35; 239, с. 83-84; 290, с. 150-160].

Ці заклади функціонували як початкові. Викладання здійснювалося трьома вчителями: вчителем-предметником чеського походження (він же виконував обов’язки директора школи), вчителем польської мови польського походження та католицьким (чесько-братським або євангелістсько-лютеранським) законовчителем.

У навчальних закладах для дітей чеського походження викладалися чеська та польська мови й усі предмети – чеською. Суттєвих відмінностей між змістом освіти в державних і приватних чеських школах не існувало. Повний курс навчання в цих школах становив чотири роки, після завершення якого складалися іспити [213, с. 35; 239, с. 83-84; 290, с. 150-160].

Навчальні заклади для дітей чеського походження було закрито в 1939 р. у зв'язку зі встановленням радянської влади, хоча МНО Польської Республіки проводило поступове закриття державних чеських шкіл, починаючи з 1930 р. [213, с. 35; 239, с. 83-84; 290, с. 150-160].

Проаналізуємо подану інформацію в таблиці (див. табл. 1.13).

Таблиця 1.13

Державні та приватні чеські школи: спільне і відмінне

<i>Державні чеські школи</i>	<i>Приватні чеські школи</i>
<i>Спільне</i>	
Існували на підпорядкованій Польській Республіці частині тер. Правобережної України. Розташовувалися на територіях проживання чеських громад. Засновувалися за погодження МНО Польської Республіки. Функціонували як початкові та тільки для дітей чеського походження. Викладали три вчителі. Викладалися чеська та польська мови. Усі предмети викладалися чеською мовою. Курс навчання становив чотири роки. Після завершення курсу навчання складалися іспити. Закриті в 1939 р.	
<i>Відмінне</i>	
Перша заснована в 1921 р. Засновувалися МНО Польської Республіки. На базі чеськ. шкіл і двокл. чесько-рос. уч. Поступово закривалися, поч. з 1930 р.	Перша заснована в 1924 р. Засновувалися чеськими товариствами. На базі ЧШ, двокл. чесько-рос. уч. і вперше. Не закривалися, починаючи з 1930 р.

У період УСРР (червень 1919–1938 рр.) було **5 *municip*** навчальних закладів для дітей чеського походження: 4-річні трудова, особлива чеські

школи, 4-річна особлива чесько-українська школа, 7-річні трудові, особлива чеські школи [95, с. 107; 161, с. 94; 266, с. 93; 282, с. 38-39].

Трудова чеська школа – це навчальний заклад УСРР, який надавав повну загальну середню освіту та відповідав першому–восьмому класам загальноосвітньої школи; маючи чеський характер освіти.

Особлива чеська школа – це навчальний заклад УСРР, який надавав повну загальну середню освіту та відповідав першому–восьмому класам загальноосвітньої школи; маючи російський характер освіти.

Особлива чесько-українська школа – це навчальний заклад УСРР, який надавав повну загальну середню освіту та відповідав першому–восьмому класам загальноосвітньої школи; маючи чесько-український характер освіти.

Охарактеризуємо спільне та відмінне для 4-річних трудових і особливих чеських і особливої чесько-української шкіл.

Перша 4-річна трудова чеська школа була заснована в 1923 р., 4-річна особлива чеська школа – в 1930 р., а перша 4-річна особлива чесько-українська школа – в 1931 р. Названі типи шкіл розташовувалися на територіях чеських громад і функціонували як початкові.

4-річні трудові чеські школи організовувалися чехами як на базі чеських шкіл, однокласних і двокласних чесько-російських училищ, так і вперше, тоді як 4-річні особливі чеські та чесько-українська школи – НКО УСРР як на базі 4-річних трудових чеських шкіл, так і як новостворені заклади. 4-річні трудові чеські школи засновувалися за погодженням і матеріальної підтримки НКО УСРР. Тут навчалися переважно діти чеського походження, а у двох інших типах шкіл – і чеського, й українського.

Викладання в 4-річній трудовій чеській школі здійснювалося вчителем-предметником чеського походження (він же виконував і обов'язки директора школи); в особливих чеській або чесько-українській – двома вчителями: вчителем-предметником українського чи російського походження (він же був і директором школи) й учителем-предметником чеського походження.

У 4-річних трудових і особливих чеських школах викладалися чеська та російська мови, а в особливій чесько-українській – чеська, українська та російська (факультативно). У 4-річних трудових чеських школах усі предмети викладалися чеською мовою, в особливих чеських – російською, в особливій чесько-українській – чеською й українською (для дітей чеського й українського походження відповідно). Характерною особливістю змісту освіти 4-річних особливих чеських і чесько-української шкіл було викладання атеїзму. Навчання завершувалося складанням іспитів.

4-річні трудові чеські школи в 1930 р. було реорганізовано в особливі чеські та чесько-українську, які в 1938 р. – в українські чи російські. Цікаво, що в 1931 р. 4-річні особливі чеські школи планувалося реорганізувати в чесько-українські [95, с. 107; 161, с. 94; 266, с. 93; 282, с. 38-39].

Проаналізуємо подану інформацію в таблиці (див. табл. 1.14).

Таблиця 1.14

**4-річні трудові й особливі чеські й особлива чесько-українська школи:
спільне та відмінне**

<i>4-річні трудові чеські шк.</i>	<i>4-річні особливі чеські шк..</i>	<i>4-річна ос. чесько-укр. шк..</i>
<i>Спільне</i>		
Розташовувалися на територіях проживання чеських громад і функціонували як початкові. Засновувалися за погодження та матеріальної підтримки НКО УСРР. Курс навчання завершувався складанням іспитів.		
<i>Відмінне</i>		
Перша заснована в 1923 р. Засновувалися чехами. На базі ЧШ, ч/р уч., вперше. Для дітей чеськ. походжен. Викладав один учитель. Виклад. чеська та російська. Предмети виклад. чеською. Не викладався атеїзм. У 1930 р. реорг. в особливі.	Перша заснована в 1930 р. Засновувалися НКО УСРР. На базі 4-р. тр. ЧШ, вперше. Для дітей чеськ. й укр. пох. Викладали два вчителі. Виклад. чеська та російська. Предмети викл. російською. Викладався атеїзм. У 1938 р. реорг. в укр. і рос.	Заснована в 1931 р. Заснована НКО УСРР. На базі 4-річн. тр. чеськ. шк. Для дітей чеськ. й укр. пох. Викладали два вчителі. Виклад. чеська, укр. та рос. Предмети викл. чеськ. й укр. Викладався атеїзм. У 1938 р. реорг. в укр. шк.

Наступними двома типами навчальних закладів для дітей чеського походження були 7-річні трудові та 7-річні особливі чеські школи, що існували послідовно. Визначимо їхні спільні та відмінні характеристики.

Так перша 7-річна трудова чеська школа була заснована в 1924 р., а перша 7-річна особлива чеська школа – в 1930 р. Розташовувалися вони на територіях проживання чеських громад і функціонували як середні.

За погодженням і матеріальної підтримки НКО УСРР 7-річні трудові чеські школи були засновані чехами на матеріальній базі Крошенського однокласного та Миколаївського двокласного чесько-російських училищ, а в 1930 р. 7-річні трудові чеські школи НКО УСРР було реорганізовано в 7-річні особливі чеські школи, які, у свою чергу, в 1938 р. – в українські [58, с. 41-42; 176, с. 155; 223, с. 3; 282, с. 38-39].

У 7-річних трудових чеських школах навчалися діти чеського походження, а в особливих – діти чеського й українського походження. Викладання в 7-річній трудовій чеській школі здійснювалося двома вчителями-предметниками чеського походження (один із яких був директором); в особливій – трьома вчителями: двома вчителями-предметниками українського чи російського походження (один із них виконував обов'язки директора) й учителем чеського походження.

У 7-річних трудових і особливих чеських школах вивчалися чеська та російська мови. Викладання у трудових чеських школах здійснювалося чеською мовою, а в особливих – російською. Крім того, характерною ознакою змісту освіти особливих чеських шкіл було викладання атеїзму.

Після завершення повного курсу навчання складалися іспити.

Цікаво, що в 1931 р. 7-річні особливі чеські школи мали реорганізувати в чесько-українські [176, с. 155; 223, с. 3; 281, с. 100, 105; 282, с. 38-39].

Проаналізуємо подану інформацію в таблиці (див. табл. 1.15).

Таблиця 1.15

7-річні трудові й особливі чеські школи: спільне та відмінне

<i>7-річні трудові чеські школи</i>	<i>7-річні особливі чеські школи</i>
-------------------------------------	--------------------------------------

<i>Спільне</i>	
Розташовувалися на територіях проживання чеських громад і функціонували як середні. Засновувалися за погодження та матеріальної підтримки НКО УСРР. Вивчалися чеська та російська мови. Курс навчання завершувався складанням іспитів.	
<i>Відмінне</i>	
Перша заснована в 1924 р. Засновувалися чехами. На базі Крошенського і Миколаївського уч. Для дітей чеського походження. Викладали два вчителі. Предмети викладалися чеською мовою. Не викладався атеїзм. У 1930 р. реорганізовано в 7-річні особливі.	Перша заснована в 1930 р. Засновувалися НКО УСРР. На базі Крошенської, Миколаївської тр. шк. Для дітей чеського й українського походж. Викладали три вчителі. Предмети викладалися російською мовою. Викладався атеїзм. У 1938 р. реорганізовано в українські шк.

Слід також зазначити, що, окрім освіти для дітей чеського походження здійснювалося й навчання дорослого чеського населення. Так упродовж історичного періоду Російської імперії (1867–березень 1917 рр.) існували **два типи** навчальних закладів для дорослих чеського походження: Острозькі вчительські курси та відділення російської мови. Розглянемо їхні принципові відмінності та ті характеристики, які були спільними.

Острозькі вчительські курси було організовано 18 червня 1888 р., відділення російської мови – в 1890 р. Острозькі вчительські курси влаштовувалися при Острозькій учительській семінарії, а відділення російської мови створювалися на базі чеських шкіл. Обидва типи навчальних закладів організовувалися МНО та функціонували як тимчасові.

Метою відкриття Острозьких учительських курсів була підготовка вчителів чеського походження до виконання покладених на них обов’язків згідно вимог навчальних закладів, зокрема, шляхом удосконалення володіння російською мовою, а відділень російської мови – забезпечення достатнього рівня володіння російською мовою в чеських громадах.

На Острозьких учительських курсах навчалися вчителі чеського походження, а на відділеннях російської мови – всі бажаючі.

На Острозьких учительських курсах працювали чотири викладачі – Є. М. Крижановський (директор курсів і викладач слов'янського читання, історії Російської імперії, співів), Т. Г. Лубенець (викладач арифметики, географії), О. І. Рудка-Степович (викладач російської мови, практики російської мови), Н. Ч. Сизинкевич (викладач православного Закону Божого); на відділенні російської мови – вчитель-предметник російського походження (він же одночасно виконував обов'язки керівника відділення).

На Острозьких учительських курсах російською мовою викладалися всі предмети, а на відділеннях російської мови вивчалася лише російська мова.

Тривалість навчання на вчительських курсах складала 37 робочих днів, а на відділеннях російської мови – один рік. Повний курс навчання в обох типах навчальних закладів завершувався системою іспитів.

Острозькі вчительські курси було закрито 6 серпня 1888 р., відділення російської мови – в 1892 р. Цікаво, що в 1889 р. курси планувалося продовжити [117, с. 134; 339, с. 5-6; 356, с. 1; 363, с. 128].

У наступний історичний період УСРР (червень 1919–1938 рр.) існували **4 типи** навчальних закладів для дорослих чеського походження: семінар із підготовки вчителів для трудових чеських шкіл, сектор для підготовки вчителів зі знанням чеської мови, пункти ліквідації неписьменності (лікнепи) й осередки для декількох пунктів ліквідації неписьменності (лікпункти) [202, арк. 17-40; 203, арк. 2-2 (зв.); 218, арк. 115, 154; 281, с. 100, 105].

З'ясуємо характеристики семінару з підготовки вчителів для трудових чеських шкіл і сектору для підготовки вчителів зі знанням чеської мови.

Семінар із підготовки вчителів для трудових чеських шкіл був організований у 1928 р., сектор для підготовки вчителів зі знанням чеської мови – 6 липня 1933 р. Семінар із підготовки вчителів розміщувався при Житомирському інституті народної освіти та був організований НКО УСРР, а сектор для підготовки вчителів зі знанням чеської мови – Центральним

комітетом незаможників і малоземельників на базі Київського педагогічного технікуму [61, с. 64; 175, с. 234-235; 178, с. 60-61].

Семінар із підготовки вчителів для трудових чеських шкіл відвідували вчителі чеського походження, а сектор для підготовки вчителів зі знанням чеської мови – вчителі незалежно від національного походження. Усі предмети (за винятком тільки методики викладання чеської мови) в обох типах навчальних закладів викладалися російською мовою. Що ж до сектору для підготовки вчителів зі знанням чеської мови, то характерною особливістю освіти тут було поглиблене вивчення методик викладання природничих і суспільних дисциплін й упровадження методик викладання малювання, ручної праці й атеїзму [61, с. 64; 175, с. 234-235; 178, с. 60-61].

Тривалість навчання в них становила один рік, після закінчення якого складалися іспити [61, с. 64; 175, с. 234-235; 178, с. 60-61].

Семінар із підготовки вчителів для трудових чеських шкіл було закрито в 1929 р., а сектор – у 1935 р. [61, с. 64; 175, с. 234-235; 178, с. 60-61].

Для чехів, які мали бажання оволодіти основами чеської й української грамоти, арифметики й інших навчальних дисциплін, функціонували лікнепи та лікпункти. Грамотні чехи могли надавати допомогу в навчанні своїм дітям.

Розглянемо відмінні та спільні характеристики лікнепів і лікпунктів.

Лікнепи були створені в 1923 р., лікпункти – в 1925 р. Розміщувалися на територіях проживання чеських громад і організовувалися чехами за підтримки НКО УСРР (інколи на базі відділень російської мови).

Метою відкриття лікнепів було забезпечення освітнього рівня дорослих чеського походження, тоді як лікпунктів – забезпечення достатнього освітнього рівня розташованих поблизу одне від одного декількох чеських громад і надання методичної підтримки керівникам розміщених в одному окрузі лікнепів. Ці заклади функціонували як тимчасові.

У лікнепі працював учитель-предметник чеського походження (він же одночасно виконував обов'язки керівника лікнепу); в лікпункті – два вчителі: вчитель-предметник чеського походження й учитель-методист українського

чи російського походження (він же був і керівником лікпункту). Учитель-методист допомагав учителю-предметнику обслуговувати навчання значної, порівняно з лікнепом, кількості відвідувачів і надавав методичні консультації вчителям-предметникам із прикріплених до лікпункту лікнепів.

У лікнепах і лікпунктах вивчалися чеська та російська мови, а викладання всіх предметів здійснювалося чеською мовою.

Тривалість навчання в них була довільною, не існувало системи іспитів і повного курсу навчання. Закрито лікнепи та лікпункти було в 1935 р. [202, арк. 17-17 (зв.), 40; 203, арк. 2-2 (зв.); 218, арк. 115, 154; 281, с. 100, 105].

Отже, проведений аналіз засвідчив функціонування значної кількості різних за своїм спрямуванням навчальних закладів для дітей чеського походження впродовж др. пол. XIX – 30-х рр. XX ст. у межах кожного з чотирьох виділених нами історичних періодів.

1.3. Передумови становлення навчальних закладів для дітей чеського походження (1867–березень 1917 рр.)

Передумови становлення навчальних закладів для дітей чеського походження ми розглядали на основі факторів впливу двох держав – Австро-Угорської та Російської імперій [56, с. 674; 280, с. 34].

Передумови становлення навчальних закладів для дітей чеського походження, які виникли на основі впливу Австро-Угорської імперії, ми аналізували за соціокультурними, соціальними й економічними факторами.

Соціокультурні фактори: етнічні придушення; мовні та національні утиски.

У 1868 р. війна між Прусією й Австро-Угорською імперією охопила територію Чехії. Чеські міста та села стали плацдармом військових дій. Перемога Прусії у війні з Австро-Угорською імперією уможливила

затвердження Німецько-Угорського Союзу, який мав на меті надання Угорщині власних міністерств і однакових із Австрією прав. Уряд Австрійської імперії погодився з усіма умовами, поставленими угорськими землевласниками [81, с. 68, 78-79; 116, арк. 1; 221, с. 46-47; 287, с. 36-37].

14 листопада 1868 р. постановою цісаря конституційна Австрійська монархія стала Австро-Угорською [81, с. 79; 130, с. 25; 221, с. 47].

Гноблення чехів зросло. Німецька мова набула статусу державної. Чеських освітян, військових, суддів і сановників зобов'язали користуватися лише німецькою мовою. Крім того, чеських сановників піддали національній люстрації. Чеським науковцям заборонили співпрацю з європейськими науковими установами [81, с. 69-79; 130, с. 24; 265, с. 123; 287, с. 36].

У 70-х рр. XIX ст. посилення Прусії становило загрозу для Чехії. Територія Чехії могла відійти до Прусії. Загострення німецького впливу могло зруйнувати Чехію навіть як залежну країну-сателіт Австро-Угорської імперії. Етнічні придушення змусили чехів шукати заробітків на нових територіях [81, с. 78; 221, с. 47; 265, с. 122-124; 287, с. 37].

Соціальні фактори: банкрутство чеських селян; борги чеських селян; високі податки та „надзвичайні збори”; військові повинності; звільнення робітників; здирництво сановників; сільськогосподарська наймана праця третини чеських селян.

У др. пол. XIX ст. більше третини чеських селян займалися сільськогосподарською найманою працею. Чеські селяни володіли одним-чотирма гектарами землі, яких не вистачало для утримання великих родин [110, с. 45; 265, с. 122; 287, с. 36; 315, с. 19-38].

Селянські господарства Австро-Угорської імперії платили військовий, державний, окружний, подимний, поземельний, селищний, церковний, чиншовий і шкільний податки, „надзвичайні збори”. Платежі збільшилися із трьох-п'яти гульденів до двохсот двадцяти гульденів. Одне селянське господарство утримувало 24-х цислейнтайських гусарів [265, с. 122].

У 1856–1867 рр. чеська промисловість зазнала перевиробництва. У 1873–1879 рр. перевиробництво в Чехії спричинило поєднання промисловості та капіталу. Зазначені процеси обумовили звільнення робітників і еміграцію на території інших держав [265, с. 123-124; 287, с. 35].

У 1868 р. борг чеських селян сягнув трьох млрд. австрійських крон. Вони продали 2729 маєтків. Значні військові повинності, здирництво сановників також сприяли банкрутству [110, с. 45; 265, с. 122; 287, с. 36-37].

У 70-90-х рр. ХІХ ст. Австро-Угорську імперію охопила сільськогосподарська криза. Купівля європейськими державами дешевого американського зерна значно поглибила кризу. Чеські селяни швидко банкрутували [110, с. 45; 265, с. 122; 287, с. 36].

Основу чеської еміграції на Правобережну Україну становили збіднілі селяни та звільнені робітники [41, с. 10; 68, с. 99; 262, с. 308; 313, с. 6].

***Економічні фактори:** закриття підприємств; оброчно-феодальна система сільського господарства; підтримка еміграції чеською буржуазією та товариствами; скалистість, складність для обробітку сільськогосподарських земель.*

Співпраця Австрійської імперії з Туреччиною сформувала в Чехії великі текстильні виробництва, які занепали після закінчення війни. Чеський військово-промисловий комплекс забезпечував турецьку армію. Закінчення війни спричинило закриття підприємств у м. Брно і Йцлаві [287, с. 36-37].

Сільське господарство в Чехії розвивалося за зразком Прусії. Великі маєтки підпорядковувалися німецьким землевласникам і ставали товарними господарствами. Австрійська оброчно-феодальна система господарювання була важкою для селян. Землевласники контролювали селянство за допомогою натуральних відносин між працівником і роботодавцем, натуральної сплати ренти землі [265, с. 122; 287, с. 35].

Відзначимо, що сільськогосподарські землі Чехії скалисті, складні для обробітку. Крім того, чеські родини швидко зростали, тому й шукали кращої землі в Україні [57, с. 3736; 265, с. 122-124; 287, с. 36-37; 315, с. 19-38].

Чеська буржуазія сприяла чеській еміграції в Російську імперію, надаючи фінансову підтримку установам, які займалися еміграційними питаннями. Еміграція відкривала буржуазії нові ринки збуту чеської промислової продукції [265, с. 125; 287, с. 45-46].

У 1867 р. австро-угорський підданий В. Д. Бард у м. Відні організував приватне підприємство для сприяння чеській еміграції в Україну. Підприємство було посередником під час купівлі-продажу земель [287, с. 46].

У 1874 р. у Празі виник Комітет сприяння еміграції в Росію з агрономом Ф. А. Доубравою на чолі [265, с. 127-128; 287, с. 47; 314, с. 11-14].

Чеські громадські організації також сприяли еміграції. Зокрема, „Товариство для торгівельних відносин Чехії з Російською імперією” допомагало чехам емігрувати в Україну [265, с. 128; 287, с. 47].

Передумови становлення навчальних закладів для дітей чеського походження, які виникли на основі впливу Російської імперії, ми аналізували за соціокультурними, соціальними, політичними й економічними факторами.

Соціокультурні фактори: право на заснування громад і волостей; свобода віросповідання; швидке надання російського підданства.

19 лютого 1861 р. російський імператор затвердив Положення про селян, відповідно до якого чехи отримали право на заснування власних громад і волостей [57, с. 3737; 66, с. 148; 104, с. 1; 265, с. 127].

Крім того, у Волинській губернії чехи користувалися свободою віросповідання. Чеські священики отримували від уряду Російської імперії 300 карбованців на дорожні витрати та після відходу від католицької релігії, одруження і провадження служби чеською мовою – повне матеріальне забезпечення [66, с. 148; 104, с. 1; 265, с. 127; 287, с. 49-51].

У травні 1870 р. в м. Рівному Міністерство внутрішніх справ Російської імперії організувало спеціалізовану Комісію з питань чеської еміграції в Південно-Західний край. Комісія у звітах наголошувала, що спроби адміністративного залучення чехів до православної релігії суперечать духу

православної церкви та призведуть до поєднання чехів із латинським духовенством [6, с. 71-72; 57, с. 3737; 165, с. 154; 287, с. 50-51].

10 липня 1870 р. імператор Олександр II затвердив Постанову Комітету міністрів про запрошення чехів на Волинь. Згідно Постанови російське підданство чехам надавалося у Волинській губернії без обов'язкового 5-річного терміну перебування в Російській імперії та поліцейського свідоцтва про державну лояльність [41, с. 14; 57, с. 3737; 104, с. 1; 262, с. 309].

Чеські волості виокремлювалися в загальноросійському адміністративному поділі. У 1870 р. Київський генерал-губернатор О. М. Дундуков-Корсаков затвердив Будеражську, Глинську, Дубенську, Купичівську, Луцьку та Мирогощенську волості, які очолювалися чеськими представниками – старшинами. Вони перевіряли документи чехів; організовували земельні угоди; здійснювали облік новоприбулих; записували до громад; відповідали за написання прохань про надання підданства Російської імперії [104, с. 1; 209, арк. 2-2 (зв.); 296, с. 15; 354, с. 1-2].

У 1871 р. уряд Російської імперії поширив зазначені пільги та права на чехів Київської та Подільської губерній [110, с. 80; 205, арк. 56-56 (зв.)].

Згідно законодавства Російської імперії релігійні приходи затверджувало Міністерство внутрішніх справ. Після отримання необхідних документів Міністерство затвердило Глинський, Мирогощинський (пізніше збільшений і перейменований на Дубенський) і 14 серпня 1875 р. Гулечинський чеські приходи, останній із яких було очолено чеським священиком В. Р. Каспаром [296, с. 15; 306, с. 7; 307, с. 7; 310, с. 15].

Згідно даних першого загального перепису населення від 28 січня 1897 р., на Правобережній Україні католицьку релігію сповідували 65% чехів; гуситську й інші – 35% [48, с. 31; 99, с. 17; 193, с. 51; 297, с. 199].

Соціальні фактори: відміна кріпосного права; зростання потреби у кваліфікованих робітниках.

У 1861 р. уряд Російської імперії провів реформи, які сприяли розвитку капіталізму в промисловості та сільському господарстві. Наприклад, відміна

кріпосного права сприяла зростанню виробництва та колійних перевезень. Після відміни кріпацтва чехи почали масово емігрувати в Російську імперію. До того ж у Російській імперії зростала потреба у кваліфікованих робітниках [57, с. 3737; 173, с. 38; 265, с. 124; 287, с. 37].

***Політичні фактори:** домовленості на різних рівнях; розірвання домовленості про передачу утікачів (жовнірів–рекрутів).*

У др. пол. XIX ст. слов'янофіли досягли посилення впливу на уряд Російської імперії. Вони розглядали Російську імперію як єдину незалежну слов'янську державу, спроможну розв'язати національні та релігійні проблеми всього слов'янства [265, с. 124; 287, с. 40].

У 1867 р. на базі Російського імператорського сільськогосподарського товариства було організовано спеціалізований Комітет із питань чеської еміграції у Волинську губернію [57, с. 3737; 287, с. 43].

У травні 1867 р. в Москві відбувся Слов'янський з'їзд. Чехи Ладіслав Франтішек Рігер і Франтішек Йозеф Палацький проводили перемовини з урядом Російської імперії щодо чеської еміграції в Україну. Імператор Олександр II також прийняв делегацію [116, арк. 1-21; 324, с. 333; 345, с. 1-2; 346, с. 3-4; 349, с. 1; 352, с. 4-5; 353, с. 3-4].

Відряджений у 1869 р. у Волинську губернію представник генерал-губернатора О. М. Дундукова-Корсакова у відносинах із чехами П. А. Грессер наполягав на завершенні справ між польськими землевласниками та чехами на користь останніх. Мирові посередники та повітові судді мали не зволікаючи затверджувати домовленості щодо купівлі земель. Також полковник П. А. Грессер сприяв захисту чехів на митницях [37, с. 189; 134, с. 15-47; 189, арк. 64, 75-76; 265, с. 126-129].

Уряд Австро-Угорської імперії протидіяв чеській еміграції в Російську імперію. Так амбасадор Австро-Угорської імперії граф С. У. Реверсу подав Київському генерал-губернатору Олександр Михайловичу Дундукову-Корсакову ноту протесту щодо чеської еміграції на Правобережну Україну, посилаючись на підписану 5 червня 1815 р. урядами обох імперій спільну

декларацію про передачу утікачів, скликаних у жовніри та рекрути. Проте 15 червня 1870 р. уряд Російської імперії односторонньо розірвав домовленість із метою подальшого безперешкодного сприяння чеській еміграції [104, с. 1; 265, с. 128; 287, с. 43-45, 50; 315, с. 19-38].

Економічні фактори: вкладання значних коштів у наукову агрономію; вкладання значних коштів у технічне забезпечення промисловості; двадцятирічний імунітет щодо натуральних відробітків; двадцятирічний імунітет щодо оподаткування; дешевизна земель; дешевизна одягу; дешевизна продуктів харчування; дешевизна сільськогосподарського обладнання; дешевизна худоби; можливість безперешкодної купівлі земель; накладення контрибуцій на польських землевласників; незначний рівень розвитку промисловості; незначний рівень розвитку сільського господарства; пільговий кредит для купівлі земель у польських землевласників; п'ятирічний імунітет щодо оподаткування купівлі земель; п'ятирічний імунітет щодо рекрутської повинності; сільськогосподарська криза польських землевласників.

Землевласників і промисловців зацікавив розвиток торгівельних відносин між Російською й Австрійською імперіями. Бізнесова еліта Російської імперії вкладала значні кошти в технічне забезпечення промисловості та наукову агрономію [134, с. 3; 265, с. 124; 287, с. 37-38, 40].

Чехам Правобережної України уряд Російської імперії надавав значні фінансові пільги [37, с. 189; 287, с. 42-43].

18 грудня 1861 р. імператор затвердив „Правила для іноземних працівників, які оселилися в Російській імперії”, які гарантували іноземцям п'ятирічний імунітет щодо оподаткування купівлі земель на Правобережній Україні, рекрутської повинності. Чехи могли на пільгових умовах отримати кредит для купівлі землі в польських землевласників. Додатково до відзначених у „Правилах ...” податкових пільг чехи (голови родин із синами) звільнялися від усякого оподаткування та натуральних відробітків

протягом двадцяти років, починаючи із дня отримання підданства [41, с. 14; 65, с. 240; 104, с. 1; 262, с. 309].

До 1874 р. чехів не залучали до виконання військового обов'язку [37, с. 189; 65, с. 170; 231, с. 68-81; 265, с. 127].

Чехи безперешкодно купували землю, яка коштувала десятикратно дешевше, ніж у Чехії [6, с. 105; 134, с. 3; 265, с. 125-126; 287, с. 39, 43-44].

У 1868 р. у Волинську губернію емігрували 899 чехів, у 1869 р. – 1250, у 1870 р. – 4156. Вони заснували 37 громад, сплативши 300 000 рублів сріблом за 17 577 десятин землі (один га=0,915 десятини). У 1884 р. у Волинській губернії налічувалося 63 громади, де чехи сплатили 608 875 рублів сріблом за 35 674 десятини землі [37, с. 190].

Згідно статистичних даних, одна чеська родина купувала близько тридцяти семи моргів землі (один морг=0,67 га). Один морг малородючих земель коштував 12-15 рублів, один морг найбільш родючих – 39 рублів. Отже, вартість придбаної землі не перевищувала семисот вісімдесяти рублів. Дві третини всієї суми сплачувалися перед затвердженням угоди, решта – після затвердження угоди [222, с. 2; 265, с. 126; 287, с. 39, 43; 363, с. 122].

Однак українське селянство, бажаючи отримати землю у власність, щороку протягом сорока дев'яти років мало сплачувати 1,35–5 рублів належності за десятину [6, с. 101-105; 57, с. 3737; 139, с. 105; 265, с. 125].

Ж. М. Ковба в дисертаційному дослідженні „Чеська еміграція в Україні у др. пол. XIX – на початку XX ст.” висвітлила спогади чехів про опис посередниками Правобережної України. У Чехії поширилося прислів'я: „За хатину на батьківщині – маєток на Волині” [110, с. 69; 265, с. 126; 287, с. 42].

Сільське господарство Правобережної України мало незначний рівень розвитку, тоді як чеська агрономія досягала високих показників. Промисловість Російської імперії тільки розвивалася, натомість у Чехії – перебувала на завершальному етапі еволюції. Продукти харчування, сільськогосподарське обладнання, худоба й одяг також коштували дешевше, ніж у Чехії [6, с. 100; 134, с. 3; 265, с. 126; 287, с. 39, 44].

Польські землевласники в Російській імперії перебували під впливом сільськогосподарської кризи. Як зазначалося, в 1861 р. уряд скасував кріпацтво, позбавивши їх безоплатних працівників. Більшість землевласників не пристосувалися до змін [57, с. 3737; 265, с. 124, 126; 360, с. 1; 361, с. 1].

22–23 січня 1863 р. на Правобережній Україні почалося польське соціально-економічне повстання, яке 28 липня 1863 р. було придушено військами Російської імперії. Польські землевласники допомагали повстанню. Як наслідок, імператор Олександр II наклав на них грошову, майнову та земельну секвестрові контрибуції, що, у свою чергу, стимулювало продаж земель [2, арк. 20; 69, арк. 1; 142, арк. 1-3; 160, с. 169-325; 200, арк. 1; 217, арк. 1-4 (зв.); 323, арк. 1-2 (зв.); 326, арк. 1, 2; 362, арк. 1, 2].

Проаналізований матеріал в узагальненому вигляді подамо у таблиці [7, с. 93; 57, с. 3737; 81, с. 69-79; 207, с. 48; 265, с. 124; 287, с. 34, 37; 315, с. 19-38; 322, с. 7-11] (див. табл. 1.16).

Таблиця 1.16

Соціокультурні, соціально-політичні, демографічні, економічні та історичні передумови розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження

<i>Передумови розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження зі сторони Австро-Угорської імперії</i>	
<i>Соціокультурні</i>	Етнічні придушення Мовні та національні утиски
<i>Соціальні</i>	Банкрутство чеських селян Борги чеських селян Високі податки та „надзвичайні збори” Військові повинності Звільнення робітників Здирництво сановників Сільськогосподарська наймана праця третини чеських селян
<i>Економічні</i>	Закриття підприємств Оброчно-феодална система сільського господарства Підтримка еміграції чеською буржуазією та товариствами Скалістість, складність для обробітку сільськогосподарських земель
<i>Передумови розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження зі сторони Російської імперії</i>	

<i>Соціокультурні</i>	Право на заснування громад і волостей Свобода віросповідання Швидке надання російського підданства
<i>Соціальні</i>	Відміна кріпосного права Зростання потреби у кваліфікованих робітниках
<i>Політичні</i>	Домовленості на різних рівнях Розірвання домовленості про передачу утікачів (жовнірів–рекрутів)
<i>Економічні</i>	Вкладання значних коштів у наукову агрономію Вкладання значних коштів у технічне забезпечення промисловості Двадцятирічний імунітет щодо натуральних відробітків Двадцятирічний імунітет щодо оподаткування Дешевизна земель Дешевизна одягу Дешевизна продуктів харчування Дешевизна сільськогосподарського обладнання Дешевизна худоби Можливість безперешкодної купівлі земель Накладення контрибуцій на польських землевласників Незначний рівень розвитку промисловості Незначний рівень розвитку сільського господарства Пільговий кредит для купівлі земель у польських землевласників П'ятирічний імунітет щодо оподаткування купівлі земель П'ятирічний імунітет щодо рекрутської повинності Сільськогосподарська криза польських землевласників

Отже, передумови становлення навчальних закладів для дітей чеського походження, які виникли на основі впливу Австро-Угорської імперії, мали соціокультурні, соціальні й економічні причини. Передумови ж становлення навчальних закладів для дітей чеського походження, які виникли на основі впливу Російської імперії, мали соціокультурні, соціальні, політичні й економічні причини.

1.4. Основні періоди й етапи розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження

У результаті аналізу документів та інших наукових джерел історичного характеру нами було виокремлено чотири історичні періоди становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження на

Правобережній Україні: історичний період Російської імперії (1867–березень 1917 рр.), історичний період УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.), історичний період Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.) й історичний період УСРР (червень 1919–1938 рр.).

Критерієм означеної періодизації нами було обрано кардинальну зміну суспільного ладу з переходом влади до рук нової політичної сили. Вказана зміна суспільного ладу, згідно критерію нашої періодизації, має носити довготривалий характер. Ця заувага стосується, перш за все, історичного періоду УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.), де зміна суспільного ладу та політичних сил не мала тривалого характеру.

Два перші історичні періоди нашої періодизації перебувають у хронологічній послідовності та територіально не поділяються, тоді як два останні історичні періоди – у хронологічній паралельності з поділом за територіальним принципом. Тобто територіальні межі дослідження до квітня 1920 р. не змінювалися (йдеться про єдину Правобережну Україну), а починаючи із квітня 1920 р. територію Правобережної України було поділено на дві частини (між Польською Республікою й УСРР).

Під кардинальною зміною суспільного ладу ми розуміємо порушення усталених соціально-економічних відносин між прошарками суспільства.

Перехід влади до рук нової політичної сили ми визначаємо як добровільну, добровільно-примусову чи примусову заміну верховної влади в державному утворенні новою, яка, у свою чергу, з обов'язковою необхідністю виконує абсолютну люстрацію всієї вертикалі державної влади.

Нижня хронологічна межа історичного періоду Російської імперії (1867–березень 1917 рр.) окреслюється нижньою хронологічною межею дисертаційного дослідження, верхня – зреченням престолу імператором-самодержцем Російської імперії Миколою II 15 березня 1917 р.

Нижня хронологічна межа історичного періоду УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.) визначається утвердженням на

території Правобережної України влади УНР (березень 1917 р.), верхня – падінням уряду Директорії (червень 1919 р.) [27, с. 512-513; 359, с. 252-257].

Нижня хронологічна межа історичного періоду Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.) позначена окупацією Польською Республікою більшої частини території Волинської губернії, верхня – верхньою хронологічною межею дисертаційного дослідження.

Нижня хронологічна межа історичного періоду УСРР (червень 1919–1938 рр.) пов’язується нами з появою на світовій політичній арені нового державного утворення – УСРР, влада уряду якого поширилася й на частину території Правобережної України, та зі створенням військово-політичного союзу соціалістичних радянських республік, верхня – з верхньою хронологічною межею дисертаційного дослідження.

У межах дослідження окремі історичні періоди було розділено на історико-педагогічні етапи. Поділу зазнали історичний період Російської імперії (1867–березень 1917 рр.), історичний період Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.) й історичний період УСРР (червень 1919–1938 рр.).

Причинами поділу стали:

- 1) значний хронологічний проміжок історичного періоду;
- 2) кардинальна зміна характеру діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження протягом окремого історичного періоду.

Історичний період УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.) ми розглядатимемо як єдиний через незначний хронологічний проміжок історичного періоду та практичну відсутність змін у характері діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження протягом історичного періоду та виділятимемо один історико-педагогічний етап – національного відродження в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (березень 1917–червень 1919 рр.). Хронологічні межі історичного періоду УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.) співпадають із хронологічними межами історико-педагогічного етапу національного

відродження в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (березень 1917–червень 1919 рр.).

Так у межах історичного періоду Російської імперії (1867–березень 1917 рр.) нами було виокремлено три історико-педагогічні етапи:

1) етап виникнення навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1867–1884 рр.);

2) етап стагнації в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1885–1906 рр.);

3) етап часткового поновлення діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження (1907–березень 1917 рр.).

Період Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.) розділено на етапи:

1) етап всебічного державного сприяння діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній Польській Республіці частині території Правобережної України (квітень 1920–1929 рр.);

2) етап згасання зацікавленості держави в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній Польській Республіці частині території Правобережної України (1930–1939 рр.).

Період УСРР (червень 1919–1938 рр.) ми поділили на два етапи:

1) етап розгортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (червень 1919–1933 рр.);

2) етап згортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР території (1934–1938 рр.).

Нижня хронологічна межа історико-педагогічного етапу виникнення навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1867–1884 рр.) окреслюється нижньою хронологічною межею історичного періоду Російської імперії; верхня – тим, що, починаючи з 1885 р., МНО вимагало зарахування чеських шкіл до свого відання на основі затвердженого 26 травня 1869 р. положення про початкові навчальні заклади

(за винятком статті щодо обов'язкової належності вчителів до православної релігії). У протилежному випадку МНО пропонувало застосування до чеських шкіл положення про євангелістсько-лютеранські конфірмаційні початкові навчальні заклади (за умови доповнення статтею щодо призначення та звільнення вчителів за згодою державного інспектора) [18, с. 105; 37, с. 190; 117, с. 134; 204, арк. 35-299 (зв.)].

Нижня хронологічна межа історико-педагогічного етапу стагнації в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1885–1906 рр.) визначається верхньою хронологічною межею історико-педагогічного етапу виникнення навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні; верхня – революцією 1905–1907 рр., після якої чехи знову отримали право на відкриття чеських шкіл, клубів, театрів, читалень, однак це не спричинило поновлення чеської еміграції [9, с. 7; 98, с. 21-22; 192, с. 66-71; 254, с. 216].

Нижня хронологічна межа історико-педагогічного етапу часткового поновлення діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1907–березень 1917 рр.) позначена верхньою хронологічною межею етапу стагнації в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні; верхня – верхньою хронологічною межею історичного періоду Російської імперії.

Нижня хронологічна межа історико-педагогічного етапу всебічного державного сприяння діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній Польській Республіці частині території Правобережної України (квітень 1920–1929 рр.) пов'язується нами з нижньою хронологічною межею історичного періоду Польської Республіки; верхня – з реальним станом речей щодо кількості державних навчальних закладів для дітей чеського походження протягом історичного періоду Польської Республіки. Так у 1924 р. їх налічувалося 33. У 1929 р. – 15. Починаючи з 1930 р., відбувалося поступове згортання державних чеських

шкіл. Наприклад, у 1930 р. функціонувало лише сім шкіл, у 1937 р. – всього п'ять [109, с. 86-87; 290, с. 157; 318; 319, с. 8-22].

Нижня хронологічна межа історико-педагогічного етапу згасання зацікавленості держави в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній Польській Республіці частині території Правобережної України (1930–1939 рр.) окреслюється верхньою хронологічною межею етапу всебічного державного сприяння діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній Польській Республіці частині території Правобережної України; верхня – верхньою хронологічною межею історичного періоду Польської Республіки.

Нижня хронологічна межа історико-педагогічного етапу розгортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (червень 1919–1933 рр.) визначається нижньою хронологічною межею історичного періоду УСРР; верхня – станом речей щодо кількості навчальних закладів для дітей чеського походження протягом історичного періоду УСРР. Так станом на 1925/1927 н. р. на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України функціонувало 33 трудові чеські школи. На початку 30-х рр. XX ст. відкрилося декілька особливих чеських шкіл. У 1933/1934 н. р. загальна кількість дітей в особливих чеських школах Вінницької області зросла, порівняно з 1932/1933 н. р., на 51%. Тоді як станом на 2 січня 1935 р. функціонувало вже 12 особливих чеських шкіл, а в 1937/1938 н. р. – п'ять [161, с. 94; 162, с. 67; 243, арк. 22; 266, с. 92].

Нижня хронологічна межа історико-педагогічного етапу згортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (1934–1938 рр.) позначена верхньою хронологічною межею історико-педагогічного етапу розгортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України; верхня – верхньою хронологічною межею періоду УСРР.

Отже, хронологічні межі дисертаційного дослідження нами було розбито на чотири історичні періоди: історичний період Російської імперії (1867–березень 1917 рр.), історичний період УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.), історичний період Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.) й історичний період УСРР (червень 1919–1938 рр.), окремі з яких було поділено на історико-педагогічні етапи.

Висновки до першого розділу

1. Дисертаційне дослідження ґрунтується на використанні значної кількості історичних та історико-педагогічних науково-публіцистичних, архівних і періодичних матеріалів, зокрема написаних і надрукованих іноземними (чеською, німецькою, польською) мовами. Крім того, опрацьовано сучасну дисертаційну базу. Однак, спираючись на аналіз історіографічних праць, можна стверджувати, що в сучасних роботах не досить чітко висвітлено саме історико-педагогічну проблематику теми, хоча історичних розробок існує досить багато. Тому основу дисертаційного історико-педагогічного аналізу склали автентичні документи та наближені до них наукові виклади в межах досліджуваних історичних періодів.

2. На Правобережній Україні у складі Російської імперії функціонували **три типи** навчальних закладів для дітей чеського походження: чеські школи, однокласні та двокласні чесько-російські училища. Чеські школи мали чеський характер освіти (викладання здійснювалося чеською мовою), однокласні чесько-російські училища – російський (викладання здійснювалося російською мовою), двокласні чесько-російські училища – чесько-російський (викладання здійснювалося чеською та російською мовами). На Правобережній Україні у складі УНР функціонували **чотири типи** навчальних закладів, у яких навчалися діти чеського походження: початкові школи нижчого та вищого рівнів, гуманітарне та реальне відділення колегій. Початкові школи нижчого рівня мали чеський характер освіти (викладання здійснювалося чеською мовою), початкові школи вищого рівня, гуманітарне та реальне відділення колегій – український (викладання здійснювалося українською мовою). На західній частині території Правобережної України у складі Польської Республіки функціонували **два типи** навчальних закладів для дітей чеського походження: державні та приватні чеські школи, обидві з яких мали чеський характер освіти (викладання здійснювалося чеською мовою). На Правобережній Україні у

складі УСРР функціонували *п'ять типів* навчальних закладів для дітей чеського походження: 4-річні трудові й особливі чеські школи, 4-річна особлива чесько-українська школа, 7-річні трудові й особливі чеські школи, розмежовані хронологічно (трудова чеська школа з чеським характером освіти (викладання здійснювалося чеською мовою) було реорганізовано в особливі чеські школи – з російським (викладання здійснювалося російською мовою)).

3. Крім того, кадрове забезпечення навчальних закладів для дітей чеського походження здійснювалося через створення курсів (Острозькі вчительські курси в Російській імперії, курси чеської мови для вчителів на західній частині території Правобережної України у складі Польської Республіки), семінарів (семінар для підготовки вчителів трудових чеських шкіл УСРР), секторів (сектор для підготовки вчителів зі знанням чеської мови). Існували й навчальні заклади для дорослого населення: відділення російської мови в Російській імперії та лікнепи, лікпункти в УСРР.

4. Хронологічні межі дисертаційної роботи нами було поділено на чотири історичні періоди: історичний період Російської імперії (1867–березень 1917 рр.), історичний період УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.), історичний період Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.) й історичний період УСРР (червень 1919–1938 рр.), окремі з яких було розбито на історико-педагогічні етапи.

5. Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Основні аспекти поширення чеської освіти на теренах Правобережної України / С. А. Умінський // Проблема духовності сучасної молоді: реалії та перспективи: матеріали Міжрегіональної науково-практичної конференції молодих дослідників, 8.11.2007 р. / за заг. ред.: О. М. Власенко, О. С. Березюк, З. А. Осадчої. – Житомир: Вид-во ПП Сахневич, 2007. – С. 69–72.
2. Чесько-польська взаємодія у Російській імперії (др. пол. XIX ст.) / С. А. Умінський // Українська полоністика. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Вип. 7. – С. 99–105.
3. Чехи і

Правобережна Україна: сторінки славетної історії / С. А. Умінський // Збірник наукових праць Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Т. Шевченка: серія „Педагогічні науки”. – К.–Кременець: Вид-во КОГПІ ім. Т. Шевченка, 2010. – Вип. 1 (3). – С. 111–115.

РОЗДІЛ 2

ДІЯЛЬНІСТЬ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІТЕЙ ЧЕСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (др. пол. XIX – 30-ті рр. XX ст.)

2.1. Етапи становлення навчальних закладів для дітей чеського походження за історичного періоду Російської імперії (1867–березень 1917 рр.)

Навчальні заклади для дітей чеського походження на Правобережній Україні у др. пол. XIX – 30-х рр. XX ст. залишаються малодослідженими, несистематизованими. Напрями діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження становлять історико-педагогічний інтерес [58, с. 41].

Аналіз матеріалу дозволяє виділити 3 історико-педагогічні етапи виникнення та розгортання мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні за історичного періоду Російської імперії (1867–березень 1917 рр.): виникнення навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1867–1884 рр.); стагнації в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1885–1906 рр.); часткового поновлення діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1907–березень 1917 рр.).

Проаналізуємо історико-педагогічні етапи діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження.

Етап виникнення навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1867–1884 рр.).

У 1869 р. чехи висловили бажання мати єдині двокласні чесько-російські училища на 100 дітей кожне з вивченням чеської, російської мов, інших предметів (зокрема, православного Закону Божого) російською мовою. Результатом навчання у двокласних чесько-російських училищах мав стати

вступ до гімназій, університетів [172, с. 341; 189, арк. 2-76; 204, арк. 41-41 (зв.); 245, с. 28].

Російську мову, інші предмети, крім чеської мови та Закону Божого, мали викладати призначені попечителем Київського учбового округу вчителі російського походження, які отримували посади директорів двокласних чесько-російських училищ із посадовим окладом 500 рублів. Що ж до чеської мови та Закону Божого, то їх мали викладати вчителі чеського походження, яких обирали чехи, а затверджував попечитель Київського учбового округу [132, с. 938; 189, арк. 2 (зв.)-76; 204, арк. 41-41 (зв.)].

Чеські представники (посада обраного громадою уповноваженого, яка надавала можливість вирішувати питання з посадовцями, зокрема, з Київським генерал-губернатором) наголошували останньому на зобов'язанні чехів до 1 травня 1870 р. запропонувати приміщення та кандидатури вчителів чеського походження для затвердження попечителем Київського учбового округу. Чеські й українські громади брали зобов'язання забезпечити вчителів і законовчителя земельною ділянкою для садівництва, городництва [38, с. 196; 188, арк. 104 (зв.); 205, арк. 55 (зв.)-56; 245, с. 41].

Відомо, що 26 травня 1869 р. російський імператор підписав положення про облаштування навчальних закладів Південно-Західного краю. Згідно положення громада, яка мала бажання відкрити на територіальній одиниці навчальний заклад, зобов'язувалася надати приміщення (орендоване чи власне) для проведення занять, квартирування вчителів і законовчителя; обладнати приміщення достатньою кількістю меблів належної якості; забезпечувати ремонт, опалення, освітлення; оплачувати послуги сторожа, двірника, кухаря; визначити межі землі (не менше десятини). У разі повного виконання поставлених умов громада могла розраховувати на отримання цільової субсидії МНО, але під час виконання робіт зі спорудження приміщень виникали 2 основні проблеми – нестача коштів, незнання будівельного законодавства Російської імперії [38, с. 196; 205, арк. 55 (зв.)-56; 233, с. 282; 245, с. 41].

23 лютого 1870 р. попечитель Київського учбового округу отримав прохання про заснування двокласних чесько-російських училищ від чеських представників Франца Вікентійовича Прибиля, Іосифа Яновича Оліча [110, с. 67; 134, с. 81; 189, арк. 2-91; 287, с. 41-91].

У свою чергу, міністр народної освіти отримав позитивний лист-відгук щодо цього питання від Київського генерал-губернатора О. М. Дундукова-Корсакова, якому чехи 23 лютого 1870 р. надіслали прохання, вказавши, що приміщення для двокласних чесько-російських училищ збудовано, вчителів чеського походження – запрошено [134, с. 81; 189, арк. 3-76].

Як наслідок, 14 березня 1870 р. попечитель Київського учбового округу отримав інструктивний лист щодо заснування двокласних чесько-російських училищ від міністра народної освіти [134, с. 81; 189, арк. 7-20 (зв.)].

У листі, зокрема, зазначалося: 1. Виявити особливу увагу до проблеми. 2. Сприяти полегшенню вивчення чехами російської мови. 3. Застосувати необхідні засоби для поєднання чеських і українських громад. 4. Надати навчальним закладам для дітей чеського походження пріоритетне значення. 5. Організувати вивчення чехами російської мови та православного Закону Божого. 6. Облаштувати в кожній чеській громаді двокласне чесько-російське училище [134, с. 81; 189, арк. 19-19 (зв.)].

Першими двокласними чесько-російськими училищами стали Будеражське, Глинське, Купичівське, Мирогощинське, Ульбарівське. Вони перебували на частковому утриманні МНО, яке й забезпечувало планами, програмами, підручниками, посібниками, наочністю [6, с. 101; 132, с. 937; 233, с. 282-283; 363, с. 121].

Однак упродовж 2-х перших років після отримання дозволу від попечителя Київського учбового округу чехи не починали будівництво приміщення для Глинського двокласного чесько-російського училища, посиляючись на відсутність достатніх коштів. З огляду на це, МНО надало чехам 1000 рублів. Така сума визначалася тогочасними нормативними актами для зведення зразкового початкового навчального закладу. Чехи

організували необхідні роботи, але збудоване для двокласного чесько-російського училища приміщення використали як волосну канцелярію, житло сторожа. Лише з 1874 р. приміщення стало використовуватися за прямим призначенням [109, с. 86-87; 134, с. 82; 318; 319, с. 8-22].

Відзначимо, що чеські класи, як правило, організовувалися одразу після заснування поселень. Так Глинська громада організувала чеський клас, де навчання, всупереч попереднім позиціям, здійснювалося лише чеською мовою [132, с. 937-938; 134, с. 82; 189, арк. 51; 204, арк. 41 (зв.)-42].

Матеріальне утримання вчителів чеських класів здійснювалося за рахунок чехів. Так учителю Глинського чеського класу чехи сплачували щорічно 300 рублів, утримуючи квартиру. Зазначена сума грошей стягувалася згідно тарифної моделі: кожна чеська родина з дітьми віком від 6 до 12 років щорічно сплачувала 2 рублі за кожную дитину, решта коштів забезпечувалася рівномірним поділом на земельні володіння всіх чеських родин [132, с. 938; 188, арк. 112; 204, арк. 42-42 (зв.); 319, с. 8-22].

Завершивши навчання в чеському класі, діти вступали до російського, який був першим класом двокласного чесько-російського училища. Тому впродовж перших років існування двокласних чесько-російських училищ набуло поширення дублювання матеріалу чеською та російською мовами. Однак більшість дітей обмежували навчання чеським класом [6, с. 101; 132, с. 939; 134, с. 82-84, 150; 204, арк. 42].

Після закінчення чеського класу кількість дітей, які мали навчатися у Глинському російському класі, зменшувалася, оскільки більшість чехів не влаштовувало призначення нової вчительки Е. Р. Зуммер, яка закінчила Острозьке училище графа О. В. Блудова. Згодом, із призначенням до Глинського чеського класу нового вчителя – випускника Коростишівської вчительської семінарії – Д. А. Гейди, яке також не влаштовувало більшість чехів, Глинське двокласне чесько-російське училище закрилося. Приводом до закриття стало недостатнє вивчення чеської мови [132, с. 938; 134, с. 82-149; 204, арк. 41 (зв.)-42 (зв.); 318].

У Будеражському, Мирогощинському чеських класах учителювали кантори чесько-братських церков, але й вони не мали прихильності чехів, і чеські класи закрилися, а російські класи діяли з мінімальним відвідуванням [109, с. 86-87; 132, с. 938-939; 134, с. 149; 319, с. 8-22].

Частина здебільшого православних чехів протестувала проти відкриття чеських класів, відмовляючись їх утримувати, але справжньою причиною протестів був матеріальний аспект справи. Відомо, що встановлена сума грошей погіршувала майновий стан чеських родин [132, с. 938; 204, арк. 42-44 (зв.)].

Чехи мали надію на те, що заможні забезпечать матеріальну сторону існування чеських класів. Так Підцурківська громада сподівалася на допомогу власника місцевого заводу пивоваріння О. К. Шмоліка (який мав щороку надавати 100 рублів), чеського представника І. Я. Оліча (мав щороку надавати 50 рублів) [189, арк. 2-91; 204, арк. 43-44 (зв.); 318; 327, с. 25].

Однак для навчання дітей заможні чехи обирали школи Богемії. Так священик В. А. Гордличка там надавав освіту сину, Ф.В. Прибил – доньці [134, с. 108; 189, арк. 63; 239, с. 81; 350, с. 7].

Щоправда, одна із причин зазначеного непорозуміння між чехами мала етимологічний характер. Адже вони, не розуміючи російської мови, під впливом „пояснень” помилково сприйняли зміст слова „ежегодно” разом зі словосполученням „забезпечувати утримання чеського класу” як „цьогоріч”, а правильним є тлумачення „щороку” [204, арк. 42 (зв.)-43].

Чехи та їхні діти потребували знання російської мови для військової служби, торгівлі, промислів. Оволодіння науками не йшло в порівняння з опануванням державної мови [188, арк. 112 (зв.)-113; 204, арк. 44].

Як зазначалося, до відвідування чеських класів залучали 6-12-річних дітей не лише із сусідніх, а й із віддалених чеських громад. Заняття відбувалися переважно восени та взимку [204, арк. 42, 44].

Окреслені чинники сприяли тому, що: по-перше, частина чеських родин відмовлялася від утримання чеських класів, навіть під загрозою

конфліктів із чеськими представниками, старостами, старшинами, які опікувалися чеськими класами; по-друге, частина дітей не могла дістатися (через віддаленість проживання) до оплачуваних батьками чеських класів [132, с. 938; 189, арк. 2-91; 204, арк. 42-44 (зв.)].

У 1871 р. попечитель Київського учбового округу отримав прохання про надання дозволів на заснування Княгининського, Мстишинського, Теремнинського двокласних чесько-російських училищ. Він поставив чеським представникам вимогу щодо затвердження питання на загальних зборах, але позиції чехів кардинально між собою різнилися, а збори не досягли результату [109, с. 86-87; 134, с. 83-84; 318; 319, с. 8-22].

У 1873 р. було засновано Купичівське двокласне чесько-російське училище, де чеський клас відокремився від російського, набувши статусу чеської школи, яка розпалася на дві – євангелістсько-лютеранську та католицьку [109, с. 86-87; 132, с. 938-942; 134, с. 149; 319, с. 8-22].

Наступним було засноване Миколаївське двокласне чесько-російське училище в 1902 р. У 1874–1901 рр. не було засновано жодного двокласного чесько-російського училища [29, с. 159; 109, с. 86-87; 318; 340, с. 5].

Надалі прохання про надання дозволів на заснування двокласних чесько-російських училищ не надсилалися, чеські школи відкривалися самотійно, перебуваючи у віданні чеських старост, старшин [30, с. 152; 132, с. 937-938; 204, арк. 35, 41 (зв.); 233, с. 282].

Загалом у 70-х – першій половині 80-х рр. ХІХ ст. у чеських школах використовувалися лише чеськомовні підручники, посібники, наочність (географічні карти, картини). Російська мова викладалася на кшталт іноземної на низькому рівні [204, арк. 46-46 (зв.)].

Станом на 1879/1880 н. р. чеські школи утримувалися коштами чехів, маючи самотійний устрій. МНО не мало важелів впливу на викладання тієї чи іншої мови. Викладання російської мови в чеських школах обмежувалося, а вивчення інших предметів проводилося чеською чи німецькою мовою [30, с. 152; 132, с. 937-938; 211, арк. 71; 233, с. 282].

Чехи намагалися уникати „зайвих” (на їхню думку) витрат щодо купівлі підручників, посібників, технологічного забезпечення, ремонту, опалення приміщень, оплати послуг сторожа, оскільки у двокласних чесько-російських училищах навчалися діти й українського походження. Однак училища будували обидві громади, заслуга чехів полягала лише в тому, що МНО надало дозвіл на пріоритетне спорудження приміщень у чеських громадах [132, с. 941; 134, с. 81-152; 189, арк. 19-61а; 319, с. 8-22].

Якість відвідування дітьми училища чи школи, дотримання 6-річного курсу, вияв слухняності перед учителем також залежали від ставлення до вчителів дорослих чехів [132, с. 941; 134, с. 82-152].

Зазначимо, що й учителі конфліктували між собою, перш за все, за вплив у чеських громадах. Між учителями чеського та російського походження виникали найгостріші непорозуміння. Це знижувало рівень виховуваності класу загалом і кожної дитини зокрема. Так 28 травня 1872 р. вчитель Мирогощинського двокласного чесько-російського училища К. О. Дяченко у звіті державному інспектору зазначав: „Упродовж усього періоду мого вчителювання в училищі з невідомих мені причин учитель В. А. Свобода систематично ігнорує норми училищного порядку, порушує правила училищної інструкції: несвоєчасно починає уроки; не чекаючи дзвінка, закінчує їх під час моїх занять; це спричиняє галас у коридорі, стає на заваді моєму викладанню; впродовж уроків обідає у квартирі (при училищі); це змушує його затримувати дітей на перервах, що стомлює, сприяє зниженню уваги, безладу в класі; нехтує без міри розпорядженнями по училищу, виховуючи неповагу, непокору вчителю” [109, с. 86-87; 189, арк. 49-100 (зв.); 296, с. 15; 318].

Щодо викладання Закону Божого, то його, згідно катехізису своєї релігії, викладав учитель чеського походження. В архівних джерелах не знайдено згадки про православних від народження вчителів чеського походження. У 1870–1875 рр. також не виявлено православних священиків-законовчителів, а священиків-законовчителів чеського походження

працювало лише троє. Вони не могли охопити всю територіально-розгалужену систему чеських шкіл, двокласних чесько-російських училищ. Тому поставала потреба долучати до викладання Закону Божого священиків російського походження [132, с. 942; 134, с. 153].

Насамкінець відзначимо, що чеські школи, двокласні чесько-російські училища мали відповідний діючим нормам вигляд. Обов'язковим вважалося дотримання чистоти, порядку в приміщеннях і поза ними [132, с. 941; 134, с. 84, 152].

На історико-педагогічному етапі виникнення навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1867–1884 рр.) у розвитку чеського шкільництва брали участь культурно-просвітницькі організації. Розглянемо, які типи чеських культурно-просвітницьких організацій виникали на цьому етапі. Так у 1867–1884 рр. на Правобережній Україні діяли різні культурно-просвітницькі організації, серед яких культурно-спортивні, літературні товариства.

У 70-х рр. ХІХ ст. виникли перші чеські культурно-просвітницькі організації, які першочерговим завданням вважали розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження. Зокрема, у Зубівській громаді діяла „Чеська літературна бесіда”. У 1870 р. у Глинській, Мирогощинській, Семидубівській громадах – перші в Російській імперії культурно-спортивні товариства „Сокіл” [213, с. 35; 304, с. 5; 328, с. 79-81; 331, с. 9-10].

Членами товариств були купці, власники майстерень, броварень, магазинів, учителі, музиканти, рідше кваліфіковані робітники [110, с. 154].

Почесним старостою Мирогощинського товариства „Сокіл” чехами було обрано 20-річного сина Київського генерал-губернатора князя Дмитра Олександровича Дундукова-Корсакова, керівником – учителя В. А. Свободу [104, с. 1; 189, арк. 51 (зв.)-76; 239, с. 81; 337, с. 10].

Аналіз архівних джерел дозволяє виокремити в напрямок вклад митців у розвиток навчальних закладів. На етапі виникнення навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1867–1884 рр.)

діяли чеські музичні осередки: музичні синергетики, театральні-драматичні гуртки, читальні зали.

Музична культура є елементом загальної культури, яка, у свою чергу, несе виховний вплив. Чехи позитивно, спрямовано, комплексно впливали на розвиток музичної культури України. Серед диригентів, композиторів згадаємо Едуарда Направника, Вацлава Суку; серед акапельних вокалістів – Клементину Калашеву, Ружену Матурову, Богумила Птака; серед скульпторів, художників (баталістів, мариністів, портретистів) – Власту Аморт, Вацлава Кафку, Густава Франка, Карела Брожа, Яна Рипоту, Карела Христинека, Франтішека Шафарека [107, с. 20-21].

Внесок у розвиток місцевої культури здійснили музиканти чеського походження. Вони працювали викладачами музичних училищ, надавали уроки дітям заможних поселенців, міщан, землевласників, дворян [286, с. 75].

Викладачі музики чеського походження працювали в багатьох навчальних закладах: гімназіях, ліцеях, євангелістсько-лютеранських конфірмаційних школах, школах при костелах, монастирських школах. Так викладач гри на скрипці М. М. Пальхейм, викладач гри на фортепіано М. В. Ленхарт працювали в Любарській василіанській школі, де діяли класи гри на гітарі, кларнеті, скрипці, флейті, фортепіано. Батьки, пошановувачі музичного мистецтва відвідували кожний шкільний іспит, який творчою працею викладачів, дітей перетворювався на святковий концерт [14, с. 68; 109, с. 86-87; 318; 319, с. 8-22].

Викладачі гри на клавикорді, представники Празької, Віденської музичних шкіл А. Л. Галерт, Й. В. Нудер, працювали в Межиріч-Корецькій прієрській школі, де навчання дітей незаможних батьків здійснювали безкоштовно [14, с. 68; 109, с. 86-87; 318; 319, с. 8-22].

Голова педагогічної ради Дубенської жіночої гімназії, директор Дубенських чоловічої та жіночої гімназій О. Л. Поспішил займався російськомовним перекладом, перевиданням латиномовних підручників для консерваторій [14, с. 69; 318; 319, с. 8-22; 328, с. 1-2].

Викладач диригування, акапельного вокалу Кременецького ліцею Й. К. Ваньончик висунув ідею заснування інституту вчителів і органістів для поширення музичного мистецтва серед мешканців села, ознайомлював дітей, викладачів із принципами чеського національного просвітницького руху, керував хором ліцею [14, с. 69; 109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 319, с. 8-22].

У ХІХ ст. набула поширення практика запрошення музикантів чеського походження заможними українськими родинами. У цей час на Правобережній Україні музиканти чеського походження переважали чисельністю іноземних музикантів. Чеські мандрівні капели („hudby”) під керівництвом О. А. Єдлічки, Я. Р. Ландвара, Я. Ч. Прача давали концерти на території всієї України [57, с. 3736-3737; 222, с. 2; 287, с. 33-34].

Основними формами чеського музичного виховання були традиційні (освоєння народної пісні, гри на музичних інструментах), позаінституційні (хори, оркестри при церквах, музичні зали в шинках, народні театри), інституційні (хори, оркестри в навчальних закладах) [14, с. 71; 37, с. 190].

Вплив на становлення патріотизму, збереження чехами самобутності мали громадська діяльність, сімейне виховання, плекання рідної мови. У багатьох, здебільшого великих, чеських громадах існувала практика загальних зібрань, які організовано отримували чеські газети, журнали, займалися постановками народних спектаклів, музичних, танцювальних вечорів, маючи свій оркестр [6, с. 102, 104; 65, с. 183; 143, с. 37; 254, с. 216].

У шинках, як правило, існували окремі приміщення – спеціальні музичні зали, де чехи за невеликі гроші могли послухати оркестр, переглянути виставу, ознайомитися зі свіжими чеськими та російськими газетами, журналами [6, с. 102, 104; 14, с. 67; 37, с. 190].

Домашнє виховання традиційно здійснювали гуртом, усією родиною – взимку в найпросторіших світлицях [6, с. 102, 104; 46, с. 13].

Серед чехів існував звичай під назвою „додерна” („doderna”), який нагадує вечорниці. Зимового вечора в одну з хат жінки, дівчата приносили пир’я, починали його дерти, співаючи пісні, переповідаючи новини,

розповідаючи легенди, казки. Потім до справи долучалися чоловіки, які плели кошики, лагодили серпи, коси, лопати, граблі для весняно-літніх польових робіт. Господарі готували для гостей каву [110, с. 152].

Наступним щаблем освіти були середні та вищі навчальні заклади. На основі аналізу архівних джерел розкриємо їх особливості. Середня та вища освіта залишалися недоступними для більшості чеських дітей, хоча початкову освіту отримували спільно всі діти, незалежно від ступеня заможності батьків. Для вступу до середніх і вищих навчальних закладів чехи (як і німці й інші емігранти) мали отримати офіційний дозвіл влади [6, с. 103; 33, с. 333; 65, с. 183; 239, с. 81; 286, с. 76; 350, с. 7].

Чеські школи, зазвичай, не надавали системних базових знань, тому батьки вдавалися до послуг репетиторів. Крім того, навчання в середніх і вищих навчальних закладах здійснювалося на платній основі – лише коштами батьків [33, с. 333; 65, с. 183; 239, с. 81; 286, с. 76].

Відтак деякі заможні чехи (які володіли 30-ма та більше десятинами землі) дітей навчали в чоловічих гімназіях м. Києва, Житомира, Луцька, Рівного, надаючи згоду на вивчення православного Закону Божого, відвідування православного храму, долучення до православної релігії [14, с. 70; 33, с. 333; 222, с. 2; 350, с. 7].

Однак більшість чехів, як зазначає М. В. Бармак, вважали, що „вища освіта є, перш за все, зайвою для роботи на землі, до того ж, і шкідливою для молоді, оскільки діти набиралися чужої культури й інколи брали участь в антиімператорських протестах” [6, с. 103; 286, с. 76].

Ці фактори сприяли тому, що інтерес для чехів становили початкова освіта, набуття дітьми професійних навичок, які б забезпечили гідний рівень життя [6, с. 103; 286, с. 76].

Підсумовуючи, зазначимо, що за історико-педагогічного етапу виникнення навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1867–1884 рр.) розвивалося *протиріччя між потребою уряду Російської імперії в асиміляції чехів за єдиномовним*

принципом і відсутністю можливостей щодо впровадження асиміляції в чеських громадах.

Таким чином, **тенденцією** діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження була співпраця чехів і уряду Російської імперії у сфері надання освіти дітям чеського походження (під співпрацею маємо на увазі мінімальне втручання уряду в освітні справи).

Етап стагнації в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1885–1906 рр.).

Розглянемо етап стагнації в діяльності навчальних закладів.

Згідно законодавства чеські школи не могли зараховуватися до розряду церковних, а чехи відмовлялися добровільно передавати їх під нагляд Київського учбового округу МНО та персонально державного інспектора [18, с. 105; 37, с. 190; 117, с. 134; 204, арк. 35-299 (зв.)].

У 1887 р. державний інспектор київських училищ Д. А. Синицький ревізував чеські школи, двокласні чесько-російські училища Волинської губернії. На підставі ревізійного звіту 8 жовтня 1887 р. російський імператор підписав указ про підпорядкування всіх іновірних навчальних закладів Південно-Західного краю з будівлями та майном (на основі розроблених для початкових навчальних закладів положень) відомству МНО, але цим же указом було збережено право пастора кожної релігійної громади здійснювати нагляд за духовним вихованням юнацтва. Хоча для дотримання гарантій вибору вивчення Закону Божого згідно вірувань, традицій чеських громад Волинської губернії це право майже нічого не змінювало, оскільки більшість чеських громад, які мали чеські школи, на той час уже долучилися до православної релігії. Що ж до чеських громад Київської, Подільської губерній, то станом на 18 травня 1885 р. діяла лише Зубівська чеська школа, яка не підпорядковувалася відомству МНО [30, с. 152; 117, с. 134; 233, с. 283; 304, с. 5].

8 жовтня 1887 р. попечительська рада Київського учбового округу затвердила типовий проект штатного утримання першого заснованого на базі

чеської школи Вільшанського однокласного чесько-російського училища [5, с. 385-453; 181, арк. 5, 19; 286, с. 76; 318]. Згідно проекту визначалося забезпечення училища [5, с. 385-453; 110, с. 7-10 (дод.); 181, арк. 5, 19; 286, с. 76] (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Проект штатного утримання Вільшанського однокласного чесько-російського училища на 1887/1888 н. р.

Від громади		Від скарбниці	
Пропонувалося	Стягнуто	Просили	Надано
Учителю			
150 рублів	180 рублів	180 рублів	150 рублів
Законовчителю			
40 рублів	40 рублів	60 рублів	60 рублів
На підручники, посібники			
15 рублів	20 рублів	45 рублів	15 рублів
На опалення			
40 рублів	40 рублів	—	—
На освітлення			
5 рублів	10 рублів	—	—
На ремонт будівель			
Будівельними матеріалами		—	
Сторожу			
40 рублів	50 рублів	—	—

Зазначимо, що відповідно до цього проекту утримувалася більшість однокласних чесько-російських училищ.

Також було затверджено список підручників і необхідних Вільшанському однокласному чесько-російському училищу речей. Згідно списку було передбачено закупівлю книг, училищного інвентаря [5, с. 385-453; 109, с. 86-87; 181, арк. 22; 286, с. 76] (див. дод. Б).

Вкажемо, що більшість однокласних чесько-російських училищ мали подібне між собою планування. Прикладом типового для тогочасних чеських початкових навчальних закладів є планування Вільшанського однокласного чесько-російського училища [5, с. 385-453; 181, арк. 9; 286, с. 76; 319, с. 8-22] (див. дод. В).

У 1890 р. уряд Російської імперії змінив ставлення до чехів. Чеські школи, двокласні чесько-російські училища закривалися, русифікувалися, театральні вистави – заборонялися, волості – розформовувалися [6, с. 102, 105; 265, с. 129; 286, с. 76].

У 1890 р. МНО надало 32-м діючим чеським школам Київської, Волинської губерній 3-річний термін для переходу на викладання російською мовою та до використання програмного забезпечення МНО [18, с. 105; 37, с. 190; 188, арк. 112-113; 205, арк. 54-55 (зв.)].

Цього ж року на Правобережній Україні навчальні заклади для дітей чеського походження стали безпосередньо підпорядковуватися державному інспектору О. І. Рудці-Степовичу, який володів чеською мовою [117, с. 134; 329, с. 6; 330, с. 1; 356, с. 1].

У 1891 р. нагляд за навчальними закладами для дітей чеського походження було знято, вони ввійшли під управління повітових державних інспекторів. Як наслідок, навчальні заклади для дітей чеського походження уніфікувалися за російським зразком [37, с. 191-192; 134, с. 84; 233, с. 283].

28 січня 1897 р. уряд Російської імперії проводив перший загальний перепис населення, згідно даних якого у Волинській губернії чехи посідали перше місце за рівнем грамотності (59,03%), тоді як середній рівень у губернії складав 17,2% [48, с. 31; 99, с. 16-17; 297, с. 199; 321, с. 232].

Як свідчать архівні джерела, в 1888–1906 рр. чеські школи майже не діяли, а на їх матеріальній базі засновувалися однокласні чесько-російські училища [6, с. 102; 37, с. 190; 117, с. 134; 286, с. 76].

На історико-педагогічному етапі стагнації в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1885–1906 рр.) приділимо увагу діяльності чеських культурно-просвітницьких організацій у поширенні знань, заснуванні бібліотек, опіці сиріт.

У 1885–1906 рр. на Правобережній Україні діяли культурно-просвітницькі організації, серед яких освітні, просвітницькі товариства. Так 2 січня 1891 р. в м. Києві за клопотанням директора Києво-Печерської

гімназії статського радника В. І. Петра було зареєстровано Чесько-слов'янське товариство „Бесіда”, метою діяльності якого передбачалося надання матеріальної допомоги навчальним закладам для дітей чеського походження, облаштування бібліотек у чеських громадах, опіка сиріт, дітей бідних батьків. На початку ХХ ст. було організовано Чеське освітнє товариство, яке своїм першочерговим завданням ставило наукове вивчення чеської мови [61, с. 62; 81, с. 74; 134, с. 84; 214, арк. 10, 11; 302, с. 336; 339, с. 5].

Що ж до освіти дорослого чеського населення, то для нього відкривалися відділення російської мови. Державний інспектор навчальних закладів для дітей чеського походження О. І. Рудка-Степович, який володів чеською мовою, відвідав чеські громади, де діяли навчальні заклади, і спонукав чехів організовувати відділення російської мови. Так на Глинському відділенні російської мови навчалися 70 чехів, на Мирогощинському – 24, на Підцурківському – 30 [117, с. 134; 329, с. 6; 330, с. 1; 356, с. 1].

Чехи розуміли значення музичного виховання для морально-релігійного становлення молоді. Тому музичні колективи (аматорські самодіяльні оркестри, хори) ставали першими осередками просвіти, позитивно впливаючи на розвиток культури [6, с. 102; 14, с. 67-68; 286, с. 75].

Чехи захоплювалися грою на музичних інструментах, особливо на скрипці. У Миколаївській громаді існував духовий оркестр, у Зубівській – оркестр, хор [29, с. 159; 143, с. 37; 304, с. 5; 340, с. 5].

Хори, оркестри організовувалися при церквах і навчальних закладах, відіграючи особливе значення для морально-релігійного виховання молоді. Так 29 серпня 1890 р. у м. Варковичах об'єднані оркестр і хор навчальних закладів для дітей чеського походження успішно виступили перед російським імператором [37, с. 191; 38, с. 196; 110, с. 7-10 (дод.); 286, с. 75].

Загалом для історико-педагогічного етапу стагнації в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній

Україні (1885–1906 рр.) характерне **протиріччя** між потребою уряду Російської імперії в асиміляції чехів за єдиномовним (російськомовним) принципом і потребою чехів у наданні дітям рідномовної освіти.

Таким чином, **тенденцією** діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження було припинення співпраці чехів і уряду Російської імперії у сфері надання освіти дітям чеського походження.

Етап часткового поновлення діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1907–березень 1917 рр.).

1 листопада 1907 р. МНО запровадило Правила, які дозволяли викладання чеською мовою в однокласних чесько-російських училищах упродовж 2-х перших років навчання, вивчення чеської мови впродовж останнього року навчання, але чеська мова використовувалася й до запровадження Правил, оскільки без її вивчення ефективність викладання знижувалася. Кількість годин викладання чеської мови не мала перевищувати норм часу для викладання мови російської. Засвоєння російської мови досягалося шляхом її впровадження в навчальний процес не пізніше 3-го місяця першого року навчання. У подальшому МНО планувало поступове скорочення вивчення та використання чеської мови, запроваджуючи обов'язкову початкову освіту [64, с. 25-29].

Як зазначалося, чеські школи діяли до 1885 р. На історико-педагогічному етапі стагнації діяльність навчальних закладів для дітей чеського походження була призупинена, а після 1907 р. ці школи знову відкрилися. Однак чехи мали не лише забезпечувати дотримання положень від 26 травня 1869 р., але й винаймати приміщення, оскільки зведені чехами з цією метою будівлі вже перебували у власності МНО, використовуючись за цільовим призначенням [38, с. 196; 105, с. 3; 233, с. 282-283; 245, с. 41].

Як засвідчують архівні джерела, за історико-педагогічного етапу часткового поновлення діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1907–березень 1917 рр.) діяли,

засновувалися різні типи чеських культурно-просвітницьких організацій, серед яких добродіє, добродіє-просвітницькі, культурно-спортивні, фізкультурні товариства.

Чехи були основою Київського фізкультурного товариства „Юг”, на базі якого в 1905 р. було організовано „Сокіл” („Sokol”), яке відкривало філії на Правобережній Україні. Так у 1910–1914 рр. товариство „Сокіл” організовано в м. Дубно, Житомирі, Рівному [277, с. 11; 331, с. 9-10; 343, с. 7; 347, с. 5].

Програмні засади Київського й інших товариств „Сокіл” ґрунтувалися на аналогічних завданнях організованого в 1862 р. у Чехії фізкультурно-спортивного, культурно-просвітницького товариства „Сокіл”, передбачаючи фізичне, моральне виховання підростаючого покоління. Члени цих товариств після роботи, у вихідні дні займалися культурно-просвітницькою, спортивною діяльністю (вивченням, постійним виконанням вільних вправ, комплекс яких час від часу оновлювався) [81, с. 74; 141, арк. 1-1 (зв.); 221, с. 49; 239, с. 81, 84; 331, с. 9-10; 351, с. 4-5].

Чеське добродіє та просвітницьке товариство імені Яна Амоса Коменського виникло в 1907 р. в м. Києві на основі організованого в 1885 р. в м. Києві Чеського добродієного товариства. Суттєво, що назване товариство могло виникнути ще 17 жовтня 1883 р. Відповідне прохання в той час Київським генерал-губернатором подавалося на розгляд міністра внутрішніх справ, але останній відхилив це прохання без жодної мотивації [111, с. 16; 197, арк. 3; 212, арк. 32-32 (зв.); 335, с. 8-9; 336, с. 10-11; 344, с. 4-5; 350, с. 6].

Головою Чеського добродієного та просвітницького товариства був Г. І. Ієдржишек. Також діяла Рада товариства, до якої входили казначей, бухгалтер. Крім того, постійними членами Ради були Ф. Ф. Горалек, Ф. А. Дєдіна, О. А. Дуда, І. І. Ієдржишек, М. І. Ієдржишек, І. К. Кршиванек, Б. О. Чермак, О. Ц. Шварц, І. Й. Швиговський, Е. Л. Шедель. Серед членів товариства перебували піддані не лише Російської, а й Австро-Угорської

імперії. У власності товариства знаходилося 545 квадратних сажнів землі, нерухомість у с. Шулявка поблизу м. Києва [110, с. 7-10 (дод.); 197, арк. 3; 198, арк. 1-7; 302, с. 336; 308, с. 12; 309, с. 12; 318].

Впливовими, почесними членами товариства були: власник фабрики та магазинів грамплатівок, музичних інструментів, фурнітури, нотних видань у м. Києві І. І. Індржишек, власники машинобудівного заводу в м. Києві Ф. А. Дєдіна, І. К. Кршиванек [61, с. 63; 302, с. 336; 308, с. 12; 309, с. 12].

Члени товариства сплачували внески. Дійсні члени товариства сплачували вступний внесок 10 рублів упродовж 20-ти місяців і щомісячний внесок 50 коп. Почесні члени товариства сплачували вступний внесок 50 рублів. Поточний рахунок товариства обслуговував Г. І. Індржишек, сплачуючи 8% річних, тоді як банки пропонували не більше 5–6% [110, с. 154; 197, арк. 3; 198, арк. 1-4 (зв.); 308, с. 12; 309, с. 12].

Товариство отримувало пожертви через київську газету „Руський чех”, які надавали чехи Правобережної України. Щорічні пожертви становили 3000 рублів. Іншим джерелом доходу товариства були відсотки з банківських вкладів [109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 198, арк. 1-7; 302, с. 336].

Товариство влаштовувало добродієчні вечори, ярмарки, збираючи в м. Києві пожертви для потреб громади (зокрема, для відкриття Шулявської чеської школи) [198, арк. 1 (зв.); 233, с. 283; 302, с. 336; 341, с. 10].

Метою діяльності товариства було надання матеріальної підтримки найбіднішим дітям, допомоги для отримання освіти в м. Києві, моральної підтримки співвітчизникам, сприяння працевлаштуванню [198, арк. 1 (зв.); 205, арк. 5-5 (зв.); 302, с. 336; 319, с. 8-22].

Програмою діяльності товариства визначалося вивчення чеської мови, літератури, організація бібліотек, передплата газет, журналів [110, с. 155].

Як зазначалося, товариство відкрило, утримувало чеську школу в с. Шулявка, де безкоштовно навчалися діти з найбідніших родин. Оплату за отримання освіти іншими дітьми здійснювали їх батьки. У школі навчалася

до 100 дітей. Директором був Я. К. Боучек. Випускники володіли чеською, російською мовами [61, с. 63; 198, арк. 1 (зв.); 302, с. 336; 341, с. 10].

Товариством влаштовувалися різні культурно-освітні заходи: публічні лекції, театральні вистави, бали, екскурсії. Так 21–23 червня 1915 р. було організовано вшанування пам'яті спаленого 23 червня 1415 р. Яна Гуса. Заходи щодо вшанування під егідою товариства офіційно проводилися в усій Російській імперії. Програмою вшанування передбачалося: 1. У понеділок 21 червня 1915 р. – Богослужіння; чесько-російські лекції, читання про значення діяльності Яна Гуса; виконання пісень. 2. У вівторок 22 червня 1915 р. – запалення ватр поблизу чеських громад згідно звичаю [197, арк. 3; 233, с. 283; 298, с. 290-291; 301, с. 323-324].

Також допомогу в роботі товариства надавали меценати. Так у подарунок від Я. Ф. Вольфа товариство отримало колекційну бібліотеку, започаткувавши мобільні бібліотечні фонди для обслуговування віддалених громад. Крім того, ним видавалися чеські підручники [61, с. 63].

Чеське доброчинне та просвітницьке товариство імені Яна Амоса Коменського ввійшло як формуюче до складу організованого 10 грудня 1914 р. в м. Києві (в результаті загального з'їзду) Союзу чеських товариств у Росії, де головою був обраний Б. О. Чермак [100, с. 6-7; 190, арк. 2, 53; 305, с. 7; 338, с. 4].

Метою Союзу передбачалося сприяння створенню нових чеських громад; відкриттю чеськими громадами, які перебували у складі Союзу, нових відділень, навчальних закладів для дітей чеського походження, дитячих садків, притулків, будинків перестарілих за відповідним дозволом вищих органів державної влади [100, с. 8; 134, с. 84; 190, арк. 2-53].

У статуті Союзу зазначалося про прагнення до об'єднання всіх російських чехів, а надалі й усіх слов'ян; розвитку їх національної свідомості, відданості ідеї слов'янства, його захисниці Росії; організації чеської дружини; надання матеріальної допомоги постраждалим на війні [100, с. 7].

Крім Чеського добродійного та просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського до Союзу увійшов Чеський комітет для допомоги постраждалим на війні [100, с. 8; 190, арк. 2, 53; 197, арк. 3; 341, с. 10].

У 1898–1916 рр. у Київському Імператорському університеті св. Володимира, Київському політехнічному інституті навчалися студенти чеського походження (серед яких студент математичного відділення С. І. Ляховицький-Чехович, студент інженерного відділення В. С. Дуда, студент механічного відділення Ф. К. Крунчак), а 1 листопада 1907 р. Синод започаткував окрему стипендіальну базу для дітей чеського походження, які бажали отримувати освіту в православних духовних навчальних закладах [1, арк. 1 (зв.)–14 (зв.); 240, арк. 8–8 (зв.); 242, арк. 1, 6; 244, арк. 3].

Протиріччям етапу часткового поновлення діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1907–березень 1917 рр.) було **протиріччя** між потребою уряду Російської імперії в поновленні чеської еміграції на Правобережну Україну та відсутністю в уряду можливостей щодо надання їй нового поштовху.

Тенденцією діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження було поновлення співпраці чехів і уряду Російської імперії у сфері надання освіти дітям чеського походження.

Перша Світова війна змінила стан соціально-політичного розвитку Правобережної України, оскільки вона стала прифронтовою територією. З весни 1915 р. фронт проходив через Волинську губернію. До весни 1916 р. на всій території губернії тривала позиційна війна: міста, села декілька разів переходили до ворогуючих сторін.

У серпні 1915 р., коли австро-угорсько-німецькі війська окупували західну частину Волинської губернії, було утворено адміністративно-територіальну одиницю – Волинський округ із центром у м. Володимирі-Волинському. Австро-угорсько-німецьке окупаційне керівництво заборонило діяльність навчальних закладів для дітей чеського походження на

підконтрольних територіях. Із перших днів протистояння багато навчальних закладів було пристосовано під лазарети, казарми чи закрито (на окупованих територіях). Станом на початок 1916 р. на Правобережній Україні було реорганізовано чи закрито 32 навчальні заклади для дітей чеського походження. На кінець 1916 р. на Правобережній Україні діяло лише декілька навчальних закладів для дітей чеського походження (переважно в Київській і Подільській губерніях).

За етапу виникнення навчальних закладів для дітей чеського походження (1867–1884 рр.) й етапу часткового їхнього поновлення (1907–березень 1917 рр.) громади отримали змогу засновувати навчальні заклади для своїх дітей [104, с. 1; 134, с. 20, 26; 189, арк. 81; 287, с. 49].

Культурне життя чехів мало високий рівень, але закриття, русифікація навчальних закладів для дітей чеського походження за етапу стагнації в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження (1885–1906 рр.) спричинили нівелювання національної культури [58, с. 41; 321, с. 232].

Підсумуємо, що на етапі виникнення навчальних закладів для дітей чеського походження (1867–1884 рр.) МНО проводило співпрацю з чехами на ґрунті рідномовності, збереження самобутності; чеські культурно-просвітницькі організації мали можливість надавати допомогу чеським школам, двокласним чесько-російським училищам; чеське музичне мистецтво стало фактором встановлення взаєморозуміння чехів і українців на базі спільних навчальних закладів, слугуючи іміджотворчим компонентом; середня та вища освіта були доступними лише для заможних чехів зі зв'язками у владі.

Упродовж 1885–1906 рр. – етапу стагнації в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження – МНО запровадило жорсткі нормативні акти для чехів на основі російськомовності, нівелювання автентичності; чеські культурно-просвітницькі організації занепадали, відкриття нових гальмувалося урядовими структурами, тому можливості до

надання підтримки навчальним закладам для дітей чеського походження були мінімальними, але відзначимо ефективність розгортання МНО відділень російської мови для дорослих чехів.

У 1907–березні 1917 рр. – етапі часткового поновлення діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження – МНО відновило співробітництво з чехами на засадах рідномовності, визнання національних прав і свобод; чеські культурно-просвітницькі організації отримали активізаційний поштовх, на базі материнських товариств розвивалася система дочірніх, завдяки доброчинним фінансовим вливанням організації накопичили капітал для сприяння діяльності існуючих навчальних закладів для дітей чеського походження, заснування нових чеських шкіл. Як і раніше, до середньої та вищої освіти мали доступ лише заможні чехи, але здобути середню чи вищу релігійну освіту могли всі діти чеського походження з достатнім рівнем знань.

2.2. Чеські школи, однокласні та двокласні чесько-російські училища (1867–березень 1917 рр.)

У параграфі розглянемо тематично-змістові засади діяльності чеських дошкільних і шкільних навчальних закладів.

Чеські дошкільні навчальні заклади.

23 липня 1870 р. в м. Шюттенгофені в Чехії педагог Венцеслав Вікентійович Травничек завершив розробку методики навчання дітей, починаючи із 3-річного віку. 4 квітня 1872 р. він звернувся до російського імператора із клопотанням про заснування в Російській імперії навчального закладу, поєднаного з дитячим садком для дітей чеського походження [189, арк. 94-111 (зв.)].

Методика ґрунтувалася на активній розумовій діяльності 3-річної дитини, зокрема на творчій грі, яка виявлялася у кресленні фігур на піску, складанні фігур із паличок, спостереженні, наслідуванні. Мету дитячих садків педагог вбачав у знаходженні природовідповідного заняття для кожної дитини, розвитку розумових здібностей, почуттів, духовних, тілесних сил, ознайомленні із природою, суспільством [189, арк. 108-108 (зв.)].

Для досягнення мети В. В. Травничек запропонував авторську програму дошкільних занять, ігор, вправ, малюнків, яка мала допомогти дитині перейти від ігрового способу життя до навчання без шкоди для організму, передбачаючи використання зручних, цікавих предметів [189, арк. 94-109] (див. дод. Г).

Відзначимо, що запропонована методика використовувалася в дошкільних навчальних закладах, які діяли без дозволу МНО.

Чеські школи, однокласні та двокласні чесько-російські училища.

Як зазначалося, в 1870–1916 рр. функціонували чеські школи, однокласні та двокласні чесько-російські училища [134, с. 84; 220, с. 183].

До чеських шкіл, однокласних чесько-російських училищ, 1-го класу двокласних чесько-російських училищ зараховувалися діти 6-12-річного віку. До 2-го класу двокласних чесько-російських училищ – хлопчики до 15-річного віку, дівчатка до 13-річного віку [134, с. 84; 219, с. 124].

За статутом євангелістсько-лютеранської церкви 15-річні юнак і дівчина мали знати Закон Божий і вміти читати [21, с. 39; 276, с. 123-124].

Навчання відмінників і дітей незаможних батьків у однокласних і двокласних чесько-російських училищах здійснювалося безкоштовно, а інші діти (за постановою попечителя навчального округу) щороку сплачували за навчання, але не більше шести рублів. Навчання дітей засновників училищ також здійснювалося безкоштовно [219, с. 124; 220, с. 185].

Відвідування дітьми однокласних і двокласних чесько-російських училищ контролювалося громадами, батьками (опікунами), вчителями. Вчителі щодня записували в журналі тему, короткий зміст уроків, відсутніх

дітей, зазначаючи причини відсутності. Діти, які систематично ігнорували училищний порядок, виключалися з училищ за погодженням із державним інспектором. В однокласних і двокласних чесько-російських училищах існував також загальний список дітей, де зазначалися особисті дані (див. табл. 2.2). Вкажемо, що журнал і загальний список дітей оформлялися за даним зразком упродовж усього періоду діяльності двокласних чесько-російських училищ [219, с. 124-135] (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.2

Зразок загального списку дітей в однокласних і двокласних чесько-російських училищах

Ім'я, прізвище (прізвисько)	Вік	Віра	Дата вступу	Дата, причини вибуття
--------------------------------	-----	------	-------------	--------------------------

Таблиця 2.3

Зразок журналу двокласних чесько-російських училищ

Дата	Тема, короткий зміст уроку	Час	1-й клас	2-й клас	Хл.	Дівч.	Зауваження
			Загальна кількість дітей Присутні Відсутні: з поважних і неповажних причин (останні поіменно)				

Обсяг предметів у однокласних і двокласних чесько-російських училищах співпадав із обсягом предметів у однокласних і двокласних російських училищах. Викладання здійснювалося за російськомовними підручниками, погодженими з МНО та духовним відомством [189, арк. 20 (зв.)-21; 220, с. 183].

Діти, які не сповідували православну віру, звільнялися від вивчення церковнослов'янської мови та Закону Божого [219, с. 125, 145].

Навчання в однокласних і двокласних чесько-російських училищах тривало з вересня до травня. В архівах знайдено прохання надати відпустку на канікули вчителю Крошенського однокласного чесько-російського училища [5, с. 385-453; 165, с. 156; 188, арк. 355; 189, арк. 50 (зв.)].

Подекуди (наприклад, у Зубівському двокласному чесько-російському училищі) канікули тривали із 30 червня до 31 серпня. У деяких однокласних і двокласних чесько-російських училищах (наприклад, у Глинському двокласному чесько-російському училищі) канікули, за рішенням учителів, становили більшу частину року: 4-місячні літні, 2-місячні великодні, різдвяні, масляничні, святкові канікули. Чехи вимагали усунення таких канікул і встановлення у зручний для батьків час (на зразок Богемії, впродовж літніх сільськогосподарських робіт) [134, с. 84; 204, арк. 44-56; 304, с. 5; 318].

Уроки розпочиналися о 7 або 8 год. У деяких однокласних і двокласних чесько-російських училищах уроки закінчувалися до 14 год., а подекуди існувало 2-змінне навчання, яке суперечило традиціям однокласних і двокласних училищ. Також на режим уроків впливала тривалість сонячного дня [134, с. 84; 189, арк. 50 (зв.), 61а; 219, с. 134].

Щочетверга діти чеського походження традиційно не відвідували однокласні та двокласні чесько-російські училища, а діти українського походження не відвідували училища під час православних свят. Це спричиняло безладдя під час вивчення нових тем [134, с. 84; 189, арк. 61а].

Чехи надавали перевагу одностатевому навчанню, згідно якого хлопчикам і дівчаткам викладали вчитель і вчителька, але можливостей для цього, здебільшого, не існувало. Двостатеве навчання здійснювалося лише за умови забезпечення однокласних і двокласних чесько-російських училищ достатньою кількістю класів, парт, лав для окремого розміщення хлопчиків і дівчаток, вік яких не перевищував би 14 і 12 років [105, с. 3; 187, арк. 315; 220, с. 184; 339, с. 5-6].

Після успішного закінчення навчання в однокласних і двокласних чесько-російських училищах діти отримували свідоцтва. Діти, які не склали іспити, мали можливість одноразового перескладання наступного року після повторного проходження курсу [219, с. 125].

З 16 листопада 1885 р. випускники однокласних і двокласних чесько-російських училищ отримували військову пільгу [219, с. 125].

***Особливістю** навчальних закладів для дітей чеського походження була діяльність у 3-х перспективних напрямках: чеському (чеські школи), російському (однокласні чесько-російські училища), чесько-російському (двокласні чесько-російські училища).*

Чеські школи.

Від однокласних і двокласних чесько-російських училищ відрізнялися чеські школи. Так до змісту освіти чеських шкіл було включено вивчення таких предметів: Закон Божий (чесько-братський, католицький, православний, євангелістсько-лютеранський), чеське читання, чеське письмо, чеське чистописання, російська мова, арифметика, співи, праця, гімнастика [34, с. 675; 36, с. 902; 172, с. 341; 211, арк. 71].

Грунтуючись на зазначеному, стверджуватимемо, що особливістю чеських шкіл, на противагу однокласним чесько-російським училищам, були поглиблене вивчення чеської мови, варіативність у вивченні Закону Божого, вивчення праці; на противагу двокласним чесько-російським училищам – варіативність у вивченні Закону Божого.

У чеських школах здебільшого використовувалася притаманна для німецьких сільських шкіл педагогічна система, яка полягала в застосуванні диктантів, переказів, дослівному заучуванні напам'ять текстів, коротких наказів із негайним виконанням, жорстоких покарання за найменший непослух [132, с. 941; 134, с. 152].

Загалом, ***особливістю** чеських шкіл була організація навчально-виховного процесу в чеському перспективному напрямі, який включав засвоєння чеської мови як рідної, чеської історії, культури, традицій, звичаїв; але протиріччя полягало в невідповідності між потребою чехів у рідномовній освіті та необхідністю вступу їхніх дітей до російських гімназій, університетів, що рідномовна освіта виключала через низький*

рівень викладання російської мови в чеських школах, володіння якою було необхідною умовою вказаного вступу.

Однокласні чесько-російські училища.

Однокласні чесько-російські училища мали 3-річний курс і, як мінімум, 6-місячний навчальний рік [219, с. 125, 138].

Відповідно до затвердженої 7 лютого 1897 р. міністром народної освіти Програми для однокласних чесько-російських училищ у них викладалися такі предмети: 1. Закон Божий (коротка священна історія, катехізис із поясненням богослужінь, молитов, свят). 2. Російська мова (російське читання, російське письмо). 3. Російське чистописання. 4. Церковнослов'янська мова. 5. Чеська мова. 6. Арифметика (арифметичні дії). 7. Співи. 8. Гімнастика [219, с. 138-146; 220, с. 183-184].

Ґрунтуючись на зазначеному, стверджуватимемо, що особливістю однокласних чесько-російських училищ, на противагу чеським школам, були поглиблене вивчення російської мови, монополія на вивчення православного Закону Божого, вивчення церковнослов'янської мови; на противагу двокласним чесько-російським училищам – вивчення церковнослов'янської мови.

Міністр народної освіти затвердив також кількість уроків, орієнтовний поділ часу між класами однокласних чесько-російських училищ [188, арк. 114 (зв.)-115; 219, с. 138-139] (див. табл. 2.4 і рис. 2.1; табл. 2.5 і рис. 2.2).

Таблиця 2.4

Навчальні предмети, які викладалися в однокласних чесько-російських училищах, із зазначенням щотижневого навантаження

Навчальні предмети	Щотижневе навантаження (год.)
Закон Божий	6
Російська мова	9
Чеська мова	6
Російське чистописання	2
Церковнослов'янська мова	3
Арифметика	5
Співи	3

Гімнастика (стрійові вправи)	1
Усього	35

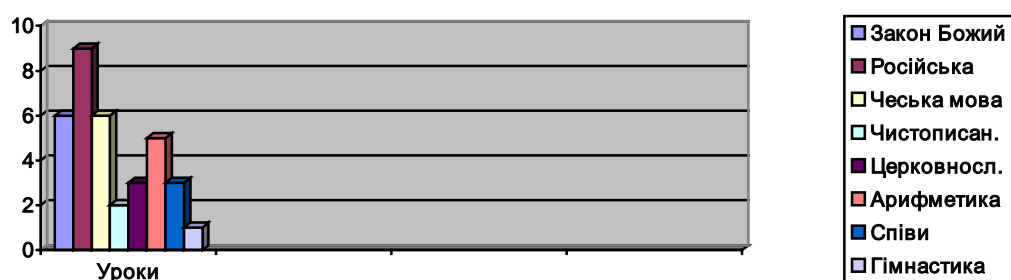

Рис. 2.1. Навчальні предмети, які викладалися в однокласних чесько-російських училищах, із зазначенням щотижневого навантаження [188, арк. 114 (зв.)-115; 219, с. 138].

Таблиця 2.5

Поділ часу (в год.) між класами однокласних чесько-російських училищ

Класи	1	2	3
Предмети	Щотижневе навантаження (год.)		
Закон Божий	2	2	2
Російська мова	4	2	2
Чеська мова	2	2	2
Російське чистописання	0,8	0,8	0,4
Церковнослов'янська мова	1	1	1
Арифметика	1,7	1,7	1,7
Усього	11,5	9,5	9,1

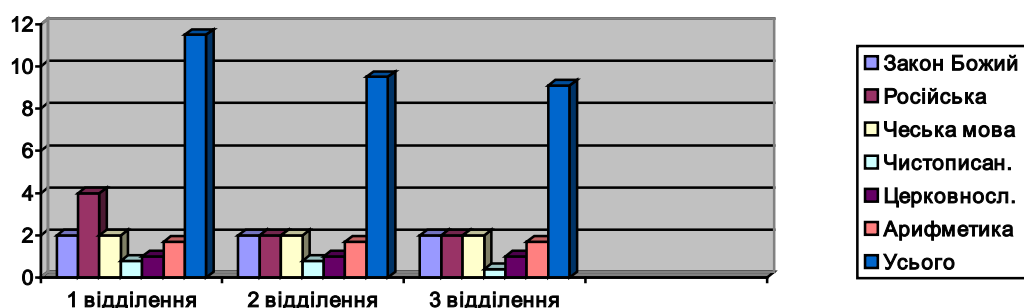

Рис. 2.2. Поділ часу (в год.) між класами однокласних чесько-російських училищ [188, арк. 114 (зв.)-115; 219, с. 138-139].

Відповідно до Програми навчання, вчителі мали право розширювати зміст освіти, поділяти його за роками, збільшувати навчальний час [219, с. 138, 144].

Під час викладання предметів у однокласних чесько-російських училищах застосовувалися різні методи. Зокрема, під час викладання Закону Божого використовувалися бесіда, розповідь, цитування, повторення, метод зв'язку із життям, випереджаюче навчання [219, с. 143-144].

Розглянемо зміст Закону Божого в однокласних чесько-російських училищах за роками навчання:

- 1-й рік: молитва; піснеспіви; 10 заповідей; Символ православної віри;
- 2-й рік: Старий Заповіт; Новий Заповіт; Священна Історія; постулати християнства; становлення Церкви; дванадцять свята;
- 3-й рік: Богослужіння; Катехізис; „Початки християнського вчення”.

Під час викладання Закону Божого вивчали поняття: „храм”, „престол”, „іконостас”, „чаша”, „священство”, „риза”, „свято”, „піст”, „чатування”, „піснеспів”, „священнодія”, „Літургія”, „Дари”, „причастя”, „Апостол”, „Євангеліє”, „Проскомидія”, „знамення”, „ектенія” [219, с. 139-144].

Молитви вивчалися за таким планом: 1. Читання. 2. Визначення головної думки. 3. Пояснення змісту складних слів, висловів. 4. Переклад. 5. Наближений до тексту короткий перифраз. 6. Узагальнюючий аналіз. 7. Вивчення напам'ять (1-ї половини 1-го навчального року – зі слів учителя, далі – із книги) [219, с. 143-144].

Законовчителі мали право обирати зручний для них час викладання Закону Божого в однокласних чесько-російських училищах. Під час вивчення Закону Божого в названих училищах використовувалася така наочність: географічні карти, зображення священних предметів, репродукції картин зі Священної Історії [219, с. 139, 144].

Метою викладання російської мови в однокласних чесько-російських училищах визначалося досягнення дітьми осмисленого, правильного читання та письма російською мовою, розмовної вимови. У процесі викладання російської мови в однокласних чесько-російських училищах використовувалися такі методи: хорове читання, зразкове читання вчителем, взаємопроникнення предметів (читання статей із гігієни, географії Російської

імперії, природознавства Російської імперії, історії Російської імперії, робота з географічними й історичними брошурами та книгами) [219, с. 147-148].

Зміст навчального предмету „російська мова” в однокласних чесько-російських училищах за роками навчання розподілявся таким чином:

– 1-й рік: звуковий аналіз слів за складами; поєднання букв; читання слів, коротких речень, статей; переказування статей за запитаннями; вивчення віршів напам'ять; поділ слів на склади; перенесення складу в наступний рядок; великі, рядкові букви; вживання великих букв; голосні, приголосні букви; тверді, м'які приголосні букви; букви „й”, „ь”, „ъ”; азбука; буква „э”; вживання букв „и”, „і”; невживання букв „ы”, „ю”, „я” після „ж”, „ч”, „ш”, „щ”; тверда, м'яка вимова приголосних букв; букви „ь”, „ъ” усередині та наприкінці слів; наголос і зміна значення слова; пояснювальний диктант; списування статей;

– 2-й рік: читання статей; домашнє читання книг, статей; переказування поширених статей частинами; письмовий переказ статті за запитаннями; вивчення віршів, коротких оповідань напам'ять; рід, число, відмінок іменників; особові займенники; dokonаний, невизначений вид, особа, час дієслів; окремі, префіксальні прийменники; вживання потрібної букви за нечіткої вимови голосного чи приголосного звуку; буква „ѣ”; вживання крапки, знаків оклику, питання, тире, лапок, коми; 7-й кличний відмінок; попереджувальний, перевірковий диктанти; списування статей; запис вивчених напам'ять віршів, коротких оповідань;

– 3-й рік: читання, переказування статей із хрестоматії; домашнє читання книг, статей; письмовий переказ статті; читання розбірливих рукописів; вивчення віршів, прозових уривків напам'ять; родове, числове, відмінкове узгодження прикметника з іменником; відмінкові закінчення; ступені порівняння прикметників; короткі (вкорочені), повні закінчення прикметників; кількісні, порядкові числівники; просте речення; підмет, присудок; додаток, означення, обставина; вправи на вживання розділових знаків; вправи на вживання букви „ѣ”; повторювальний, перевірковий

диктанти; списування статей; складання листів, описів за зразком [219, с. 146-148].

Метою викладання чистописання в однокласних чесько-російських училищах окреслювалося досягнення дітьми твердого, чіткого почерку, ознайомлення із правилами каліграфічного письма. При викладанні чистописання в однокласних чесько-російських училищах застосовувалися такі методи: тактування (спочатку повільне, потім – швидке, один такт відповідає одному натиску пера, прямопропорційний взаємозв'язок легкості натиску пера та швидкості письма), написання букв за буквеними елементами (спочатку вивчали рядкові букви, потім – великі, оскільки елементи рядкових і великих букв різні) [219, с. 149].

Зміст чистописання в однокласних чесько-російських училищах такий:

– 1-й рік: вправи на правильне сидіння, розміщення зошита, рухи руки; написання буквених елементів (паличка, паличка, заокруглена зверху, паличка, заокруглена знизу, паличка, заокруглена зверху та знизу, овал, півовал); написання слів, речень великим почерком за 2-ма лініями;

– 2-й рік: повторення вивченого матеріалу; написання слів, речень середнім почерком за 2-ма лініями; натиск пера та розмір букв; правильні з'єднання букв; списування із класної дошки, прописів;

– 3-й рік: написання слів, речень за однією лінією, транспарантом; правильні з'єднання букв; списування із прописів [219, с. 148-149].

Учителям однокласних чесько-російських училищ рекомендувалося користуватися під час роботи з дітьми лише папером, пером і олівцем, а не грифельними дошками та грифелем, під час використання яких діти набували офтальмологічних вад, рука ставала твердою. Учителі мали право обирати шрифт читання та письма (друкований, рукописний, друкований+рукописний), а також мали користуватися прямим, вертикальним почерком, використовуючи який, діти набували правильної постави голови, плечей, тулуба під час письма [219, с. 147-150].

В однокласних чесько-російських училищах також вивчалися слов'янський напівустав – лише православними дітьми – та круглий шрифт – „рондо” – дітьми, які сповідували інші релігії [219, с. 150].

Суттєвим був метод, який використовувався під час викладання церковнослов'янської мови в однокласних чесько-російських училищах: опрацювання таблиць коротких молитов для читання [219, с. 145].

З церковнослов'янської мови вивчали „кафізму”, „титло” [219, с. 144].

Зміст вивчення церковнослов'янської мови в однокласних чесько-російських училищах за роками навчання був таким:

– 1-й рік: порівняння церковнослов'янської азбуки з російською; читання молитов; надрядкові знаки, титла; скорочення слів; читання церковнослов'янського букваря;

– 2-й рік: Євангеліє; Псалтир; Часослов; слов'янські числа;

– 3-й рік: Євангеліє; Псалтир; Часослов; місяцеслов (календар).

Метою викладання арифметики в однокласних чесько-російських училищах визначалося досягнення дітьми результатів загальноосвітніх, практичних завдань: свідоме засвоєння арифметичних понять, вільне обчислення, розуміння співвідношення чисел, застосування набутих знань, уміння співставляти арифметичні знаки та поняття [219, с. 150-151].

Зміст вивчення арифметики в однокласних чесько-російських училищах був такий:

– 1-й рік: пряма, зворотна лічба в межах 20-ти; арифметичні дії в межах 20-ти; нумерація чисел у межах ста; арифметичні дії в межах ста; цифри, знаки; поняття „додати”; „відняти”; „на скільки більше (менше)”; „повторити”; „розділити”; „скільки разів міститься”; „у скільки разів більше (менше)”; усні, письмові задачі; римська нумерація чисел у межах XX;

– 2-й рік: поняття „десяток”; нумерація чисел у межах 1000; арифметичні дії в межах 1000; поняття „додавання”; „віднімання”; „множення”; „ділення”; таблиці прямого множення однозначних чисел; обчислювальні прийоми із двозначними числами; розклад числа на розрядні

одиниці; кратне, різницеве порівняння чисел; збільшення, зменшення чисел у 10 і сто разів; усні, письмові задачі; дробі ($\frac{1}{2}$; $\frac{1}{4}$; $\frac{1}{8}$; $\frac{1}{10}$; $\frac{1}{5}$; $\frac{1}{3}$; $\frac{1}{6}$);

– 3-й рік: нумерація в межах 10 мільйонів; арифметичні дії в межах 10 мільйонів; прямі, зворотні обчислення; перевірка арифметичних дій; арифметичні дії над іменованими складеними числами; арифметичні дії зі звичайними, десятковими дробами; задачі з використанням дробів; усні, письмові задачі; час; монети; міри довжини (аршин, вершок), маси (фунт), сипучих тіл; квадратні, кубічні міри; рахівниця; відсотки; площа; об'єм простих тіл [219, с. 150-153; 329, с. 6].

Метою викладання співів у однокласних чесько-російських училищах визначалося виховання в дітей морально-релігійних почуттів, почуття любові до Батьківщини, естетичних почуттів. Щодо змісту вивчення співів за роками навчання, то він був таким:

– 1-й рік: підготовчі вокальні вправи; одноголосні церковні піснеспіви; унісон; вокальний рух секундою; терцією; квартою; військові пісні патріотичного характеру; народні пісні побутового характеру;

– 2-й рік: Літургія св. Іоана Златоуста; двонадесяті, храмові свята; мажорна гама; нота; назви, зображення нот; поділ ноти на частини; четвертна нота; восьма нота; половинна нота; ціла нота; нота із крапкою; піснеспіви; двоголосся; триголосся; гімни; військові пісні патріотичного характеру; народні пісні побутового характеру;

– 3-й рік: нічні чатування; піснеспіви за Євангелієм; недільні віршарі; пасхальні ірмоси; молебень; військові пісні патріотичного характеру; народні пісні побутового характеру [219, с. 153-154].

Уроки співів проводив учитель із музичною освітою [219, с. 138].

Отже, *особливістю* однокласних чесько-російських училищ була така організація навчально-виховного процесу, за якою в перспективі однокласні чесько-російські училища мали б злитися за програмами, планами, зокрема за відсутністю вивчення чеської мови, з однокласними російськими училищами.

Двокласні чесько-російські училища.

Двокласні чесько-російські училища мали 5-річний курс навчання (у 1-му класі – 3 роки, у 2-му – 2) [29, с. 159; 219, с. 125].

До 1-го класу двокласних чесько-російських училищ зараховувалися діти, які вміли читати, писати, виконувати арифметичні дії над простими числами, знали молитви [220, с. 184].

Згідно затвердженої 31 травня 1869 р. міністром народної освіти Програми для двокласних чесько-російських училищ у них викладалися такі основні предмети: 1. Закон Божий. 2. Російська мова (російське читання, російське письмо). 3. Російське чистописання. 4. Чеська мова (чеське читання, чеське письмо, чеське чистописання). 5. Арифметика. 6. Практична геометрія. 7. Географія, природознавство Російської імперії. 8. Історія Російської імперії. 9. Співи. Крім того, в училищах викладалися варіативні предмети: 1. Креслення. 2. Малювання. 3. Праця. 4. Гімнастика. Цим же циркуляром було затверджено і щорічну кількість уроків у двокласних чесько-російських училищах [188, арк. 114 (зв.)-115; 219, с. 133-134; 220, с. 184] (див. табл. 2.6 і рис. 2.3).

Таблиця 2.6

Навчальні предмети, які викладалися у двокласних чесько-російських училищах, із зазначенням щорічного та щотижневого навантажень

Класи	1			2	
Роки	1	2	3	4	5
Навчальні предмети	Щотижневе навантаження (год.)				
Закон Божий	6	6	4	4	3
Російська мова, чистописання	7	7	10	8	6
Чеська мова	3	3	3	3	3
Арифметика, геометрія	5	5	6	6	6
Географія, природознавство	0	0	0	2	4
Історія	0	0	0	2	3
Креслення (малювання, праця)	0	0	4	4	4
Співи	3	3	3	3	3
Усього	24	24	30	32	32

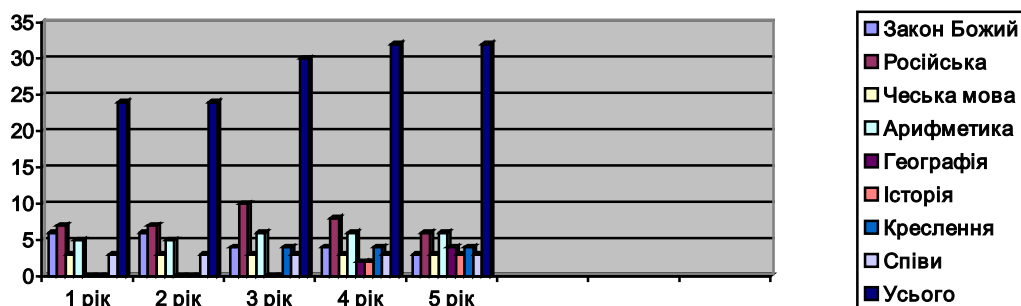

Рис. 2.3. Навчальні предмети, які викладалися у двокласних чесько-російських училищах, із зазначенням щорічного та щотижневого навантажень [188, арк. 114 (зв.)-115; 219, с. 133-134].

Ґрунтуючись на зазначеному, стверджуватимемо, що особливістю двокласних чесько-російських училищ, на противагу чеським школам, було поглиблене вивчення російської мови, монополія на вивчення православного Закону Божого, вивчення практичної геометрії, географії, природознавства Російської імперії, історії Російської імперії, креслення, малювання; на відміну від однокласних чесько-російських училищ – поглиблене вивчення чеської мови, вивчення практичної геометрії, географії, природознавства Російської імперії, історії Російської імперії, креслення, малювання, праці.

Програма викладання Закону Божого у двокласних чесько-російських училищах була складена МНО, затверджена міністром народної освіти 31 травня 1869 р., погоджена Синодом 24 вересня 1869 р. Відповідно до Програми, метою викладання Закону Божого визначалося виховання дітей у християнському дусі за законами православної церкви [219, с. 130, 132].

Для досягнення мети використовувалися такі прийоми: молитва (російською, церковнослов'янською мовами зі слів законовчителя, якій передувала бесіда про зміст молитви); ектенія; Літургія; облашування храму; вивчення Священної Історії (в 1-му класі – церковні свята; Старий Заповіт; Новий Заповіт; зміст учення Ісуса Христа; Символ православної віри; у 2-му класі – Катехізис; Новий Заповіт; Євангеліє; апостольські послання; псалми [219, с. 131-132].

Метою викладання російської мови, за Програмою, визначалося осмислене, правильне, швидке російське читання та письмо [219, с. 132].

Для досягнення мети використовувалися такі методи:

- в 1-му класі: читання, переказування пояснених учителем статей; усні, письмові відповіді на запитання вчителя; письмовий переказ статті за запитаннями, без допомоги запитань; списування статей; пояснювальний диктант; перевіркове читання дітьми диктанту із книги; контрольний диктант; вивчення правил правопису без граматичних термінів; практичне вивчення іменника, дієслова, прикметника, підмета, присудка без називання термінів; вивчення пояснених учителем віршів напам'ять;

- у 2-му класі: читання, переказування статей; вивчення синтаксичних, етимологічних правил орфографії; аналіз листів, статей; письмовий переказ; твір за планом; вивчення віршів напам'ять [219, с. 132].

Зміст вивчення арифметики у двокласних чесько-російських училищах за роками навчання був таким:

- у 1-му класі: 1-й рік: склад чисел у межах десяти (наочно); арифметичні дії над числами в межах десяти (наочно); поняття про $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ (наочно); склад чисел у межах ста; усні задачі на арифметичні дії; 2-й, 3-й роки: числа в межах мільйону; усні, письмові задачі; рахівниця; одиниці часу, ваги; міри; монети;

- у 2-му класі: арифметичні дії над простими дробами; задачі на правила потрійного зміщення, відсотки без пропорційних дій; основи планіметрії; перспективна зйомка планів [219, с. 132-133; 329, с. 6].

Щодо географії, то тематика її вивчення у двокласних чесько-російських училищах була такою: структура глобуса; вода, суходіл; материки, океани; частини світу; Російська імперія; карта; моря, затоки, протоки, озера, острови, півострови, коси, перешийки Російської імперії; шляхи сполучення Російської імперії; гори Російської імперії; поверхня Росії; краєзнавство; європейська, азійська частини Російської імперії; губернії, повіти Російської імперії (не називаючи останніх); рідний край – губернія,

сусідні губернії, повіти; столиці, визначні місця Російської імперії; залізні дороги Російської імперії; кількість населення, площа, племена Російської імперії; держави світу; столиці держав світу; слов'янські країни; сусідні країни; слов'яни [219, с. 133].

Під час вивчення географії використовувалися географічні карти світу, Європи, Російської імперії, столиць Російської імперії, найбільших держав, міст, слов'янських, сусідніх країн [219, с. 133].

Зміст вивчення історії вмщував такі теми: віра, побут слов'ян; варяги; хрещення св. Ольги; св. Володимир; хрещення російського народу; Києво-Печерська Лавра; поділ Русі; татари; Олександр Невський; Куликовська битва; об'єднання Російської землі Іоаном III; підкорення Астраханської, Казанської, Сибірської земель; закріплення селян; самозванці; Дім Романових [219, с. 133].

На прикладі Мирогощинського двокласного чесько-російського училища розглянемо стан викладання предметів в училищах [109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 189, арк. 49; 319, с. 8-22].

Так обов'язки вчителя російського походження передбачали:

1. Викладання російської мови в 1-му, 2-му класах (згідно затвердженого міністром народної освіти розподілу годин для однокласних і 2-го класу двокласних училищ).

2. Викладання арифметики для дітей українського походження. Обсяг викладання арифметики передбачав у 1-му класі опрацювання матеріалу до найменувань чисел, у 2-му – до потрібних правил.

3. Викладання церковнослов'янської мови. Навантаженням передбачалося: в 1-му класі опанувати читанням, знаками скорочень, цифрами; у 2-му – перекладом церковних книг, порівнянням граматичних форм чеської, російської, слов'янської мов як однокореневих.

4. Викладання російського, чеського чистописання.

5. Викладання російської історії, географії (лише у 2-му класі відповідно до затвердженого для двокласних училищ обсягу) [189, арк. 50].

Обов'язками вчителя чеського походження були викладання чеської мови в поєднанні з аналізом загальної історії, географії (використовуючи лише чеські підручники), викладання арифметики (лише для дітей чеського походження), співів [189, арк. 50-50 (зв.)].

До обов'язків православного законовчителя входило викладання православного Закону Божого відповідно до затвердженої міністром народної освіти для двокласних училищ програми. Що ж до обов'язків католицького (чесько-братського, євангелістсько-лютеранського) законовчителя, то він мав викладати Закон Божий за наданою державному інспектору власноруч складеною програмою [117, с. 134; 134, с. 66-147; 188, арк. 113; 189, арк. 50-50 (зв.)].

Зразком щотижневого розподілу кількості уроків у двокласних чесько-російських училищах слугуватиме приклад Мирогощинського училища (див. табл. 2.7). Зауважимо, що щотижнева кількість уроків використовувалася впродовж усього періоду існування училищ [110, с. 7-10 (дод.); 188, арк. 114 (зв.)-115; 189, арк. 49, 51; 318].

Таблиця 2.7

Навчальні предмети, які викладалися в Мирогощинському двокласному чесько-російському училищі, із зазначенням щотижневого навантаження

Навчальні предмети	Класи	
	1	2
Закон Божий	2	2
Російська мова	6	6
Російське чистописання	3	2
Чеська мова	6	4
Арифметика	4	4
Загальна географія	0	2
Загальна історія	0	1
Російська географія	0	2
Російська історія	0	2
Усього	21	25

Діти українського походження не відвідували уроків чеської мови, а виконували завдання вчителя російського походження [189, арк. 51].

Зразком розкладу уроків двокласних чесько-російських училищ може слугувати приклад Будеражського, Глинського, Мирогощинського училищ (див. табл. 2.8). Пояснимо, що розклад уроків використовувався впродовж усього періоду існування училищ [109, с. 86-87; 188, арк. 114 (зв.)-115; 189, арк. 49, 50 (зв.); 319, с. 8-22].

Таблиця 2.8

**Розклад уроків Будеражського, Глинського, Мирогощинського
двокласних чесько-російських училищ**

Класи	Уроки	1	2
Понеділок	1	Закон Божий	Розклад визначався, коли набирався 2-й клас
	2	Російська мова	
	3	Чеська мова	
	4	Чистописання	
Вівторок	1	Російська мова	
	2	Чеська мова	
	3	Арифметика	
	4	Співи	
Середа	1	Закон Божий	
	2	Російська мова	
	3	Чеська мова	
	4	Чистописання	
Четвер	1	Російська мова	
	2	Чеська мова	
	3	Арифметика	
	4	Співи	
П'ятниця	1	Російська мова	
	2	Чеська мова	
	3	Арифметика	
	4	Чистописання	
Субота	1	Російська мова	
	2	Чеська мова	
	3	Арифметика	
	4	Співи	

У зазначених двокласних чесько-російських училищах урок тривав годину, перерва між 1-м і 2-м уроком – $\frac{1}{4}$ год., між 2-м і 3-м – $\frac{3}{4}$ год., між 3-м і 4-м – $\frac{1}{4}$ год. [189, арк. 50 (зв.)].

У Будеражському, Глинському, Мирогощинському двокласних чесько-російських училищах існували окремі кімнати, достатньо парт, лав для поділу класів на відділення, підгрупи. Так у Мирогощинському училищі навчалось до 160-ти дітей, зокрема й українського походження, тому діти кожного класу поділялися на 2 відділення – чеське та російське (чеське поділялося на 2 підгрупи). Поділ класів на відділення впроваджувався при вивченні таких предметів: Закон Божий, чеська мова, арифметика [109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 189, арк. 49-63; 318].

***Особливістю** двокласних чесько-російських училищ була організація навчально-виховного процесу в чесько-російському перспективному напрямі: в майбутньому діти, які закінчили двокласні чесько-російські училища, отримавши освіту національного характеру, мали вступати до російських гімназій, університетів. Це б сприяло вилученню чехів із класу селян і залученню до інших класів.*

***Протиріччя** полягало у невідповідності між потребою уряду Російської імперії в заснуванні однокласних чесько-російських училищ і потребою чехів у заснуванні чеських шкіл. Двокласним чесько-російським училищам, які покликані були вирішити це протиріччя, виконати завдання не вдалося.*

Чехи не втрачали набуті знання, а користувалися ними для здобуття нових: читали книги, передплачували газети, журнали [65, с. 183, 329].

Отже, проаналізувавши діяльність навчальних закладів для дітей чеського походження, можна зробити такі висновки:

- методичне забезпечення дитячих садків для дітей чеського походження ґрунтувалося на розробці чеського педагога В. В. Травничка;
- доступність навчання в закладах для дітей чеського походження гарантувалася громадою, МНО; ефективність – контролювалася вчителями,

громадою, МНО; рідномовність – забезпечувалася різною мірою в усіх навчальних закладах; релігійна світоглядність – дотримувалася також різною мірою; систематичність – мала особливості в кожному навчальному закладі, єдиного принципу не існувало. Щодо системності навчання, то вона впроваджувалася після 1885 р.;

- у навчальних закладах не було одностатевості, вікової відповідності;
- навчання завершувалося складанням іспитів, отриманням свідоцтв зразка МНО, військовою пільгою для випускників.

Загалом, чеські школи надавали чеськомовну освіту, однокласні чесько-російські училища – російськомовну, двокласні чесько-російські училища – чесько-російську, але меншою мірою російськомовну. Планове, програмне, методичне забезпечення чеських шкіл ґрунтувалося на науково-педагогічному доробку вчителів, а забезпечення однокласних і двокласних чесько-російських училищ – на аналогічному забезпеченні однокласних і двокласних російських училищ.

2.3. Розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження в історичні періоди УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.) і Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.)

У параграфі ми зосереджуємо увагу на 2-х історичних періодах розгортання мережі навчальних закладів для дітей чеського походження: УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.) і Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.). Поєднання 2-х періодів у одному параграфі пов'язане з порівняно невеликим часовим проміжком періоду УНР, Гетьманату та Директорії й невеликою частиною території Правобережної України, яка входила до складу Польської Республіки.

У 1917 р. заможна чеська громада з острахом сприйняла революцію. Деякі чехи Правобережної України допомагали повстанню сибірських чехів, тому більшовики конфіскували землю, майно, заславши чехів-повстанців до Сибіру. Загалом чеські землеволодіння зменшилися, матеріальне становище – погіршилося [58, с. 41-42; 165, с. 157; 350, с. 7; 354, с. 1-2].

У цей час Чехословацька Республіка здобуває незалежність: Республіку визнано Францією 18 жовтня 1918 р., Німеччиною 28 червня 1919 р. за Версальським договором, Австрією, Угорщиною за Тріанонським договором. 10 вересня 1919 р. за Сен-Жерменським договором було визначено територіальний склад Чехословацької Республіки: Богемія, Моравія, Сілезія, Словаччина, 2 громади Нижньої Австрії, Підкарпатська Русь (Закарпаття) [221, с. 52-54; 226, с. 43].

Після створення Чехословацької Республіки частина вчителів чеського походження повернулася на батьківщину, що спричинило закриття певної кількості шкіл [57, с. 3737; 178, с. 59; 221, с. 52-54; 226, с. 43].

Розгортання мережі навчальних закладів для дітей чеського походження впродовж історичного періоду УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.).

Перш ніж розглядати діяльність навчальних закладів для дітей чеського походження за історичного періоду УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.), звернемо увагу на політичні передумови розвитку навчальних закладів.

У березні 1917–квітні 1918 рр. на Правобережній Україні правління утримувала Центральна Рада, до складу якої ввійшли представники центристських, радикально-соціалістичних, національно-соціалістичних партій. Головою Центральної Ради, президентом УНР було обрано громадсько-політичного діяча М. С. Грушевського, який в освітньому плані підтримував українське національне спрямування навчальних закладів, водночас, сприяючи дотриманню прав і свобод національних меншин краю, зокрема чехів. За історичного періоду УНР, Гетьманату та Директорії

(березень 1917–червень 1919 рр.) в Україні діяло перше українське Міністерство освіти (Міністерство народної освіти, Генеральний секретаріат народної освіти). У цей час на Правобережній Україні за підтримки Міністерства освіти УНР засновувалися початкові школи нижчого та вищого рівнів, колегії гуманітарного та реального спрямування [27, с. 512-513; 359, с. 252-257].

Політика українізації навчальних закладів продовжувалася на Правобережній Україні й за уряду П. Скоропадського (травень – листопад 1918 р.), й за уряду Директорії (грудень 1918–червень 1919 рр.), що мало позитивні наслідки для розвитку чеських навчальних закладів.

Так законодавче забезпечення діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження мало на меті їх уніфікацію за схемою українських. Освітніми нормами визначалося, що до 1-го – 4-го класів початкових шкіл нижчого рівня зараховувалися діти 6-10-річного віку, до 5-го – 8-го класів початкових шкіл вищого рівня – 10-14-річного віку. Діти чеського походження мали можливість вільного доступу до середніх, вищих навчальних закладів [359, с. 252-257].

Матеріальне забезпечення діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження мало двоякий характер. Спираючись на архівні джерела, зазначимо, що за історичного періоду УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.) початкові школи нижчого рівня утримувалися чеськими громадами. У той же час уряди УНР надавали фінансову підтримку початковим школам нижчого рівня, повністю забезпечуючи початкові школи вищого рівня, гуманітарне та реальне відділення колегій [58, с. 41-42; 203, арк. 2-2 (зв.); 218, арк. 115, 116; 227, с. 346].

У зв'язку з повоєнним часом кількість чеських культурно-освітніх закладів була невеликою, але зростала. У березні 1917–червні 1919 рр. було організовано навчальні заклади з ліквідації малограмотності, вдосконалення набутих знань серед працюючої молоді чеського походження [227, с. 357].

Змістові засади навчальних закладів для дітей чеського походження й українських мали спільне підґрунтя та різнилися лише мовним аспектом.

У 1917 р. Міністерство освіти УНР затвердило розклад предметів для початкових шкіл нижчого та вищого рівнів, гуманітарного та реального відділень колегій (див. табл. 2.9, 2.10, 2.11, 2.12). Розклад був незмінним до червня 1919 р. [359, с. 252-257].

Таблиця 2.9

**Предмети, які викладалися в початковій школі нижчого рівня, із
зазначенням щорічного та щотижневого навантажень**

Навчальний предмет	Класи				Усього
	1-й	2-й	3-й	4-й	
Закон Божий	2	2	2	2	8
Чеська мова	10	10	8	8	36
Арифметика	6	6	4	4	20
Геометрія	—	—	1	1	2
Природознавство	—	—	2	2	4
Географія	—	—	2	2	4
Історія	—	—	2	2	4
Співи	2	2	2	2	8
Гімнастика	2	2	2	2	8
Усього	22	22	25	25	94

Таблиця 2.10

**Предмети, які викладалися в початковій школі вищого рівня, із
зазначенням щорічного та щотижневого навантажень**

Навчальний предмет	Класи				Усього
	5-й	6-й	7-й	8-й	
Закон Божий	1	2	2	1	6
Чеська мова	5	5	4	4	18
Українська мова	6	5	4	4	19
Арифметика	3	3	3	3	12
Геометрія	1	1	2	2	6
Природознавство	2½	2½	2½	4½	12
Фізика	—	—	2½	2½	5
Географія	2	2	2	2	8
Історія	3	3	3	3	12
Малювання	—	—	1	2	3
Співи	2	2	1	1	6
Гімнастика	2	2	2	2	8

Креслення	2	2	2	1	7
Усього	29½	29½	31	32	122

Таблиця 2.11

Предмети, які викладалися на гуманітарному відділенні колегії (з вивченням латини), із зазначенням щорічного та щотижневого навантажень

Навчальний предмет	Класи				Усього
	9-й	10-й	11-й	12-й	
Закон Божий	1	2	2	2	7
Українська, світова література	5	5	5	4	19
Українська мова	4	4	4	4	16
Латина	5	5	5	5	20
Математика	3	4	4	3	14
Природознавство	2½	1	–	–	3½
Гігієна	–	–	1	–	1
Фізика	2	2½	2½	2½	9½
Географія	2	2	1	–	5
Історія	3	3	3	3	10
Філософська пропедевтика	–	–	–	3	3
Правознавство	–	–	–	2	2
Співи	1	1	1	1	4
Гімнастика	2	2	2	2	8
Креслення	1	1	1	1	4
Усього	31½	32½	31½	32½	128

Таблиця 2.12

Предмети, які викладалися на реальному відділенні колегії, із зазначенням щорічного та щотижневого навантажень

Навчальний предмет	Класи				Усього
	9-й	10-й	11-й	12-й	
Закон Божий	1	1	2	2	6
Українська, світова література	3	4	4	4	15
Українська мова	4	4	4	4	16
Чеська мова	4	5	5	4	18
Математика	4	5	5	5	19
Описова геометрія	1	1	2	2	6
Космографія	–	–	–	2	2
Природознавство	2½	2½	–	–	5
Гігієна	–	–	1	–	1
Хімія	2½	–	–	–	2½
Фізика	2½	2½	2½	2½	10

Географія	2	2	2	–	6
Історія	2	2	3	3	10
Філософська пропедевтика	–	–	–	3	3
Співи	1	1	1	1	4
Гімнастика	2	2	2	2	8
Креслення	2	2	2	1	7
Усього	33½	34	35½	35½	137½

Грунтуючись на зазначеному, стверджуватимемо, що особливістю початкових шкіл нижчого рівня, на противагу гуманітарним відділенням колегії, було вивчення чеської мови.

Особливістю початкових шкіл вищого рівня, на відміну від початкових шкіл нижчого рівня, було вивчення української мови, фізики, малювання, креслення; на противагу гуманітарним відділенням колегії – чеської мови, малювання; реальним відділенням колегії – малювання.

Особливістю гуманітарних відділень колегії, на відміну від початкових шкіл нижчого рівня, було вивчення української, світової літератури, української мови, латини, гігієни, фізики, філософської пропедевтики, правознавства, креслення; початкових шкіл вищого рівня – української, світової літератури, латини, гігієни, філософської пропедевтики, правознавства; реальних відділень колегії – латини, правознавства.

Особливістю реальних відділень колегії, на противагу початковим школам нижчого рівня, було вивчення української, світової літератури, української мови, космографії, гігієни, хімії, фізики, філософської пропедевтики, креслення; на відміну від початкових шкіл вищого рівня – української, світової літератури, космографії, гігієни, хімії, філософської пропедевтики; на відміну від гуманітарних відділень колегії – чеської мови, описової геометрії, космографії, хімії.

Як бачимо з табл. 2.9., 2.10., 2.11., 2.12., в середньому на вивчення чеської мови в початковій школі нижчого рівня виділялося 9 год. на тиждень, у початковій школі вищого рівня, на реальному відділенні колегії – 4,5 год., а на гуманітарному відділенні колегії чеська мова не вивчалася взагалі; що ж

до української мови, то на її вивчення в початковій школі вищого рівня виділялося 4,75 год., на гуманітарному та реальному відділеннях колегії – 4, а в початковій школі нижчого рівня українська мова не вивчалася взагалі.

Українські національні уряди (березень 1917–червень 1919 рр.) за короткий час багато зробили для підняття патріотизму народів Правобережної України; розвивали любов до свого народу, мови, культури, традицій – головних моральних цінностей [248, с. 11].

Мовний аспект у діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження відігравав значну роль. Так у початкових школах нижчого рівня всі предмети викладалися чеською мовою, в початкових школах вищого рівня, на реальному відділенні колегій чеська мова викладалася лише як предмет, а на гуманітарному відділенні колегій узагалі не викладалася.

***Протиріччя** полягало у невідповідності між потребою Міністерств освіти УНР, Гетьманату та Директорії у відновленні обмеженої кількості навчальних закладів для дітей чеського походження (зокрема лише окремих однокласних і двокласних чесько-російських училищ) і потребою чехів у відновленні функціонування всіх навчальних закладів (у тому числі й чеських шкіл).*

Таким чином, ***тенденцією** діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження була зацікавленість Міністерств освіти УНР, Гетьманату та Директорії в таких навчальних закладах із відповідними наслідками та проявами.*

Розгортання мережі навчальних закладів для дітей чеського походження за історичного періоду Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.).

Розглядаючи діяльність навчальних закладів для дітей чеського походження періоду Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.), приділимо увагу культурологічним передумовам їхнього розвитку.

Програмне забезпечення діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження базувалося, перш за все, на державних програмах

Польської Республіки, а також на освітніх програмах культурно-просвітницьких організацій, зокрема „Чеської матиці шкільної”.

У 1923 р. у Глинській громаді було засновано чеську культурно-просвітницьку організацію „Чеська матиця шкільна”, яка дбала про матеріальне забезпечення навчальних закладів, бібліотеки, пресу (слово „матиця” в перекладі із сербської мови означає „бджолина матка, довкола якої гуртується весь рій”) [61, с. 63; 213, с. 35; 239, с. 83-84; 290, с. 150-158].

Програма всіх однойменних національних організацій, які виникли раніше (сербської – 1826 р. з., чеської – 1831 р. з., хорватської – 1842 р. з., моравської – 1852 р. з., словацької – 1863 р. з., словенської – 1864 р. з.), ґрунтувалася на лексичному значенні слова „матиця”, передбачаючи об’єднання слов’ян у єдиній спілці [61, с. 63; 81, с. 74-316].

4 жовтня 1923 р. було зареєстровано статут „Чеської матиці шкільної” на західній частині території Правобережної України у складі Польської Республіки. У статуті виділявся напрям роботи – підтримка навчальних закладів для дітей чеського походження. Всі інші завдання, зокрема громадсько-політична діяльність, визначалися другорядними, підпорядковуючись основному. Мовою спілкування в межах „Чеської матиці шкільної” була чеська, з державними установами – польська [213, с. 35; 239, с. 83; 290, с. 150-158].

У роботі „Чеської матиці шкільної” виділимо завдання:

- заснування й утримання навчальних закладів для дітей чеського походження, загальноосвітніх, спеціалізованих курсів для дорослих, зокрема, з вивчення чеської чи польської мов, бібліотек, читалень, „народних домів” для вирішення освітніх питань, відпочинку членів „Чеської матиці шкільної”, дитячих притулків;
- розробка статутів, проектів діяльності, планів шкільних будівель;
- оформлення, видання, розповсюдження чеськомовних підручників;
- матеріальна, кадрова підтримка видання чеськомовних часописів;
- заснування стипендій для молоді чеського походження;

– виголошення наукових, науково-популярних лекцій, доповідей [213, с. 35; 239, с. 83-84; 290, с. 150-158].

Загальні збори „Чеської матиці шкільної” відбувалися щороку. Так 6 березня 1938 р. у м. Рівному XV загальні збори за участі 40 делегатів ухвалили рішення про звернення до МНО Польської Республіки щодо розв’язання чеських культурно-освітніх проблем [110, с. 7-10 (дод.); 239, с. 83; 318; 319, с. 8-22].

Державні та приватні чеські школи мали єдиний зміст освіти. Змістом освіти державних і приватних чеських шкіл передбачалося вивчення предметів: Закон Божий (католицький, чесько-братський, євангелістсько-лютеранський), чеське читання, чеське письмо, чеське чистописання, польське читання, польське письмо, польське чистописання, арифметика, природознавство, співи, малювання, праця, фізкультура [213, с. 35; 239, с. 83-84; 290, с. 150-160].

Методично-літературне забезпечення державних і приватних чеських шкіл здійснювалося за належністю навчальних закладів, і тому відрізнялося, але завжди мало декілька джерел надходження.

ЧМШ вела роботу з організації бібліотек при чеських школах „Чеської матиці шкільної”, „народних домах”. Забезпечення бібліотек літературою, періодикою здійснювалося коштами місцевих осередків і Міністерства шкільництва та народної освіти Чехословацької Республіки. Станом на 1930 р. на західній частині території Правобережної України у складі Польської Республіки налічувалася 21 бібліотека: в Дубенському повіті – 7, у Здолбунівському – 3, в Луцькому – 6, у Рівненському – 5 [213, с. 35; 239, с. 83-84; 290, с. 150-158; 364, с. 1].

При бібліотеках облаштовували читальні зали, де чехи мали можливість ознайомитися з виданою в Польській і Чехословацькій Республіках пресою. Так у лютому 1938 р. у Мирогощинській громаді на базі збудованого чехами напередодні Першої Світової війни приміщення для

соколовні (спортзали із трапецією, закріпленою на стелі) та клубу було відкрито читальну залу [213, с. 35; 239, с. 83-84; 290, с. 150-158; 318].

Чехи цікавилися подіями на батьківщині, тому в кожній громаді існувала передплата чеських газет, журналів [37, с. 190; 65, с. 183].

Чеські школи „Чеської матиці шкільної”, Чесько-слов’янського товариства „Бесіда” отримували допомогу у вигляді книг, ТЗН, грамплатівок від МНО Польської Республіки й із-за кордону [290, с. 155].

Матеріальне забезпечення державних і приватних чеських шкіл також різнилося, здійснюючись за підпорядкованістю навчальних закладів, але мало різні джерела надходження.

Зазначимо, що в історичний період Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.) державні чеські школи матеріально забезпечувалися МНО Польської Республіки, а приватні – чеськими громадами [58, с. 41-42; 202, арк. 17-40 (зв.); 203, арк. 2-2 (зв.); 218, арк. 115, 116].

Крім того, чеські школи „Чеської матиці шкільної” утримувалися за рахунок членських і добровільних внесків, допомоги МНО Польської Республіки й із-за кордону, продажу квитків на виступи чеських аматорських драматичних гуртків, самодіяльних театрів, оркестрів, хорів [213, с. 35; 239, с. 83; 290, с. 150-158].

Також чеські школи підтримували батьківські комітети, які опікувалися питаннями навчання та виховання дітей. Так у 1937 р. в Луцькій державній чеській школі був створений батьківський комітет, головою якого обрано Я. Р. Ректора. Члени комітету брали участь у шкільних, позашкільних заходах, вирішували побутові проблеми, зокрема забезпечення дітей харчуванням. За ініціативи комітету при школі було організовано інтернат [109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 290, с. 158; 319, с. 8-22].

Тенденцією історико-педагогічного етапу всебічного державного сприяння діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній Польській Республіці частині території Правобережної України (квітень 1920–1929 рр.) було зростання кількості державних

навчальних закладів, а історико-педагогічного етапу згасання зацікавленості держави в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній Польській Республіці частині території Правобережної України (1930–1939 рр.) – спад. Зокрема, станом на 1929 р. мовою викладання в 10-ти державних чеських школах Луцького повіту була чеська, у 5-ти – польська з вивченням чеської мови [109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 290, с. 157; 318].

У 1930 р. ЧМШ налічувала 51 осередок, 1980 членів, утримувала 21 бібліотеку [213, с. 35; 239, с. 83-84; 290, с. 150; 319, с. 8-22].

Невід’ємним елементом діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження періоду Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.) була культурно-освітня діяльність чеських організацій і товариств.

Як зазначалося, головним осередком чеського культурно-освітнього життя на західній частині території Правобережної України у складі Польської Республіки було товариство „Чеська матиця шкільна” [290, с. 150].

Осередки „Чеської матиці шкільної” разом із іншими товариствами (Союзом чехословацької молоді, „Соколом”, Пожежною дружиною, „Колом чеських господинь”) проводили вечори відпочинку, танці, конкурси, змагання, маскаради, лісові прогулянки, де діти чеського походження залучалися до виховної діяльності. Такі заходи відбувалися у вихідні, святкові дні у приміщеннях чеських шкіл „Чеської матиці шкільної”, „народних домах”, „соколовнях” (приміщеннях для спортивних змагань), приватних танцювальних залах [290, с. 161].

У чеських громадах діяли й осередки жіночого товариства „Коло чеських господинь”, які проводили культурно-освітні, виховні заходи для дітей. Так 6 лютого 1938 р. у Струмилівській чеській школі „Чеської матиці шкільної” членами товариства було організовано „Свято ялинки”. На прохання голови товариства програму свята розробив учитель. Вона включала вірші, пісні, колядки. До того ж, члени товариства проводили виставки дитячих робіт. Наприклад, у 1938 р. таку виставку було

організовано у Здолбунівській приватній чеській школі [109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 290, с. 154-162; 318].

8 травня 1938 р. Страклівська громада відзначала „День Матері”. Програмою заходів передбачалося вітання матерів, „слово” про матерів, одноактні п’єси, вірші, танці, гімнастичні вправи. Організатори урочистостей Н. А. Прушова, Л. А. Шульцова отримали подяку за „допомогу під час досягнення виховної мети – основи нової школи” [110, с. 7-10 (дод.); 239, с. 84; 318; 319, с. 8-22].

Підтримуючи зв’язки з вітчизною, зберігаючи рідну мову, традиції, відчувуючи нестачу культурного життя, чехи реалізували культурно-освітні ідеї постановками спектаклів, музичних вечорів [37, с. 190; 286, с. 75].

Аматорські драматичні гуртки, самодіяльні театри існували у приватних будинках Боратінської, Глинської, Зубівської, Ульбарівської громад [143, с. 37; 215, арк. 3, 5; 286, с. 75; 304, с. 5].

Режисерами драматичних гуртків, самодіяльних театрів ставали вчителі. Основою була молодь [6, с. 102; 143, с. 37; 239, с. 81; 286, с. 75].

Популярними виставами були історичні драми із життя Яна Гуса, Яна Жижки, побутові комедії [6, с. 102; 37, с. 190; 239, с. 81; 286, с. 75].

Аматорські драматичні гуртки, самодіяльні театри ставили п’єси: „Телефон” (комедія на 1 дію); „Жіночі сльози” (одноактна комедія); „Красуня кається” („Krasna kajjenice”) (оперета на 3 дії); „Витівки” („Pletichy”) (одноактна комедія на 3 дії); „Розшукується місцева співачка” („Hledá lokolní zpeváčka”) (одноактна комедія на 3 дії); „Зцілена” („Vylečená”) (одноактна комедія на 3 дії); „Клин клином вибивається” (комедія); „У п’ятницю” („V paték”) (одноактна комедія); „Жупан геть” (одноактна комедія); „Він божевільний” (одноактна комедія); „Фотомайстерня в м. Празі” (комедія); „Геркулес” (трагікомедія). Зібрані під час театральних вистав кошти передавалися товариству „Червоного Хреста”, іншим доброчинним товариствам [37, с. 190; 215, арк. 3-5; 286, с. 75].

Існувала традиція щонедільних музичних вечорів, які тривали до полудня понеділка. Зібрані на вечорах кошти, як правило, також передавалися добродійним товариствам [14, с. 67; 32, с. 274; 37, с. 190].

У чеських громадах популярністю користувалися виступи дорослих і дитячих аматорських драматичних гуртків, самодіяльних театрів, оркестрів, хорів. Режисерами гуртків, театрів були, як правило, вчителі. Зокрема, в Ульбарівській чеській школі „Чеської матиці шкільної” режисером дитячого аматорського драматичного гуртка працював учитель Т. О. Науменко. Репертуар складався з урахуванням важливих подій із історії Чехії, з нагоди національних свят, Різдва, Нового року. Наприклад, у часописі „Чеської матиці шкільної” повідомлялося, що у Здолбунівській чеській школі „Чеської матиці шкільної” відбулася дитяча новорічна вистава „Соня”, поставити яку допомогли члени Товариства вчителів державних і приватних чеських шкіл Польської Республіки [109, с. 86-87; 290, с. 159-160; 318; 319, с. 8-22].

Влітку театральні вистави відбувалися на свіжому повітрі. На галявині чехи облаштовували імпровізовану сцену, ставили столи, лави. Діти розповідали вірші, виконували пісні. Увечері в залах або навіть у парках (наприклад, у Страклівській громаді) практикувалися танці [37, с. 190; 110, с. 7-10 (дод.); 204, арк. 212 (зв.); 239, с. 81].

Взимку театральні вистави відбувалися в готелях або клубах, які ставали центрами культурного життя. Такі приміщення існували в Дубенській, Глинській, Гулеч-Урвенській, Квасилівській, Мирогощинській громадах. Під час Різдвяних свят чехи влаштовували казкові п'єси для дітей [299, с. 308; 306, с. 7; 320, с. 26; 325, с. 18].

У системі чеських шкіл „Чеської матиці шкільної” на західній частині території Правобережної України у складі Польської Республіки виділимо ім'я лідера-організатора В. Й. Лібовіцького. Народився В. Й. Лібовіцький у Чехії, разом із батьками емігрував у Волинську губернію. Навчався в чеській школі, брав участь у діяльності шкільного дитячого аматорського драматичного гуртка. У 1930 р. вступив до школи прима-балерини

К. А. Нікольської в м. Празі. Впродовж 2-х років виступав у балеті „Великої Опері” („Grand Opera”), пізніше – в театрі О. В. Виноградова, Словацькому народному театрі м. Братислави. Писав лібрето до балетних вистав, працював режисером-постановником вистав. Починаючи з 1938 р., В. Й. Лібовіцький займався постановками балетних вистав у Народному театрі м. Ужгорода, утримував балетну школу, організував при „Чеській матиці шкільній” курси для режисерів-драматургів [290, с. 160-161].

***Протиріччя** діяльності чеських шкіл полягало між потребою МНО Польської Республіки контролювати як державні, так і приватні чеські школи та потребою чехів мати приватні чеські школи лише у власному підпорядкуванні.*

Отже, за історичного періоду УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.) існували 4 типи навчальних закладів для дітей чеського походження: початкові школи нижчого та вищого рівнів, гуманітарне та реальне відділення колегій. Політичною передумовою діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження була швидка зміна правління Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Діяльність навчальних закладів для дітей чеського походження обумовлювалася уніфікацією за схемою початкових шкіл, можливістю вільного доступу до здобуття освіти в середніх і вищих навчальних закладах. Початкові школи нижчого рівня матеріально забезпечувалися громадами та державою, в той час як початкові школи вищого рівня, гуманітарне та реальне відділення колегій – лише державою. Кількість початкових шкіл нижчого рівня щороку поступово зростала після повного закриття в результаті Першої Світової війни; на базі українських шкіл було відкрито мережу чеських класів; організовано заклади ліквідації малограмотності. Змістові засади діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження ґрунтувалися на відповідній основі функціонування початкових шкіл і колегій для дітей українського походження за винятком чеськомовності початкових шкіл

нижчого рівня, вивчення чеської мови в початкових школах вищого рівня, на реальному відділенні колегій.

За історичного періоду Польської Республіки (квітень 1920–1939 рр.) існували 2 типи навчальних закладів для дітей чеського походження: державні та приватні чеські школи. Політичною передумовою діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження було поширення влади Польської Республіки на частині території Волинської губернії. Державні чеські школи були підзвітними МНО Польської Республіки, а приватні – освітнім товариствам, зокрема „Чеській матиці шкільній”, Чесько-слов’янському товариству „Бесіда”. Методично-літературне забезпечення державних чеських шкіл здійснювали МНО Польської Республіки, Міністерство шкільництва та народної освіти Чехословацької Республіки, „Чеська матиця шкільна”, Чесько-слов’янське товариство „Бесіда”, приватних – усі названі установи, крім МНО Польської Республіки. Матеріальну підтримку державним і приватним чеським школам надавали МНО Польської Республіки, Міністерство шкільництва та народної освіти Чехословацької Республіки, „Чеська матиця шкільна”, Чесько-слов’янське товариство „Бесіда”, чеські аматорські драматичні гуртки, самодіяльні театри, оркестри, хори, батьківські комітети, чеські громади, окремі заможні чехи.

Поступове згортання державних чеських шкіл почалося вже в 1930 р., а приватні чеські школи, які було засновано до 1934 р., діяли до 1939 р. Діяльність державних і приватних чеських шкіл ставала більш різноплановою завдяки роботі чеських культурно-просвітницьких організацій, серед яких: Союз чехословацької молоді, „Сокіл”, Пожежна дружина, „Коло чеських господинь”, аматорські драматичні гуртки, самодіяльні театри, оркестри, хори. Крім того, внесок окремих відомих чехів також мав позитивний вплив на зазначену діяльність.

2.4. Розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження в історичний період УСРР (червень 1919–1938 рр.)

Розгортання мережі навчальних закладів для дітей чеського походження розглянемо з урахуванням політичних передумов у історичний період УСРР (червень 1919–1938 рр.).

Відзначимо, що політичні передумови розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження в історичний період УСРР (червень 1919–1938 рр.) мали 2 складові – внутрішню та зовнішню. Внутрішня складова полягала, з однієї сторони, в повоєнній, постреволуційній ситуації в державі, з іншої – в намаганні влади надати кожній потужній національній меншині, зокрема чеській, окремий статус із тими можливостями, які з нього випливали (ефективне вирішення мовного питання; шкільництво, преса, радіо, місцеві органи самоврядування мали стати чеськомовними); зовнішня ж складова – у здобутті державності Чехословацькою Республікою, що спричинило національні поривання серед учителів чеського походження з відповідними наслідками (закриття частини шкіл у зв'язку з від'їздом учителів).

Варто детальніше розглянути діяльність мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на тлі зміни політичної влади.

У 1919 р. радянська влада організувала губернські відділи народної освіти, які здійснювали політичні, методичні функції, але діяльність відділів поширювалася лише на центри губерній – м. Київ, Житомир, Вінницю. Мережа чеських шкіл залишалася попередньою, але вони мали пройти перереєстрацію [71, с. 192-193; 165, с. 157].

Особливі завдання покладалися на Народний комісаріат освіти УСРР, який проводив роботу в руслі політики коренізації, спрямовану на культурне відродження чехів на основі утвердження національної гідності. Представників Народного комісаріату освіти УСРР цікавило, зокрема, активне поєднання чеської громади та школи [15, с. 59; 163, с. 84].

У 1921 р. при НКО УСРР було організовано Раду з освіти національних меншин. Метою Ради визначалося формування організаційних, наукових засад діяльності навчальних закладів, культурно-освітньої політики. Поряд із Радою створено Центральне чеське бюро НКО УСРР, яке спиралося на Київське, Волинське, Подільське губернські бюро [163, с. 84-85].

Рада з освіти національних меншин, Центральне чеське бюро, їх місцеві осередки ставили за мету інтегрувати чеські школи з урахуванням специфіки в загальноосвітню систему УСРР [163, с. 85].

Окружні інспектори народної освіти дбали про політичну освіту, педагогічний професіоналізм учителів чеських шкіл [54, арк. 15-15 (зв.)].

Законодавче забезпечення діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження та, як наслідок, рівень культурно-освітнього обслуговування чехів рідною мовою зумовлювалися національною політикою радянської держави. Так станом на 1923/1929 н. р. Київська трудова чеська школа мала настільки високий показник наповнюваності, що одна з 4-х груп навчалася у приміщенні іншої київської школи [218, арк. 115-155; 266, с. 93; 281, с. 100, 105; 302, с. 336].

Стрижнем національно-культурної політики постало виконання декрету Ради народних комісарів УСРР від 1 серпня 1923 р. „Про заходи для забезпечення рівноправності мов”. Декрет закріпив права чехів у мовній сфері [109, с. 86-87; 163, с. 85-86; 318; 319, с. 8-22].

Політика „коренізації” відкрила для чехів нові можливості. „Коренізація” – це політична, культурна кампанія радянської влади щодо національного питання у 20-х і на початку 30-х рр. ХХ ст., покликана пом’якшити протиріччя між центральною владою та некорінним населенням УСРР. Чехи почали ставити питання щодо заснування трудової чеської школи в кожній чеській громаді [95, с. 107; 161, с. 94; 176, с. 115; 281, с. 103].

Однак згідно нормативної бази засновувати школи дозволялося лише за умови навчання в них не менш як 40 дітей. Наприклад, у 1923 р. було відкрито Вільшанську трудову чеську школу. У цей же час було засновано

Вишеградську трудову чеську школу (назва столиці середньовічної Чеської держави, сучасне с. Копилів), де станом на 1927/1928 н. р. навчалися 42 дитини [95, с. 107; 176, с. 115; 202, арк. 17, 40; 203, арк. 2-12].

У першій половині 20-х рр. XX ст. в рамках загального вивчення особливостей національних меншин було проведено дослідження чеських громад і отримано перші результати щодо організації трудових чеських шкіл. Ці два чинники надали можливість Раді з освіти національних меншин виробити концепцію подальшого розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження під назвою „Схема системи освіти національних меншин УСРР”. Схема визначала, що трудова чеська школа засновувалася лише в тих громадах, де було не менш як 40 дітей шкільного віку. За основу системи навчальних закладів для дітей чеського походження було взято 4-річну трудову чеську школу (молодший концентр), яка базувалася на викладанні чеською мовою. Крім того, було засновано дві 7-річні трудові чеські школи (старший концентр) [29, с. 160; 163, с. 88; 223, с. 3; 340, с. 5].

Відповідно до рішення колегії НКО УСРР від 17 травня 1924 р. (протокол № 24/144), у прилеглих до чеських громад містах працювали приймальні комісії, які укомплектовували трудові чеські школи [163, с. 89].

Перепідготовка вчителів активізувалася після прийняття 30 липня 1924 р. постанови РНК УСРР „Про проведення загального навчання”. У постанові передбачалося впродовж 6-ти років завершити всю підготовку до здійснення загального навчання рідною мовою. У трудових чеських школах запроваджувалися єдині державні загальноосвітні вимоги [54, арк. 15; 163, с. 93].

8–11 січня 1927 р. у м. Харкові на I Всеукраїнській нараді щодо роботи серед національних меншин було напрацьовано документи, які визначали завдання з розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження. У резолюції Всеукраїнської наради, зокрема, зазначалося: недостатнє охоплення дітей трудовими чеськими школами висуває завдання розширення шкільної мережі, збільшення кількості комплектів у діючих трудових

чеських школах. Водночас необхідно приділити увагу розширенню мережі чеських дитячих садків, а політична освіта серед чехів має знайти вираження в ліквідації неписьменності: організації достатньої кількості „хат-читалень”, клубів, бібліотек. Радіо, кіно слід пристосувати до обслуговування чехів рідною мовою [163, с. 91].

Однак уже на початку 30-х рр. через серію постанов ЦК ВКП(б) (зокрема, „Про початкову та середню школу” від 5 вересня 1931 р., „Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі” від 25 серпня 1932 р.) на зміну комплексності, відсутності класно-урочної системи, оцінювання прийшла регламентація шкільного життя, предметна побудова програм, змісту освіти [248, с. 12].

Загалом в УСРР налічувалося 5 типів навчальних закладів для дітей чеського походження: 4-річні трудові й особливі чеські школи, експериментальна Пухівська 4-річна особлива чесько-українська школа, 7-річні трудові й особливі чеські школи.

Зміст освіти в навчальних закладах для дітей чеського походження УСРР відрізнявся, тому подамо його характеристику.

Так у 4-річних трудових чеських шкіл передбачалося вивчення предметів: чеське читання, чеське письмо, чеське чистописання, російське читання, російське письмо, російське чистописання, арифметика, природознавство, співи, малювання, праця, фізкультура [95, с. 107; 161, с. 94; 266, с. 93; 340, с. 5].

До змісту освіти 4-річних особливих чеських шкіл було включено предмети: російське читання, російське письмо, російське чистописання, чеська мова, арифметика, природознавство, співи, малювання, праця, фізкультура, атеїзм [29, с. 160; 143, с. 38; 176, с. 155; 282, с. 38-39].

Щодо змісту освіти єдиної експериментальної Пухівської 4-річної особливої чесько-української школи, то тут передбачалося вивчення предметів: чеське читання, чеське письмо, чеське чистописання, українське читання, українське письмо, українське чистописання, російське читання,

російське письмо, російське чистописання, арифметика, природознавство, співи, малювання, праця, фізкультура, атеїзм [29, с. 160; 143, с. 38; 176, с. 155; 282, с. 38-39].

У 7-річних трудових чеських школах вивчалися предмети: чеське читання, чеське письмо, чеське чистописання, російське читання, російське письмо, російське чистописання, арифметика, практична геометрія, загальна географія, географія УСРР, загальне природознавство, природознавство УСРР, загальна історія, історія УСРР, фізика, хімія, співи, креслення, малювання, праця, фізкультура; а в 7-річних особливих чеських школах – російське читання, російське письмо, російське чистописання, чеська мова, арифметика, практична геометрія, загальна географія, географія УСРР, загальне природознавство, природознавство УСРР, загальна історія, історія УСРР, фізика, хімія, співи, креслення, малювання, праця, фізкультура, атеїзм [176, с. 155; 223, с. 3; 281, с. 100, 105; 340, с. 5].

Виходячи із зазначеного, стверджуватимемо, що особливістю 4-річних трудових чеських шкіл, на противагу 4-річним і 7-річним особливим чеським школам, було поглиблене вивчення чеської мови.

Особливістю 4-річних особливих чеських шкіл, на противагу 4-річним і 7-річним трудовим чеським школам, було вивчення атеїзму.

Особливістю експериментальної Пухівської 4-річної особливої чесько-української школи, на відміну від 4-річних і 7-річних трудових чеських шкіл, було вивчення українського читання, українського письма, українського чистописання, атеїзму; на відміну від 4-річних і 7-річних особливих чеських шкіл – українського читання, українського письма, українського чистописання, поглиблене вивчення чеської мови.

Особливістю 7-річних трудових чеських шкіл, на противагу 4-річним трудовим чеським школам, експериментальній Пухівській 4-річній особливій чесько-українській школі, було вивчення практичної геометрії, загальної географії, географії УСРР, загального природознавства, природознавства УСРР, загальної історії, історії УСРР, фізики, хімії, креслення; на противагу

4-річним особливим чеським школам – практичної геометрії, загальної географії, географії УСРР, загального природознавства, природознавства УСРР, загальної історії, історії УСРР, фізики, хімії, креслення, поглиблене вивчення чеської мови; на відміну від 7-річних особливих чеських шкіл – поглиблене вивчення чеської мови.

Особливістю 7-річних особливих чеських шкіл, на противагу 4-річним трудовим чеським школам, було вивчення практичної геометрії, загальної географії, географії УСРР, загального природознавства, природознавства УСРР, загальної історії, історії УСРР, фізики, хімії, креслення, атеїзму; на противагу 4-річним особливим чеським школам, експериментальній Пухівській 4-річній особливій чесько-українській школі – практичної геометрії, загальної географії, географії УСРР, загального природознавства, природознавства УСРР, загальної історії, історії УСРР, фізики, хімії, креслення; на відміну від 7-річних трудових чеських шкіл – атеїзму.

Методичне забезпечення навчальних закладів для дітей чеського походження різнилося на кожному історико-педагогічному етапі (етап розгортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (червень 1919–1933 рр.), етап згортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (1934–1938 рр.)).

Формування системи навчальних закладів для дітей чеського походження проходило активно. Результатів було досягнуто в розробці організаційних, науково-методичних засад навчання та виховання у трудових чеських школах, забезпеченні їх літературою [163, с. 84].

Станом на 1923/1929 н. р. трудові чеські школи централізовано забезпечувалися чеськомовною, зокрема політичною, літературою, наочністю, приладдям. До того ж, остання призначалася для чехів різного віку [202, арк. 17, 40; 203, арк. 2-11 (зв.); 218, арк. 115-154; 281, с. 100, 105].

Пізніше чеськомовної літератури майже не видавалося, дореволюційної – було недостатньо, до того ж, у 30-х рр. XX ст. проводилося вилучення з обігу політично некоректної до тогочасного уряду літератури. Особливі чеські школи не надавали системних знань, не готували до вступу у ВНЗ, оскільки не забезпечувалися повним штатом кваліфікованих учителів, планами, програмами, підручниками, посібниками, наочністю [165, с. 157; 175, с. 233; 178, с. 59].

Закінчивши 4-річну чеську школу, діти переходили до української чи російської, а рідномовне навчання припинялося. Здобута чеською мовою початкова освіта ускладнювала набуття знань українською, російською мовами [54, арк. 15-15 (зв.); 163, с. 88; 175, с. 233; 178, с. 59].

Матеріальне забезпечення навчальних закладів для дітей чеського походження відрізнялося також залежно від історико-педагогічних етапів (етап розгортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (червень 1919–1933 рр.), етап згортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (1934–1938 рр.)).

Спираючись на архівні джерела, зазначимо, що в перше десятиліття радянської влади в Україні (червень 1919–1930 рр.) навчальні заклади для дітей чеського походження зберігали приватний характер, отримуючи матеріальне забезпечення від чехів [58, с. 41-42; 66, с. 148; 203, арк. 2-2 (зв.); 218, арк. 115, 116].

Водночас, упродовж 1923/1929 бюджетних років трудові чеські школи утримувалися за рахунок місцевих бюджетів. Вони зводилися, добудовувалися, перебудовувалися, ремонтувалися за державні кошти, шляхом отримання цільових пільгових кредитів, а також за кошти чеських громад. Закриті до 1917 р. навчальні заклади для дітей чеського походження, де приміщення використовувалися не за прямим призначенням, перебуваючи у приватній житловій власності, перепрофільовувалися згідно попереднього

планування. Зазначимо, що Київський окружний відділ народної освіти надав 300 рублів на зведення Мар'ятинської трудової чеської школи, 200 рублів – на добудову Малинівської [202, арк. 17-40 (зв.); 203, арк. 2-2 (зв.); 218, арк. 115-154; 281, с. 100, 105].

Щодо кількості навчальних закладів для дітей чеського походження, то на історико-педагогічному етапі розгортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (червень 1919–1933 рр.) вона мала тенденцію до зростання, а на етапі згортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (1934–1938 рр.) – до спаду.

Упродовж 1926/1927 н. р. велося вивчення залучених до навчання дітей чеського походження, яке виявило, що 47,8% дітей чеського походження навчалися у трудових чеських школах, 34,3% – в українських, 11,2% – у російських, 2,4% – у польських, 1,1% – у трудовій чесько-українській, 3,2% – не було залучено до навчання [178, с. 59].

Щодо рівня знань, то в 1926 р. на Правобережній Україні з 10 679 чехів 7797 читали та писали українською чи російською мовою, 4864 з останніх – ще й чеською [54, арк. 15-15 (зв.); 57, с. 3737; 58, с. 42-43; 163, с. 84-85].

У Пухівській особливій чесько-українській школі (де навчалося 137 дітей), на відміну від особливих чеських шкіл, де навчання велося чеською мовою, практикувалася двомовність: використовувалися чеська й українська мови [109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 175, с. 235-236; 319, с. 8-22].

Однак за історико-педагогічного етапу згортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (1934–1938 рр.) ситуація кардинально змінилася. Так у 1937/1938 н. р. набір дітей до 1-го класу особливих чеських шкіл не проводився, впродовж двох попередніх навчальних років – обмежувався [175, с. 233; 178, с. 61].

Чинниками такого обмеження, з однієї сторони, стали низький рівень самоідентифікації чехів; бажання асимілюватися з корінним населенням краю з метою уникнення можливих репресій; намагання поліпшити політичне, економічне становище; необхідність оволодіти принаймні однією державною мовою; з іншої сторони, державна політика не сприяла, а гальмувала подальший розвиток навчальних закладів для дітей чеського походження.

Такі процеси прискорили зменшення кількості дітей в особливих чеських школах, зменшення кількості класів, укрупнення шкіл [175, с. 233].

На початку історико-педагогічного етапу розгортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (червень 1919–1933 рр.) постало питання опанування чеським загалом чеської, української грамоти, арифметики, інших дисциплін для, зокрема, надання дітям допомоги в навчанні. З цією метою на Правобережній Україні, крім навчальних закладів для дітей чеського походження, існували два типи закладів освіти для дорослих чеського походження (лікнепи, лікпункти). У лікнепах, лікпунктах вивчалися: чеське читання, письмо, чистописання, російське читання, письмо, чистописання, арифметика, політінформація, атеїзм [202, арк. 17-40; 203, арк. 2-2 (зв.); 218, арк. 115, 154; 281, с. 100, 105].

Чинником розвитку навчальних закладів для чехів цього історичного періоду було існування чеських культурно-освітніх закладів, серед яких дитячий садок, товариство наукового розвитку чеської мови та мовлення, „хати-читальні”, „сільбуди” (сільські будинки культури), клуби, читальні зали, лікнепи, лікпункти [266, с. 91-93; 281, с. 100, 105; 302, с. 336; 341, с. 10].

Так у м. Києві на засадах методики В. В. Травничека (див. дод. Д) відкрився чеський дитячий садок (у 1926 р.), було організовано Чеське товариство „Скоромовка”, яке ставило за завдання науковий розвиток чеської мови та мовлення. Також діяли чеський клуб (у 1925 р. на базі заводу „Більшовик”, засновниками якого були чехи Ф. А. Дєдіна, І. К. Кршиванек),

чеська секція шкільної комісії (Київський чеський клуб, зокрема, дбав і про Київську чеську школу) [81, с. 74; 202, арк. 40-40 (зв.); 302, с. 336; 341, с. 10].

Початком інтернаціоналізації, русифікації особливих чеських шкіл став 1934/1935 н. р. [11, с. 6]. Офіційна інтернаціоналізація, русифікація почалася ухваленням 10 квітня 1938 р. рішення ЦК ВКП(б), постанови Політбюро ЦК КП(б)У „Про реорганізацію шкіл України”. Відповідно до постанови, діяльність особливих національних відділів, класів при радянських школах, шкіл було визнано недоцільною, шкідливою, оскільки вони „стали осередками буржуазно-націоналістичного впливу на дітей” [66, с. 148; 143, с. 38; 175, с. 232, 236; 282, с. 38].

Для впровадження постанови було визначено завдання:

1. Ліквідувати особливі національні відділи, класи при школах, відділення при технікумах, педшколах, ВНЗ; реорганізувати особливі національні школи, технікуми, педшколи, ВНЗ у радянські навчальні заклади.

2. Розмістити дітей із особливих національних відділів, класів при школах, неповних середніх шкіл, технікумів, педшкіл у радянських навчальних закладах, забезпечивши педагогічними кадрами, підручниками, наочністю.

3. Реорганізувати особливі національні школи, технікуми, педшколи в радянські навчальні заклади, залишивши комплектацію груп, класів, забезпечивши планами, програмами радянських навчальних закладів, російськомовними чи україномовними виданнями підручників, посібників, наочності, але за відсутності можливостей виконання пункту № 2.

4. Усе викладене виконати до вересня 1938 р.

5. Звільнені від реорганізованих особливих національних навчальних закладів приміщення надати нововідкритим і діючим радянським навчальним закладам, які потребують розукрупнення, забезпечення однозмінного навчання.

6. Зобов'язати Наркомосвіти, Наркомздорів'я, Наркоммісцевпром, Наркомліс, Наркомзем УСРР провести всю підготовчу роботу, визначити напрями, терміни реорганізації кожного особливого національного відділу, класу при радянській школі, відділення при радянському технікумі, педшколі, ВНЗ, національної школи, технікуму, педшколи, ВНЗ.

7. Викладене в пункті № 6 виконати до 1 травня 1938 р.; зобов'язати Наркомосвіти УСРР, перших секретарів обласних комітетів КП(б)У надати план реорганізації кожного особливого національного відділу, класу при радянській школі, відділення при радянському технікумі, педшколі, ВНЗ, національної школи, технікуму, педшколи, ВНЗ на затвердження ЦК КП(б)У.

8. Роботу завершити до 1 серпня 1938 р. [175, с. 236-237].

Аналізуючи матеріали, робимо висновок, що документ було складено детально, з визначенням усіх типів діючих на той час навчальних закладів для національних меншин, зокрема й чехів.

29 червня 1938 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову про злиття з україномовними, російськомовними 122-х, реорганізацію 888-ми особливих національних початкових, неповних середніх, середніх шкіл, де навчалися 97 764 дитини, в російські, українські, але процес закриття, перетворення шкіл почався раніше [29, с. 160; 66, с. 148; 176, с. 155; 282, с. 39].

Знищенню національних навчальних закладів засоби масової інформації надавали лише позитивного забарвлення: „Перевіркою встановлено, що вороги народу – буржуазні націоналісти, які працювали в НКО УСРР, насаджували особливі національні школи, перетворюючи їх на осередки буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей” [29, с. 160; 61, с. 64; 66, с. 148; 282, с. 38-39].

Узагальнення викладеного дозволяє виділити два історико-педагогічні етапи виникнення та розгортання мережі навчальних закладів для дітей чеського походження в історичний період УСРР (червень 1919–1938 рр.) –

1) розгортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського

походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (червень 1919–1933 рр.); 2) згортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (1934–1938 рр.), а також виявити тенденції та протиріччя в їх діяльності.

***Протиріччя** полягало у невідповідності між потребою НКО УСРР організувати навчально-виховний процес у навчальних закладах для дітей чеського походження згідно ідеологічних міркувань і потребою чехів організовувати зазначений процес згідно власних уявлень і вимог.*

*Для історико-педагогічного етапу розгортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (червень 1919–1933 рр.) основною **тенденцією** була зацікавленість НКО УСРР у діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження з відповідними наслідками. Історико-педагогічний етап згортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (1934–1938 рр.) характеризувався примусовою інтернаціоналізацією, русифікацією і, як наслідок, закриттям навчальних закладів для дітей чеського походження.*

Отже, у період УСРР (червень 1919–1938 рр.) існували 5 типів навчальних закладів для дітей чеського походження: 4-річні трудові, особливі чеські школи, експериментальна Пухівська 4-річна особлива чесько-українська школа, 7-річні трудові, особливі чеські школи. Політичними передумовами, які вплинули на діяльність навчальних закладів для дітей чеського походження, були революція 1917 р., здобуття незалежності Чехословацькою Республікою, впровадження НЕПу. Навчальні заклади для дітей чеського походження підпорядковувалися губернським відділам народної освіти, НКО УСРР, Раді з освіти національних меншин, Центральному чеському бюро НКО УСРР, окружним інспекторам народної освіти. Діяльність навчальних закладів для дітей чеського походження

обумовлювалася декретом РНК УСРР „Про заходи для забезпечення рівноправності мов”, політикою „коренізації” в УСРР, концепцією Ради з освіти національних меншин „Схема системи освіти серед національних меншин УСРР”, рішеннями колегії НКО УСРР, постановою РНК УСРР „Про проведення загального навчання”, документами Всеукраїнської наради щодо роботи серед національних меншин, рішеннями ЦК ВКП(б), постановою Політбюро ЦК КП(б)У „Про реорганізацію шкіл України”.

Трудові чеські школи централізовано забезпечувалися планами, програмами, чеськомовними підручниками, посібниками, приладдям, політичною літературою, тоді як аналогічна комплектація особливих чеських шкіл була мінімальною. Трудові чеські школи отримували матеріальне забезпечення від громад, держави, тоді як особливі – лише від держави. Кількість трудових чеських шкіл щороку зростала, в той час, як держава з 1934/1935 н. р. запровадила процес швидкого закриття особливих чеських шкіл.

Висновки до другого розділу

1. Аналіз архівних та наукових джерел дозволив виділити три історико-педагогічні етапи виникнення та розгортання мережі навчальних закладів для дітей чеського походження за історичного періоду Російської імперії (1867–березень 1917 рр.).

2. На етапі виникнення навчальних закладів для дітей чеського походження (1867–1884 рр.) простежується намагання чеської громади й уряду дійти єдиної спільної лінії щодо діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні. Однак такі спроби були невдалими, оскільки кожна зі сторін процесу насправді мало зважала на потреби іншої сторони та не бажала проводити ефективні перемовини, вважаючи власні позиції досить міцними та непорушними за будь-яких умов. Щодо середньої та вищої освіти, то вони залишалися недоступними для переважної більшості дітей чеського походження.

3. Упродовж етапу стагнації в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження (1885–1906 рр.) простежуються досить успішні дії уряду повною мірою підпорядкувати державі всі навчальні заклади для дітей чеського походження, котрі засновувалися за допомоги та сприяння МНО, а також і ті, до яких міністерство жодного стосунку не мало. Характерною особливістю історико-педагогічного етапу стагнації в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні є те, що чеські школи та двокласні чесько-російські училища закривалися, русифікувалися, театральні вистави – заборонялися, волості – розформовувалися. Однак на цьому ж історико-педагогічному етапі виступає протиріччя, котре полягало в тому, що урядом було створено механізм для підвищення освітнього рівня дорослого чеського населення.

4. Упродовж етапу часткового поновлення діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні (1907–березень 1917 рр.) простежується намагання уряду відновити права і свободи

чехів. Це намагання не мало достатнього коефіцієнту продуктивності, оскільки не знайшло підтримки та довіри в чеського населення і не було підкріплене відповідною матеріальною базою. На початку цього історико-педагогічного етапу було організоване Чеське доброчинне та просвітницьке товариство імені Яна Амоса Коменського. Мета діяльності товариства полягала, передусім, в розвитку освітньої справи серед чехів.

5. Аналіз науково-літературних джерел дозволив з'ясувати, що тематично-змістові засади діяльності чеських дошкільних навчальних закладів ґрунтувалися на методиці систематичного навчання дітей, розробленій чеським педагогом В. В. Травничеком.

6. Виявлено, що в період Російської імперії (1867–березень 1917 рр.) функціонували чеські школи, однокласні та двокласні чесько-російські училища. Досліджено, що ці три типи навчальних закладів для дітей чеського походження відрізнялися між собою, перш за все, за змістом освіти. Також відмінність полягала й у різних формах, методах і засобах навчання. Однак основною типологічною рисою діяльності цих навчальних закладів була наявність чи відсутність, а також відсотковість чеськомовності в освіті.

7. У дослідженні виокремлюються три історичні періоди виникнення та розгортання мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні: історичний період УНР, Гетьманату та Директорії, історичний період Польської Республіки й історичний період УСРР.

8. Упродовж історичного періоду УНР, Гетьманату та Директорії простежується розквіт національного, зокрема чеського, шкільництва, який дався взнаки й упродовж двох наступних історичних періодів (Польської Республіки й УСРР). Йдеться про те, що перші історико-педагогічні етапи кожного з наступних історичних періодів перебували під впливом звернення національних поривань усіх етнічних громад. Упродовж історичного періоду УНР, Гетьманату та Директорії потрібно відзначити абсолютну чеськомовність у початковій школі нижчого рівня та достатньо глибоке вивчення чеської мови в початковій школі вищого рівня та на реальному

відділенні колегії. До того ж, усі інші предмети в названих вище навчальних закладах (крім початкової школи нижчого рівня) та на гуманітарному відділенні колегії викладалися українською мовою.

9. Також виявлено, що за періоду Польської Республіки функціонували державні та приватні чеські школи, відмінністю яких був ступінь долучення держави до їхнього фінансового забезпечення: в державних чеських школах – абсолютний, а у приватних – частковий. Відзначимо, що у приватних чеських школах іншу частину матеріально-фінансового забезпечення (не покладену на державу) вперше виконували культурно-просвітницькі організації, ставши цementsуючим фактором поєднання можливостей громад, окремих заможних чехів-меценатів і допомоги Чехословацької Республіки „своїм” за кордоном. Відмітним є факт, що, всупереч вказаному вище, МНО Польської Республіки не мало значного впливу на приватні чеські школи, тоді як упродовж історичного періоду УНР, Гетьманату та Директорії Міністерство освіти (Міністерство народної освіти, Генеральний секретаріат народної освіти) фінансувало й утримувало під абсолютним контролем усі навчальні заклади для дітей чеського походження. Що ж до викладання мов, то як чеська, так і польська мови вивчалися на паритетному рівні в обох типах навчальних закладів.

10. Простежений нами шлях виникнення та розгортання мережі навчальних закладів для дітей чеського походження в історичний період УСРР дає можливість стверджувати, що навчальні заклади, які виникли як осередки чеської мови та культури (4-річні та 7-річні трудові чеські школи), не проіснувавши й десятиліття, перетворилися у зрусифіковані й українізовані 4-річні та 7-річні особливі чеські школи; але й уніфіковані за єдиним державним стандартом вони не задовольняли владу та були закриті. Рівень же насичення навчальних закладів для дітей чеського походження чеською мовою спадав із року в рік, повторюючи шлях поступового зростання державного впливу на навчальні заклади та відсторонення від нього чеських громад.

11. Основні положення другого розділу дисертації відображено в таких публікаціях: 1. Забезпечення трудових чеських шкіл історичного періоду УСРР (1921–1939 рр.) / С. А. Умінський // Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського: зб. наук. праць / за заг. ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 181–189. 2. Освіта дітей чеського походження на Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / С. А. Умінський // Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М. В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 111–127. 3. Розвиток однокласних чеських училищ на Правобережній Україні (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / С. А. Умінський // Вісник ЛНУ ім. І. Франка: серія педагогічна: вип. 26. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – Вип. 26. – С. 270–277.

РОЗДІЛ 3

КАДРОВІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІТЕЙ ЧЕСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (др. пол. XIX – 30-ті рр. XX ст.)

3.1. Підготовка вчительських кадрів для навчальних закладів для дітей чеського походження (др. пол. XIX – 30-ті рр. XX ст.)

У 1888 р. постало питання забезпечення навчальних закладів для дітей чеського походження вчителями чеського походження, які б володіли російською мовою та методиками викладання дисциплін, які практикувалися в Російській імперії [107, с. 20-21].

Як зазначалося, курси при Острозькій учительській семінарії одноразово відкрилися на період із 18 червня до 6 серпня 1888 р. Підставою для відкриття Острозьких учительських курсів стали Правила від 5 серпня 1875 р. [165, с. 155; 330, с. 1; 339, с. 5; 363, с. 128].

Посаду директора було запропоновано за згодою обер-прокурора Синоду дійсному статському раднику, члену училищної Ради при Синоді Є. М. Крижановському [182, арк. 28, 29; 204, арк. 303; 363, с. 128].

Повітова поліція мала повідомити вчителів про час і місце проведення курсів і зобов'язати їх до 17 червня 1888 р. з'явитися до завідуючого семінарією [134, с. 84; 204, арк. 303-303 (зв.); 339, с. 5; 363, с. 128].

Державний інспектор Д. А. Синицький мав потурбуватися про юридичне забезпечення курсів, тобто забезпечення вчителів наданими місцевими старостами чи старшинами документами, зокрема вчительськими посвідченнями, де вказувалися рік початку вчительської служби, рівень грошового та матеріального утримання громадою, належність приміщення (власне чи винайняте). Крім того, державний інспектор мав знайти й інших російськомовних чехів (старост, писарів) для добровільної вчительської підготовки (що свідчить про брак професійного вчительства чеського

походження). Його обов'язки також передбачали визначення педагогічної підготовки та здібностей потенційних кандидатів у вчителі [30, с. 152; 134, с. 84; 182, арк. 12-13 (зв.)].

Відкриття курсів відбулося 20 червня 1888 р. в Острозькій учительській семінарії [31, с. 697, 719; 37, с. 190; 165, с. 155; 363, с. 128].

Курси відвідували 27 слухачів. Така наповнюваність курсів пояснюється незнанням учбовим керівництвом загальної кількості чеських шкіл, їхнього матеріального забезпечення, рівня утримання чеськими громадами, інформації про вчителів [133, с. 474; 188, арк. 112 (зв.)-114 (зв.); 329, с. 6].

Інколи вчителі чеського походження бажали навчатися на курсах, але вчительського мандату не мали. Таких учителів змушували повертатися в чеські громади для отримання документів від керівництва – старост або старшин, які не завжди надавали такі папери, оскільки існували конфлікти на релігійному ґрунті. Так двоє вчителів Заліського однокласного чесько-російського училища привезли посвідчення, іншим – було відмовлено, оскільки вони долучилися до православної релігії [300, с. 322; 320, с. 26; 325, с. 18; 348, с. 6-7].

Як зазначалося, директором курсів був Є. М. Крижановський, викладачами-предметниками: викладач підготовчих класів Першої Київської гімназії Т. Г. Лубенець, викладач Київського реального училища О. І. Рудка-Степович, законовчитель отець Н. Ч. Сизинкевич [133, с. 474; 182, арк. 31-59; 329, с. 6; 330, с. 1].

Для відпочинку педагогічний колектив отримав 3 кімнати, а слухачі – спальні та підготовлений клас [133, с. 474; 182, арк. 22].

Обслуговуючий персонал запросили із прогімназій і винайняли в місті. Двоє семінарських служителів прибирали двори, сади, городи. Постіль і білизна використовувалися семінарські. Власної кухні не було, тому кожному слухачу щодня надавали 45 коп. на харчування [133, с. 474-475; 182, арк. 22-22 (зв.); 204, арк. 303-303 (зв.)].

Кошти надавалися Київським учбовим округом із фонду сприяння діяльності класів для дорослих. Фінансове забезпечення складало 650 рублів, із яких 607 рублів 50 коп. планувалося витратити на утримання двадцяти семи слухачів упродовж п'ятдесяти днів. Решта коштів залишалися для повернення додому. Крім того, гроші надходили із запізненням, і директор курсів тимчасово використовував особисті заощадження [133, с. 474-477; 182, арк. 28-47; 204, арк. 303-303 (зв.); 329, с. 6].

Літературу та наочність Київський учбовий округ не передбачив. Тому Є. М. Крижановський використовував книги із власної бібліотеки. Т. Г. Лубенець подарував слухачам примірники видань авторських букварів, а О. І. Рудка-Степович – посібників зі слов'янської, зокрема чеської, літератури. Завідуюча училища графа О. В. Блудова В. А. Щепетильникова подарувала 19 екземплярів „Російської історії” І. Й. Іловайського. Директор курсів надав книги для навчання: „Провадження” Є. В. Бахметєва, видання О. Н. Паульсона, Часослови, Октоїхи, карту Європейської Росії. І. Ч. Ігнатович надіслав екземпляри для читання „Київських листків”. Пізніше Училищна Рада Синоду допомогла слухачам книгами із власних фондів. Також до забезпечення курсів навчально-методичною літературою залучалися й меценати. Так Єпископ Чигиринський Ієронім надав значну суму грошей для купівлі підручників [133, с. 474-476; 329, с. 6; 330, с. 1; 339, с. 5].

З-поміж двадцяти семи слухачів 20 було православних, а семеро – висловили бажання долучитися до православної релігії: чотирьом, які знали православні молитви та катехізис, – дозволили приєднатися, троє – мали чекати випробування здібностей до навчання та сприйняття православного Закону Божого [133, с. 476; 188, арк. 112 (зв.)-114 (зв.); 329, с. 6].

Мізерна кількість годин спричинила скорочення курсу та визначеного для опрацювання матеріалу. До змісту предметів запроваджували найнеобхідніше: до Закону Божого – догми, особливості таємниць; до слов'янського читання – православні молитви, денну, нічну літургії; до

арифметики та географії – російські терміни; до історії – найважливіші події; до російської мови – граматику, термінологію, лексику, методику викладання [133, с. 476; 182, арк. 59 (зв.)].

Закон Божий і російську мову вивчали впродовж навчального та позанавчального часу, пояснюючи релігійні випадки з українського та російського побуту, вправляючись у висловлюванні думок. Цьому сприяли спільні чаювання, прогулянки, тематичні вечори [133, с. 476].

За наполяганням Є. М. Крижановського зміст уроків Закону Божого включав вивчення переваг і відмінностей православної релігії від католицької та євангелістсько-лютеранської [182, арк. 59-59 (зв.)].

Тематика змісту уроків російської мови, яку викладав О. І. Рудка-Степович, була такою: 1. Основи російської граматики. 2. Основи російської термінології. 3. Порівняння російської та чеської граматики та термінології. 4. Ознайомлення з методами наочного викладання російської граматики. 5. Пояснювальні диктанти. 6. Перевіркові диктанти. 7. Вживання букви „Ђ”. 8. Правопис голосних букв після приголосних „Г”, „К”, „Х” і „Ж”, „Ц”, „Ч”, „Ш”. 9. Ознайомлення з методом аналітично-порівняльного викладання російської граматики. 10. Вживання наголосу. 11. Орфографічний аналіз слів. 12. Синтаксичний аналіз речень. 13. Основи лексичного значення коренів слів [182, арк. 31-59 (зв.); 329, с. 6].

До змісту уроків арифметики, яку викладав Т. Г. Лубенець, було включено такі теми: 1. Лічба й обчислення з використанням таблиць і десяткової системи. 2. Лічба одиниць 1-го розряду. 3. Вивчення таблиць додавання, віднімання, множення, ділення, використовуючи розв’язання усних задач. 4. Засвоєння одиниць 2-го розряду та способів навчання лічбі. 5. Розв’язання письмових задач. 6. Пояснення поділу задач за типовими групами зі зростаючою складністю. 7. Розробка уроків під керівництвом викладача. 8. Засвоєння виразів і термінів щодо арифметичних дій. 9. Ознайомлення з рахівницею. 10. Розв’язування на рахівниці задач із іменованими числами. 11. Засвоєння таблиці російських мір.

12. Ознайомлення із програмами предметів, які викладаються в однокласних і двокласних училищах. 13. Аналіз положень щодо викладання предметів у однокласних і двокласних училищах. 14. Засвоєння методичних прийомів під керівництвом викладача. 15. Аналіз російської термінології. 16. Вживання наголосу. 17. Диктанти. 18. Ознайомлення зі звукослівними законами та правилами. 19. Розв'язування задач із російського коренеслів'я на основі звукослівних законів і правил. 20. Читання й опрацювання „Бесіди” Я. К. Амфітеатрова (викладач Н. Ч. Сизинкевич) [182, арк. 31-60; 329, с. 5-6; 330, с. 1].

Тематика змісту уроків російської географії, яку також викладав Т. Г. Лубенець, була такою: 1. Ознайомлення з термінологією, яка входить до складу методичного поділу уроків батьківщинознавства. 2. План класу, навчального закладу, двору, вулиці. 3. Околиці села: гора, низовина, рівнина; ріка, озеро, болото. 4. Клімат. 5. Склад населення. 6. Промисловість. 7. Релігія. 8. Волость. 9. Повіт. 10. Губернія. 11. Російські кордони з Туреччиною, Австрією, Німеччиною. 12. Значення Балтійського та Чорного морів. 13. Гори та ріки Європейської Росії. 14. Клімат Росії. 15. Населення Росії. 16. Значення православної релігії. 17. Верховна влада. 18. Найважливіші міста. 19. Креслення карти Європейської Росії. 20. Креслення карти Росії [182, арк. 31-60; 329, с. 6; 330, с. 1].

Розклад складався директором і викладачами (див. табл. 3.1). Ранкові заняття присвячували теорії, вечірні – практиці [133, с. 475, 477; 182, арк. 22 (зв.)-59; 329, с. 6; 330, с. 1].

Таблиця 3.1

Розклад уроків на Острозьких учительських курсах у 1888 р.

Час	Понеділок	Вівторок	Середа
9 ⁰⁰	Закон Божий	Закон Божий	Закон Божий
10 ⁰⁰	Російська мова	Російська мова	Російська мова
11 ⁰⁰	Географія	Арифметика	Географія
12 ⁰⁰	Російська історія	Слов'янське читання	Слов'янське читання
17 ⁰⁰	Практика російської мови	Практика російської мови	Практика російської мови

18 ⁰⁰	Співи	Співи	Співи
Час	Четвер	П'ятниця	Субота
9 ⁰⁰	Арифметика	Закон Божий	Арифметика
10 ⁰⁰	Російська мова	Російська мова	Російська мова
11 ⁰⁰	Російська історія	Географія	Російська історія
12 ⁰⁰	Слов'янське читання	Слов'янське читання	Співи
17 ⁰⁰	Практика російської мови	Практика російської мови	Практика російської мови
18 ⁰⁰	Співи	Співи	Співи

Є. М. Крижановський, працюючи регентом, викладав слов'янське читання з поясненням богослужіння, російську історію, співи, але викладання директор курсів здійснював лише 12 днів (із середи 21 червня 1888 р. до неділі 2 липня 1888 р.). З понеділка 3 липня 1888 р. Є. М. Крижановський у справах курсів декілька разів залишав м. Острог, а в суботу 8 липня 1888 р. – поїхав до м. Києва на святкування 900-річчя хрещення Русі, передавши виконання обов'язків директора курсів разом із гербовою печаткою своєму помічнику О. І. Рудці-Степовичу (який пізніше став державним інспектором навчальних закладів для дітей чеського походження) на підставі підписаного міністром народної освіти документа [117, с. 134; 330, с. 1; 356, с. 1; 363, с. 128].

Є. М. Крижановський не залишив викладачам програм, і ті, після його від'їзду, без посилання на програмні нормативи порівну викладали слов'янське читання [182, арк. 31-60; 329, с. 6; 330, с. 1].

У журналі зі слов'янського читання зафіксовані тематичні записи, які впродовж десяти уроків зробив Є. М. Крижановський:

1-й і 2-й уроки: Походження та значення слов'янської грамоти.

3-й урок: Слов'янські букви. Вправляння в читанні без титл.

4-й урок: Титла. Читання за Часословом ранкових молитов.

5-й урок: Опівнічниця. Порядок і головна думка стародавніх служб.

6-й урок: Поділ церковних служб на години. Пояснення головної думки кожної з них і найскладніших виразів [329, с. 6].

Директор курсів не встиг пояснити весь матеріал із російської історії, завершивши темою про князювання Володимира Великого за підручником І. Й. Іловайського [133, с. 475; 182, арк. 59 (зв.); 329, с. 6; 339, с. 5].

Одним із результатів навчання вчителів чеського походження стало вільне читання слов'янською мовою без титл. Викладач О. І. Рудка-Степович зацікавив слухачів слов'янською мовою, володіючи чеською мовою, використовуючи порівняльний аналіз обох мов [133, с. 478; 182, арк. 31-59; 329, с. 6].

З 8-ї до 20-ї год., за бажанням слухачів спілкування відбувалося російською мовою. За вживання чеських слів було запроваджено штраф – 1 коп. Після завершення навчання, використовуючи зібрані кошти, слухачі „на згадку про з'їзд” купили подарунок семінарії [133, с. 478-479; 182, арк. 60 (зв.); 188, арк. 112-112 (зв.); 330, с. 1].

Для засвоєння російського літературного мовлення викладачі створили бібліотеку наукових і белетристичних книг [182, арк. 60 (зв.); 330, с. 1].

Викладання музики здійснював К. Н. Нейман, який володів нотною грамотою та грою на скрипці. На уроках співів слухачі опановували музичну грамоту (гами, інтервали), піснеспіви, які надалі виконували в церкві. Слухачі на уроках співів, як і на інших уроках, працювали старанно, але більшість із них не могли тримати ноту, здійснювати перехід із ноти на ноту [133, с. 477; 182, арк. 60, 61 (зв.); 329, с. 6; 339, с. 5].

Слухачі намагалися докладати до навчання максимальних зусиль. Так 61-річний слухач, вік якого ускладнював виконання завдань, як то вправляння в гамах із тактуванням рукою, висловив прохання не виокремлювати його з-поміж інших [133, с. 477].

Щонеділі й у святкові дні слухачі відвідували богослужіння спочатку в семінарській церкві, пізніше – у храмі Кирило-Мефодіївського братства, згодом організували аматорський церковний хор, який брав участь у богослужіннях Кирило-Мефодіївської церкви Острозького жіночого училища графа О. В. Блудова [182, арк. 60; 188, арк. 114 (зв.); 330, с. 1].

Засвоєння церковних богослужінь (обідньої, вечірньої, молебню), Закон Божий, слов'янське читання, співи були обов'язковими для всіх [133, с. 477-478; 182, арк. 60; 188, арк. 114 (зв.)].

Молитву „Отче наш” зранку співали всі. Пізніше вивчили молитву „Нині відпускаєши”, яку виконували перед сном. Далі вивчали молитви „Царю небесний”, „Гідно є” для виконання перед і після уроків. Показове виконання молитов дозволялося лише після відмінного засвоєння кожним слухачем, але слухачі мали право на власну молитву [133, с. 478].

У середу 2 серпня 1888 р. відбулися іспити, а в четвер 3 серпня цього ж року Острозькі вчительські курси припинили діяльність, проіснувавши 37 робочих днів [37, с. 190; 330, с. 1; 363, с. 128].

Перелік навчальних закладів для дітей чеського походження, вчителі яких закінчили курси й отримали свідоцтва на право викладання за курсом і методами наближеними до однокласних і двокласних училищ, був наступним: у Дубенському повіті: Білогородське, Великодорогостайське, Волковийське, Малинське, Мирогощинське, Молодавське, Новининське, Страклівське, Ульбарівське училища; в Житомирському повіті: Висоцьке, Вільшанське училища; в Луцькому повіті: Боратинське, Княгининське, Копчинське, Милушинське, Мстишинське, Нивське, Теремнинське училища; в Острозькому повіті: Антонівська, Гулечинська чеські школи, Заліське училище; в Рівненському повіті: Грушвицьке, Квасилівське, Шпаківське училища [300, с. 322; 307, с. 7; 320, с. 26; 325, с. 18].

У результаті проведення іспитів було визначено 3 розряди вчителів:

1. Учителі, які могли викладати в чеських школах, однокласних і двокласних чесько-російських училищах.
2. Учителі, які могли викладати в чеських школах.
3. Учителі, які могли займати місце помічників учителів [37, с. 190; 182, арк. 61 (зв.)-62; 188, арк. 112-112 (зв.); 339, с. 6].

Після завершення курсів старшина слухачів К. Н. Нейман отримав право нагляду за бібліотекою, наданою викладачами та привезеною з

м. Санкт-Петербурга Є. М. Крижановським, яка мала стати основою чеської педагогічної бібліотеки. Також слухачі отримали по 60 книг, привезених із м. Санкт-Петербурга директором курсів і подарованих викладачами. Основу бібліотеки склали „Нарис історії чеської літератури”, „Слов’янські говори”, „Гірські оповідання Іраска”, „Про Пушкіна” О. І. Рудки-Степовича та „Методика викладання російської мови”, „Арифметика в народній школі” Т. Г. Лубенця [182, арк. 31-60 (зв.); 329, с. 6; 330, с. 1-2; 339, с. 5].

Викладачі та слухачі курсів вважали, що у двокласних чесько-російських училищах предмети необхідно викладати чеською мовою. Також пропонувалося хлопчиків чеського походження – відмінників двокласних чесько-російських училищ – надалі навчати в Острозькій учительській семінарії. Це б сприяло забезпеченню навчальних закладів для дітей чеського походження російськомовними вчителями чеського походження [182, арк. 62-62 (зв.); 339, с. 6].

У 1889 р. курси планувалося продовжити з новими слухачами, але цього не відбулося, оскільки 14 із двадцяти семи випускників курсів МНО позбавило свідоцтв на право викладання в навчальних закладах для дітей чеського походження, замінивши вчителями російського походження [133, с. 476; 182, арк. 42-73 (зв.); 329, с. 6; 339, с. 5-6].

Протиріччя полягало у невідповідності між потребою уряду Російської імперії продемонструвати зацікавленість у вирішенні питання кадрового забезпечення навчальних закладів для дітей чеського походження та потребою цього ж уряду укомплектувати навчальні заклади вчителями російського походження.

Особливістю Острозьких учительських курсів була формальність за відсутності тактичних і стратегічних цілей, яка й спричинила припинення діяльності курсів.

1 листопада 1907 р. спеціалізована Рада з питань підготовки працівників освіти при МНО Російської імперії розробила перспективний

план відкриття національних учительських шкіл, спеціалізованих семінарій із вивченням національних мов [64, с. 25, 29].

Кадрово-методичне забезпечення державних і приватних чеських шкіл також було єдиним, тобто заходи щодо нього велися без розрізнення належності навчальних закладів.

Кадрову, методичну допомогу (курси чеської мови для вчителів і дорослого населення, лекції методичного характеру, індивідуальна робота з учителями) здійснювало Міністерство шкільництва та народної освіти Чехословацької Республіки. Так у серпні 1927 р. у м. Луцьку було організовано місячні курси чеської мови для вчителів, для викладання на яких було відряджено професорів Н. Е. Вране, А. Й. Колая. У 1934 р. місячні курси чеської мови для вчителів було поновлено за викладання доктора Варшавського університету Я. Ж. Куража, професорів Я. А. Кредби, К. Ц. Шварца [109, с. 86-87; 290, с. 156; 319, с. 8-22; 364, с. 1].

З метою кращого кадрового, методичного забезпечення було організовано Товариство вчителів державних і приватних чеських шкіл Польської Республіки. 29 липня 1931 р. було зареєстровано статут цього товариства. Загальні конференції для вчителів проходили двічі на рік. Учасники конференцій ознайомлювалися з новітніми методиками викладання, обмінювалися педагогічним досвідом [290, с. 157].

Відзначимо, що в історичний період УСРР (червень 1919–1938 рр.) було недосконалим кадрове забезпечення діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження. Так більшість учителів не мали кваліфікації, а викладання в одній чеській школі, зазвичай, здійснювали 1-2 вчителі [66, с. 148; 165, с. 157; 178, с. 59].

У багатьох чеських школах викладали вчителі українського, російського походження, які частково орієнтувалися в чеській культурі, чеську мову вивчали за підручниками. Наприклад, станом на 1924/1925 н. р. у Мар'ятинській трудовій чеській школі працював некваліфікований учитель чеського походження, білогвардійський офіцер, який організовував навчання

згідно політичних переконань. У 1924/1925 н. р., за свідченням Коростенського окружного інспектора народної освіти, на питання про В. І. Ульянова-Леніна дитина з цієї школи дала відповідь: „Ленін був цар, до того ж іще й поганий”. Як зазначив названий інспектор, учитель Зубівської трудової чеської школи літературної чеської мови не знав узагалі [5, с. 385-453; 54, арк. 15-15 (зв.); 178, с. 59; 304, с. 5].

У 30-х рр. ХХ ст. почалося репресивне знищення вчителів чеського походження, оскільки ідеологічно вони не влаштовували керівництво держави. Після офіційного закриття особливих національних шкіл чеська мова вивчалася лише на приватній основі [61, с. 65; 66, с. 148; 165, с. 157; 178, с. 59].

На початку історико-педагогічного етапу розгортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (червень 1919–1933 рр.) постало питання забезпечення навчальних закладів для дітей чеського походження вчителями чеського походження, які б володіли українською чи російською мовою, методиками викладання дисциплін, які практикувалися в УСРР. З цією метою на Правобережній Україні, крім навчальних закладів для дітей чеського походження, існували два типи закладів освіти для вчителів чеського походження (семінар із підготовки вчителів для трудових чеських шкіл, сектор для підготовки вчителів зі знанням чеської мови). Зміст освіти в них відрізнявся від змісту освіти для дітей. Тому подамо його характеристики.

Змістом освіти семінару з підготовки вчителів для трудових чеських шкіл визначалося вивчення методики викладання чеського читання, письма, чистописання, методики викладання російського читання, письма, чистописання, методики викладання арифметики, практичної геометрії, методики викладання природничих дисциплін (загальної географії, географії УСРР, загального природознавства, природознавства УСРР), методики

викладання суспільних дисциплін (загальної історії, історії УСРР, атеїзму), атеїзму [178, с. 60].

Сектор для підготовки вчителів зі знанням чеської мови пропонував для вивчення предмети: методика викладання чеського читання, письма, чистописання, методика викладання російського читання, письма, чистописання, методика викладання арифметики, практичної геометрії, методика викладання географії (загальної, УСРР), методика викладання природознавства (загального, УСРР), методика викладання історії (загальної, УСРР), методика викладання малювання, ручної праці, методика викладання атеїзму, атеїзм [61, с. 64; 175, с. 234-235; 178, с. 61].

Отже, Острозькі вчительські курси стали єдиною спробою МНО забезпечити навчальні заклади для дітей чеського походження російськомовними вчителями чеського походження. Курси мали значну кількість недоліків і прорахунків, серед яких: низький рівень поінформованості вчительства щодо курсів і такий же рівень поінформованості викладачів курсів щодо навчальних закладів для дітей чеського походження; незадовільне матеріальне та методичне забезпечення курсів; недостатня тривалість курсів; парадоксально, але їх результатом стало позбавлення більшості випускників (зокрема, найкращих) як свідомості на право викладання, так і місця роботи (причина цього вбачається у сходженні на престол нового імператора, який не був прихильним до чехів, як попередній). Серед переваг курсів означимо високий рівень педагогічного забезпечення; проведення навчання в аудиторних умовах; створення чеської педагогічної бібліотеки. Також низький рівень поінформованості вчительства щодо курсів сприяв згуртованості викладачів і слухачів, індивідуальному підходу, можливості приділити більше уваги кожному слухачу. Інші спроби такого ж характеру виявилися „провальними”, оскільки здійснювалися лише на папері.

Забезпечення кваліфікованими кадрами державних і приватних чеських шкіл здійснювалося Міністерством шкільництва та народної освіти

Чехословацької Республіки, МНО Польської Республіки, Товариством учителів державних і приватних чеських шкіл Польської Республіки шляхом організації курсів, конференцій.

Незважаючи на створення Чехословацької Республіки, у зв'язку з чим частина вчителів залишила УСРР, трудові чеські школи комплектувалися переважно вчителями чеського походження; особливі чеські школи, на відміну від трудових, – лише вчителями українського, російського походження.

3.2. Підручники та посібники в навчальних закладах для дітей чеського походження (др. пол. XIX – 30-ті рр. XX ст.)

У параграфі подано матеріал щодо змісту підручників, посібників для навчальних закладів для дітей чеського походження.

Критерієм добору підручників, посібників для аналізу визначено високий рівень забезпечення ними навчальних закладів для дітей чеського походження у др. пол. XIX – 30-х рр. XX ст.

За твердженням директора Острозьких учительських курсів Є. М. Крижановського, серед підручників російської мови, якими користувалися вчителі чеського походження, найпоширенішими стали „Буквар” Д. І. Тихомирова, О. М. Тихомирової (зокрема, в Теремнинській чеській школі), „Граматика російської мови” І. Н. Ваня, „Російська граматика” О. В. Іванова, „Друг дітей” М. О. Максимовича, „Рідне слово” О. В. Ушакова, „Рідне слово” К. Д. Ушинського, „Хрестоматія” П. Є. Басістова [22, с. 1; 228, с. 74; 238, с. 759; 275].

У Страклівській чеській школі російське читання викладалося за підручником „Друг дітей” М. О. Максимовича. Цей підручник був найбільш придатним для навчання дітей чеського походження, оскільки його

позитивними характеристиками були доступний рівень російської мови, відповідність статей, наголосів у словах для викладання іншомовним дітям. Крім того, з 1892 р. у Страклівській чеській школі користувалися надісланими Синодом, МНО підручниками, посібниками, серед яких: „Буквар” (видання Синоду), „Книга для читання” О. Н. Паульсона, Псалтир, молитовники [110, с. 7-10 (дод.); 132, с. 940; 134, с. 151; 188, арк. 113-115].

Більшість чеських шкіл Правобережної України не забезпечувалися російськомовними книгами. Вчителі таких шкіл викладали російське читання, письмо, не користуючись російськомовними підручниками, посібниками, а за дібраними прикладами з доступних на той час підручників російської мови, виданих чеською мовою. Такі підручники видавалися для викладання російської мови в середніх, вищих навчальних закладах Австро-Угорської імперії. Серед них вкажемо: „Основи граматики російської мови” („Gramaticke zaklady jazyka russkeho”) Т. Л. Вимазала; „ГраMATика російської мови” І. Н. Ваня; „Вимова в російській мові” („Mluvnice russkeho jazyka”) Т. О. Мікси [132, с. 940; 134, с. 151].

У Княгининській чеській школі російське читання викладалося за підручниками „Російська граMATика” О. В. Іванова, „Коротка загальна географія” І. Й. Ободовського (обидва були в одному екземплярі). Крім того, з 1892 р. у Княгининській чеській школі користувалися надісланими Синодом, МНО підручниками, посібниками, серед яких: „Буквар” Р. І. Вальпері, „Російське мовлення”, за якими, згідно висновків державного інспектора, діти правильно, дотримуючись наголосів, читали, швидко розв’язували арифметичні задачі, складали опис місцевості в межах громади [132, с. 940; 134, с. 151; 188, арк. 114-115; 318].

У Теремнинській чеській школі російське читання викладалося за „Букварем” Д. І. Тихомирова, О. М. Тихомирової, „Книгою для читання” О. Н. Паульсона (підручники були в одному екземплярі). У Квасилівській – лише за російськими періодичними, науковими публікаціями [109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 132, с. 940; 134, с. 151-152].

Для перекладу з російської мови на чеську та навпаки в чеських школах використовувався „Словник російської мови” Празького видання за загальною редакцією Н. К. Франка. У словнику було подано примітивні, архаїчні, незрозумілі в повсякденні зразки лексем, уривків із російськомовних текстів. До того ж, за цими книгами вчителі й самі вивчали російську мову [132, с. 940-941; 134, с. 151-152].

Значна частина чеських шкіл забезпечувалися виданими чеською, німецькою мовами наборами географічних карт. Ульбарівська чеська школа мала навіть видані французькою мовою картографічні набори. Російськомовних карт у чеських школах було порівняно мало. Так у Страклівській чеській школі користувалися російськомовними картами Європи, Російської імперії, Волинської губернії в хорошому стані. У Високівській, Квасилівській, Теремнинській – більш зношеними, гірших видань російськомовними картами Російської імперії [5, с. 385-453; 132, с. 941; 134, с. 153; 319, с. 8-22].

Священик К. А. Саска використовував старокатолицький „Катехізис” Борнського видання Е. Т. Філарета [132, с. 942; 134, с. 153].

28 листопада 1878 р. священики В. А. Гордличка, В. Р. Каспар, К. А. Саска подали Київському генерал-губернатору О. В. Черткову прохання про використання перекладеного ними чеською мовою православного катехізису як підручника Закону Божого. Київський генерал-губернатор задовольнив прохання [134, с. 51-147].

23 вересня 1886 р. в чеській газеті „Голос народу” зазначалося, що в євангелістсько-лютеранських чеських школах Закон Божий викладався за катехізисом „Гейдельберзький Катехізис для шкіл” („Heidelbersky Katechismus pro školy”) 4-го видання 1884 р. В. Т. Германа. У Катехізисі визначалася необхідність молитися єдиному Богу про сходження Св. Духа як єдиного джерела спасіння [134, с. 127-128].

Для керівництва богослужіннями, молитвами використовувався „Малий Канціонал, повністю наповнений піснями духовними для

послідовників Божих і для заснованих церков Ісуса Христа серед чеського народу” („Maly Kancional čili žalmové a písné dgchovní ku počtu Boží a k vzdělání církvi Iezukristových v narodu českém”) 3-го Віденського видання 1882 р. До цього Канціоналу ввійшли пісні із Братського (1615 р.), Амстердамського Канціоналів. Усі 355 пісень були одноголосними. Їх зміст полягав у звеличуванні Бога, проханні про сходження Св. Духа. У додатках пропонувалися 14 молитов на різні випадки життя, обряди Хрещення, Вечері Господньої, Шлюб [134, с. 127-128].

У чесько-братських школах Закон Божий викладався за катехізисами „Конфесія Братська” („Konfessi Bratrská”) (1535 р.), „Катехізис Чесько-братський для наступних днів написаний вірними” („Katechismus Českobratrský dle puvo dniho věrně otištěný”) (1608 р.) [134, с. 115, 118].

Базуючись на архівних джерелах, виокремимо найпоширеніші в навчальних закладах для дітей чеського походження підручники, посібники за 4-х визначених історичних періодів: комбінований підручник російської мови, читання, чистописання, церковнослов'янської мови, арифметики „Буквар для спільного навчання письму, російському та церковнослов'янському читанню та лічбі для народних шкіл із малюнками в тексті” Д. І. Тихомирова, О. М. Тихомирової, посібник із російської мови, читання „Хрестоматія для використання під час викладання російської мови: для читання та переказування” П. В. Басістова, посібник для вчителів „Поради батькам і наставникам щодо початкового викладання рідної мови за підручником „Рідне слово”” К. Д. Ушинського, чеськомовний підручник чеської мови „Граматика чеська для шкіл середніх і закладів учительських” Я. Д. Гебауера, чеськомовний підручник геометрії „Геометрія для вищих класів реального відділення колегій” Я. Н. Войцеха.

Найпопулярнішим підручником, за яким навчалися у чверті чеських шкіл, був укладений Д. І. Тихомировим, О. М. Тихомировою **„Буквар для спільного навчання письму, російському та церковнослов'янському читанню та лічбі для народних шкіл із малюнками в тексті”**. Ця книга

Зразок таблиці для напрацювання навичок поєднання складів у слова

	О-са	сОм	ма-лО
	са-лО	лОм	са-лО
О-са	ма-лО	мас-лО	мас-лО

3. Робота із простим реченням, елементарним текстом.

Після вивчення найуживаніших букв „у”, „а”, „м”, „ш”, „с”, „л”, „о”, „р”, „п”, „к”, „и” діти переходили до читання, друкованого, каліграфічного письма наступних за частотою вживання букв, що поєднувалося з початковим аналізом невеликих речень, 2-3-складових текстових уривків: „У ра-ка но-ра”. „У ли-пи ко-ра”. „Ру-ка пи-ше”.

Подекуди слова, речення поєднували парами у формі скоромовок для досягнення чіткості, пришвидшення темпу мовлення: „Ко-си-ли ко-са-ми”.

Для міні-диктантів, каліграфічного списування використовувалися вправи з опрацювання схожих слів, де букву, склад замінювали аналогічними. Такі абзаци друкувалися курсивом: „*Ши-ло, ши-на, миш-ка, шап-ка*”. „*Ти, мос-ти, си-то, ши-ло*”. „*Сер-пи, се-ме-ро, пе-ри-на*”.

Роботі над текстовими уривками передувало вивчення букв: „н”, „б”, „т”, „е”, „ф”. Серед таких уривків означимо найхарактерніші: „Бороню пашу бороною. Ко-няч-ка сто-ми-ла-ся та ста-ла. Но, ко-няч-ко! Ходи, чи як!”. „Ми носимо сорочки, кожухи, чоботи, хустки, шапки. Це наш одяг”. „Ми вчимося читанню, письму, арифметиці. Дехто вчиться добре, дехто – погано”. Надалі букви аналізувалися згідно порядку: „є”, „ц”, „я”, „ю”, „ч”, „х”, „д”, „б”, „г”, „з”, „в”, „ж”, „ф”, „щ”, „э”, „й”, „ь”, „б”.

Для завершення курсу початкової грамоти з доопрацюванням складних у каліграфічному плані великих букв було запропоновано написання слів на позначення імен, прізвищ, власних назв: *И, Ц, Ш, Щ, Шуя, Царицино, Щигри, Л, А, М, Г, П, Т, Б, Павло, Пилип, Тетяна, Борис, З, Х, О, Ж, Захар, Жданов, Ольга, Оома, І, Н, У, Ю, Іосиф, Уляна, Роман, Карпо, Дмитро.*

На останньому етапі вивчалось розміщення каліграфічних, друкованих букв у тогочасній азбуці (тобто алфавіт): *Аа Аа Бб Бб Вв Вв Гг Гг Дд Дд Ее Ее Жж Жж Зз Зз Ии Ии Ii Ii й Йй Кк Кк Лл Лл Мм Мм Нн Нн Оо Оо Пп Пп Рр Рр Сс Сс Тт Тт Уу Уу Фф Фф Хх Хх Цц Цц Чч Чч Шш Шш Щщ Щщ Ъъ Ъъ Ыы Ыы Ьь Ьь Ъъ Ъъ Ээ Ээ Юю Юю Яя Яя Өө Өө Vv Vv.*

4. Робота над текстом, його переказування за ключовими фразами.

Для читання було використано переважно байки, наприклад: „**Мураха та Голубка**”. „Мураха спустився до джерела: захотів напиться. Хвилиною лінуло на Мураку – та він став тонути. Голубка несла гілку. Вона поглянула – Мурака тоне, та кинула йому гілку до джерела. Мурака сів на гілку й урятувався. Пізніше мисливець поставив сітку на Голубку – хотів її замикнути. Мурака підкрався до мисливця та вкусив його за ногу. Мисливець зойкнув і впустив сітку. Голубка злетіла та полетіла.”

Після текстового матеріалу для читання подавалися ключові слова, фрази, за якими відбувалось переказування художнього твору, його уривка. Серед таких слів, фраз (для попередньої байки) наведемо:

„Біда. Жалість. Допомога. Вдячність.

Послуга за послугу. – Борг платнею красний” [22, с. 3-31].

5. Робота зі старослов’янськими текстами, молитвами.

Церковнослов’янська грамота: *Ла* („аз”), *Бб* („буки”), *Вв* („веді”), *Гг* („глаголь”), *Дд* („добро”), *Єе* („єсть”), *Жж* („живете”), *Сс* („зело”), *Зз* („земля”), *Ии* („іже”), *Іі* („і”), *Кк* („како”), *Лл* („люди”), *Мм* („мислете”), *Нн* („наш”), *Оо* („он”), *Ѡѡ* („о”), *ѦѦ* („о”), *Пп* („покой”), *Рр* („рци”), *Сс* („слово”), *Тт* („твердо”), *ѦѦ* („от”), *ѸѸ* („ук”), *ѸѸ* („у”), *Фф* („ферт”), *Хх* („хер”), *Цц* („ци”), *Чч* („черв”), *Шш* („ша”), *ѲѲ* („ща”), *Ъъ* („єр”), *Ыы* („єри”), *Ьь* („єрь”), *ѢѢ* („ятъ”), *Юю* („ю”), *ѦѦ* („юс”), *Іа* („я”), *ѦѦ* („я”), *ѦѦ* („ксі”), *ѲѲ* („псі”), *ѦѦ* („фіта”), *Vv* („іжиця”). Нею визначалось вивчення букв, які не співпадали із „громадянськими” (див. табл. 3.4).

Таблиця для вивчення букв, які не співпадали із „громадянськими”

ou – „у” γ – „у”	ω – „о” ia, A – „я”	s – „з” ŵ – „от”	ξ – „кс” Ψ – „пс”	ÿ – „и” v – „в”
---------------------	------------------------	---------------------	----------------------	--------------------

Також визначалося засвоєння 10 Заповідей Господніх (0,5 сторінки), найголовніших титл (1,5 сторінки), основних молитов („Молитва Пресвятій Трійці”, „Ангельське вітання”, „Молитва Ангелу Хранителю”, „Молитва святому, чиє ім’я носиш”, „Молитва за Царя, Вітчизну”, „Молитва Св. Духу”, „Хвалебна пісня Богородиці”, „Молитва Господня”) разом із коротким словником незрозумілих церковнослов’янських слів (так: „Дүше” – „Дух”) – (1,5 сторінки), церковнослов’янських висловів (на 5-ти сторінках упродовж 5-ти уроків) [22, с. 82-94].

6. Робота з цифрами, числами.

1) „Ознайомлення з цифрами”.

Подавалися числа та відповідні цифри від 1 до 10 у вигляді гравального доміно (див. табл. 3.5). Аналіз таблиці було зrealізовано в ігровій формі.

Таблиця 3.5

Ігрова таблиця „Доміно” для вивчення та співвіднесення понять „число” та „цифра”

1	2	3	:: 4	5
:: 6	7	.. 8	9	.. 10

2) „Пряма, зворотна лічба до 10-ти”.

Опрацьовувалися нові для дітей знаки „+”, „-”, „=”, витлумачені як „і, додати”, „без, відняти”, „дорівнює, складе” (див. табл. 3.6). Основою для пояснення матеріалу (як і в асоціативному тематичному підрозділі) було обрано ігрову форму.

Таблиця 3.6

Зразок таблиці для вивчення прямої, зворотної лічби

5+1	8 – 1	3+1
9+1	7 – 1	4 – 1
6+1	6 – 1	6 – 1
8+1	5 – 1	7+1
1+1	4 – 1	7 – 1
5+1	3 – 1	10 – 1
3+1	2 – 1	8+1
7+1	1 – 1	4+1

3) „Долічування, відлічування декількох одиниць”.

Аналіз додавання, віднімання відбувався згідно зразка (див. табл. 3.7).

Під час аналізу практикувалася ігрова форма.

Таблиця 3.7

Зразок таблиці для вивчення додавання, віднімання

4+5	7 – 5
5+5	10 – 5
6+4	9 – 4
2+5	8 – 5
7+3	10 – 4
4+5	9 – 5
5+4	7 – 4
2+5	5 – 5
3+4	9 – 3
2+8	3 – 3

4) „Лічба парами, трійками, четвірками, п'ятірками, десятками”.

Вивчалися знаки „×”, „÷”, „:”, означені як „узяти, повторити декілька разів”, „поділити на частини”, „міститься, повторюється” (див. табл. 3.8; 3.9).

Координаційні таблиці опрацьовувалися в ігровій формі.

Таблиця 3.8

**Зразок таблиці для вивчення лічби парами, трійками, четвірками,
п'ятірками**

2+2=	2×1	4 – 2=	4:2	4÷2	3+3	3×2	4+4=	4×2
2×2=	2×2	4 – 2 – 2=	6:2	6÷2	3×2	3×1	4×2=	5×1

$2+2+2=$	2×4	$6 - 2 - 2 =$	$8:2$	$8 \div 2$	$3+3+3$	3×3	$8:4=$	5×2
$2 \times 3 =$	2×3	$6 - 2 - 2 - 2 =$	$10:2$	$10 \div 2$	3×3	$3:3$	$8 \div 4 =$	$4 \div 2$
$2+2+2+2=$	2×5	$8 - 2 - 2 - 2 =$	$8:1$		$6:3$	$6:3$	$10 \div 5 =$	$4:4$
$2 \times 4 =$	2×4	$8 - 2 - 2 - 2 - 2 =$	$4:1$		$6 \div 3$	$9:3$	$5 \times 2 =$	$10:5$
$2+2+2+2+2=$	2×2	$10 - 2 - 2 - 2 -$	$3:3$		$9:3$			$8:4$
$2 \times 5 =$	2×5	$2 =$	$5:5$		$9 \div 3$			
		$10 - 2 - 2 - 2 -$						
		$2 - 2 =$						

Таблиця 3.9

Зразок таблиці для вивчення лічби десятками

$30+20$	$50 - 20$	$20+20+20=$	$80:20=$	20×2
$70+20$	$80 - 20$	$20 \times 3 =$	$100 \div 2 =$	30×2
$40+30$	$70 - 30$	$30+30+30=$	$90 \div 3 =$	40×2
$60+30$	$100 - 30$	$30 \times 3 =$	$100 \div 5 =$	50×2
$70+30$	$60 - 40$	$20 \times 5 =$	$40 \div 2 =$	30×3
$50+40$	$90 - 40$	$40 \times 2 =$	$60:30=$	$80:40$
$30+40$	$70 - 50$	$50 \times 2 =$	$80:40=$	$90:30$
$20+50$	$100 - 90$		$70:10=$	$100:10$
$50+50$	$90 - 80$		$80 \div 2 =$	$100:20$

5) „Десятки з одиницями”.

Розв’язання прикладів із позиційним використанням десятків і одиниць проходило згідно таблиці (див. табл. 3.10). До того ж, аналіз таблиці було зреалізовано в ігровій формі.

Таблиця 3.10

Зразок таблиці для ознайомлення з арифметичними діями на базі десятків і одиниць

$40+1$	$20+?=25$	$47 - 7$	$10+1=$
$30+4$	$4+?=54$	$23 - 3$	$10+2=$
$20+7$	$47=40+?$	$54 - 50$	$10+3=$
$8+40$	$73=3+?$	$28 - 8$	$14=10+?$
$60+9$	$95=90+?$	$93 - 90$	$15=5+?$
$90+5$	$54=4+?$	$77 - 7$	$16 - 10=$
$8+70$	$60+?=62$	$85 - 80$	$17 - 7=$
$80+3$	$7+?=97$	$91 - 90$	$10+8=$

6) „Додавання, віднімання”.

Переведення додавання, віднімання на вищий рівень складності (див. табл. 3.11). Для пояснення матеріалу було обрано ігрову форму.

Таблиця 3.11

Зразок таблиці для поглиблення знань про додавання, віднімання

52+4	76 – 2
34+5	85 – 3
6+83	19 – 7
2+12	68 – 5
93+4	95 – 2
75+4	77 – 4

7) „Задачі”.

Для розділу „Задачі” було виділено більше 3-х сторінок.

Для аналізу розділу наведемо найхарактерніші зразки задач:

а) „У понеділок солдати пройшли 20 верст, у вівторок – 30. Скільки верст вони пройшли протягом обох днів?”

б) „Із села до міста – 40 верст; селянин побував у місті та повернувся назад. Скільки верст пройшов селянин?”

в) „Землевласник накосив із одного луку 40 возів сіна, з іншого – 30; 50 возів – продав, решту – склав собі. Скільки возів землевласник склав собі?”

г) „В лавці купили цукру на 40 коп., чаю – на 35 коп. Скільки сплатили за цукор і чай?”

г) „Селянин із однієї гряди зняв 45 огірків, з іншої – 35. Скільки він зняв із обох гряд? Із якої гряди більше, на скільки?”

д) „На фабриці працювали 92 людини: 48 чоловіків, 30 жінок, інші – діти. Скільки працювало дітей?”

е) „Робітнику на фабриці видали 44 рублі платні, з якої він 28 рублів надіслав у село. Скільки грошей у нього залишилося?”

є) „У дитини було 12 листів паперу; з них було виготовлено 2 однакові зошити. Скільки листів паперу було витрачено для пошиття кожного зошита?”

ж) „У школі навчаються 75 хлопчиків, дівчаток – утричі менше. Скільки дітей навчається у школі?”

з) „Книга коштує гривеник; продавець поступився 1 коп. Скільки сплатили за 8 книг? За 9 книг? За 10 книг?”

8) Множення чисел 2 ... 9 на будь-яке число із 2-х перших десятків чисел, ділення будь-якого числа з першої сотні чисел на числа 2 ... 9.

Пояснення відбувалося за моделями: „До числа 5 додавати потрібну кількість „п'ятірок” до, максимум, 100. До числа 9 додавати потрібну кількість „дев'яток” до, максимум, 99. До числа 4 додавати потрібну кількість „четвірок” до, максимум, 100, визначивши загальну кількість доданих „четвірок”, не забуваючи 1-шу. До числа 8 додавати потрібну кількість „вісімок” до, максимум, 96, визначивши загальну кількість доданих „вісімок”, не забуваючи 1-шу.”

Наприкінці присвячених вивченню множення, ділення уроків, для систематизованого закріплення цих дій, пропонувалися узагальнюючі таблиці щодо кожного з чисел від 2 до 9 (див. табл. 3.12). Вкажемо, як приклад, таблицю для формування вміння множити число 5 на будь-яке число (до 20), ділити будь-яке число (до 100) на це ж число 5:

Таблиця 3.12

Зразок таблиці для вивчення множення, ділення

5×1	5:5	5×11	5×15 – 50	5×16
5×2	10:5	5×13	5×18 – 10	65:5
5×3	20:5	5×17	5×17 – 15	5×14
5×4	25:5	5×18	5×19 – 25	70:5
5×5	30:5	5×19	5×18 – 30	5×19
5×6	45:5	60:5	65:5	45:5
5×7	55:5	70:5	95:5	5×18
5×8	75:5	80:5	5×12+40	75:5
5×9	95:5	90:5	5×14+20	5×17
5×10	80:5	45:5	75:5	55:5

9) „Позначення сотень”.

Вивчення позначення сотень проходило згідно зразка (див. табл. 3.13).
Координаційна таблиця теж опрацьовувалася в ігровій формі.

Таблиця 3.13

Таблиця для вивчення позначення сотень

100 сто.	400 чотириста.	700 сімсот.
200 двісті.	500 п'ятсот.	800 вісімсот.
300 триста.	600 шістсот.	900 дев'ятсот.

10) „Аналітична таблиця мір”.

Ознайомлення з таблицею (див. табл. 3.14) відбувалося в ігровій формі.

Таблиця 3.14

Аналітична таблиця тогочасних мір

Міри часу У році 12 місяців. У році 365 або 366 днів. У тижні 7 діб. У добі 24 год. У год. 60 хв. У хв. 60 сек.	Міри довжини У версті 500 сажнів. У сажні 3 аршини. У аршині 16 вершків. У сажні 7 футів. У футі 12 дюймів.	Міри грошей У рублі 10 гривеників. У рублі 5 двогривених. У гривенику 10 коп. У рублі 100 коп.
Міри ваги У пуді 40 фунтів. У фунті 32 лоти. У лоті 3 золотники. У фунті 96 золотників.	Міри паперу У стопі 20 десятин. У десятині 24 листи. У стопі 480 листів.	Міри сипучих тіл У чверті 8 четвериків. У четверику 8 гарнців.

11) „Римські цифри”.

Розглядалися римські цифри (див. табл. 3.15). Основою для тлумачення матеріалу знову ж таки було обрано ігрову форму.

Таблиця 3.15

Таблиця для ознайомлення з римськими цифрами

I=1	IV=4	VII=7	X=10
II=2	V=5	VIII=8	XI=11
III=3	VI=6	IX=9	XII=12

Під час навчання за цим підручником виникало *протиріччя* між потребою чехів у наданні дітям рідномовної освіти та відсутністю

можливостей щодо забезпечення навчальних закладів для дітей чеського походження достатньою кількістю чеськомовних підручників.

Особливістю підручника була орієнтація на практичні потреби дітей.

Не менш популярним посібником була ***„Хрестоматія для використання під час викладання російської мови: для читання та переказування”***, укладена П. Є. Басістовим, яка використовувалася під час російського читання (переказування текстів), вивчення граматики (логічного аналізу на основі літературних вправ) як посібник для викладання російської мови у 2-х нижчих класах гімназій, реальних, міських училищах, жіночих навчальних закладах 1-го, 2-го розрядів. Ця книга перевидавалася принаймні 20 разів. Робота за „Хрестоматією” мала на меті розвиток інтелектуальних здібностей, мовлення дитини [228, с. 74; 278, с. 1].

Перший, найбільший розділ посібника – „Казки”. Це обумовлювалося такими причинами: 1) книга для первинного читання має заохотити дитину до навчання (загальновідомо, що дитина найкраще сприймає матеріал у казковій формі); 2) вправляння в переказуванні доцільно починати з досяжних дітям елементів, які найкраще розроблені саме в казках. Адже праця з іншою літературною формою вимагає доволі уваги для осмислення змісту прочитаного, казку ж дитина переказує без особливих складнощів. До того ж, читацька, як й інша діяльність, потребує дотримання визначеної послідовності [278, с. 1-2].

Реальні відомості історичного, природничого, технологічного характеру в „Хрестоматії” було запропоновано в невеликому обсязі. Таку структуру посібника було обрано тому, що автор намагався поступово (спираючись на принципи природовідповідності, послідовності) підводити дитину до усвідомлення змісту наукових описів, пояснень [278, с. 1-2].

Як зазначає автор, „викладацька діяльність має спрямовуватися на розвиток думки, активізацію інтересу дитини, а від необхідності читати наукові описи дитина не отримає такої користі, як завдяки усним поясненням

учителя, примусове ж опрацювання невідповідного віку матеріалу лише відштовхне від навчання, але в жодному випадку не заохотить” [278, с. 2].

Тогочасні статті з технології, природничої історії надавали обмаль матеріалу для практичних занять із російської мови. Більшість учителів не мали достатніх знань із природничих наук, тому не могли структурувати матеріал у пізнавально-літературну форму на основі бесіди з дітьми, керуючись лише цими статтями. Натомість автор „Хрестоматії” дібрав якнайбільше зручних для переказування, виконання практичних вправ статей розповідного стилю, обмеживши науково-описовий стиль найнеобхіднішим для дитини мінімумом [278, с. 2].

Особливістю „Хрестоматії” була автохтонна російськість у кожному включеному літературному творі, відмова від європейських впливів. Метою такого літературного викладу було акцентування уваги дитини на російській мові в поєднанні з побутом, природою, історією імперії [278, с. 4-5].

У розділ „Казки” включено малі, легкі, високоморальні, без діалектизмів, народні („Будинок утримувати – не луб’яки виготовляти”, „Вовк і мужик”, „Ворона та Рак”, „Два Морози”, „Лисиця та Глухар”, „Лисиця та Рак”, „Лисиця та Цап”, „Мужик і Заєць”), авторські казки („Баба-Яга”, „Вовк і Лисиця”, „Журавель і Лисиця”, „Заєць і Лисиця”, „Знахар”, „Летючий корабель”, „Марія Морівна”, „Морський цар і Василина Премудра”, „Про Правду та Кривду”, „Сивко-бурка – пророка каурка”, „Царевич-цапок” О. М. Афанасьєва; „Про срібну тарілочку та наливне яблучко” О. М. Броніцина; „Бідність” І. Ф. Глібова; „Озеро-слобідка” Г. П. Данилевського; „Марко багатий”, „Снігуронька” М. О. Максимовича; „Мороз Іванович” В. Ф. Одоевського; „Про рибалку та Рибку”, „Про царівну та семеро богатирів” О. С. Пушкіна) [149, с. 1168; 153, с. 847; 154, с. 744-746; 238, с. 759].

До виокремленого у 20-му виданні розділу „Билини” за аналогією до попереднього автором було включено невеликі, легко осяжні за змістом твори, серед яких народні („Про Добриню Микитича”; „Про Садка, багатого

гостя новгородського”), авторські билини („Казка про Іллю Муромця” О. М. Афанасьєва; „Відколи зникли витязі на св. Русі” П. В. Кіреєвського; „Микула Селянович”, „Святогір-богатир” Л. М. Толстого) [148, с. 659; 151, с. 774; 156, с. 381-383; 278, с. 1-109].

Метою розділу „З російської історії” було ознайомлення дітей зі становленням і розвитком Російської імперії. Серед включених до розділу творів відзначимо оповідання: „Аскольд і Дір”, „Заснування Печерського монастиря в м. Києві”, „Звідкіля вийшла російська земля”, „Новгородська торгівля”, „Пам’ять про татар”, „Стародавні чаклуни” В. І. Водовозова; „Козацтво” („Життя на Січі”, „Запорізька Січ”, „Обрання отамана”, „Похід”, „Тарас Бульба”) М. В. Гоголя; „Петро І” О. Й. Корніловича; „Суворов” Д. О. Мілютіна; „Ломоносов” М. О. Польового; „Ольга та Святослав”, „Про двобій Мстислава з Редечею”, „Хрещення Великого Князя Володимира та руського народу” С. М. Соловійова; „Наша Вітчизна” К. Д. Ушинського; „Ігор”, „Княгиня Ольга” („Помста Ольги”, „Хрещення Ольги”), „Олег”, „Похід Олега на Царгород” із „Воскресенського літопису”; „Св. Борис” із „Лаврентіївського літопису”; „Св. Гліб” із „Літопису Нестора”; „1-й напад татар. Битва на р. Калці”, „2-й напад татар. Батий” із „Троїцького літопису”; анекдоти „Про Катерину II”, „Про Суворова”, пісенний твір „Єрмак Тимофійович” О. Й. Корніловича [149, с. 480-1201; 154, с. 305; 155, с. 741; 238, с. 640-817].

Особливістю розділу „З російської природи та побуту” був високий рівень літературно-художнього критерію добору, естетично спрямоване позитивне ставлення до навколишнього середовища. Серед включених до розділу творів відзначимо оповідання: „Журавель”, „Зайці”, „Облаштування млина”, „Рибалка неводом” С. Т. Аксакова; „Білка”, „Колючка”, „Орлина дума”, „Ошкуй, або білий ведмідь”, „Синичка”, „Соловей”, „Шпак” М. Т. Богданова; „Перелітні птахи” Я. К. Грота; „Ведмежата” В. І. Даля; „Ластівки” В. І. Ішимової; „Збір винограду” Л. М. Толстого; „Горобець”,

„Перепілка” І. С. Тургенєва [148, с. 224; 150, с. 175, 274; 156, с. 381-585; 278, с. 171-214].

До оновленого за російським принципом розділу „Повісті й анекдоти” було включено гуморески: „Вісь і Гашетка”, „Світле свято” В. І. Даля; казки: „Заручені діти”, „Суд” О. М. Афанасьєва; анекдоти „Пригоди молоді білки Бобочки”; народна „Шем’якин суд”, авторські повісті „Перехожий” Д. В. Григоровича; „Бідолашний Гнідко” В. Ф. Одоєвського; „Біжин луг” І. С. Тургенєва [148, с. 659; 150, с. 159, 274; 153, с. 847; 156, с. 583-585].

Критерієм добору до розділу „Байки” було визначено ступінь популярності. Тому серед включених до розділу творів відзначимо: „Бабка та Мураха”, „Білка”, „Брехун”, „Вовк і Журавель”, „Вовк і Кіт”, „Дві Діжки”, „Дерево”, „Дзеркало та Мавпа”, „Жабка та Бик”, „Заєць на полюванні”, „Кіт і кухар”, „Лебідь, Рак і Щука”, „Лисиця та Бабак”, „Лисиця та Виноград”, „Лисиця та Віслик”, „Мавпа”, „Миша та Щур”, „Мураха”, „Перехожі та Собаки”, „Пес і Кінь”, „Пустельник і Ведмідь”, „Свиня коло дубу”, „Селянин і Кінь”, „Синиця”, „Скринька”, „Слон і Моська”, „Собача дружба”, „Цікавий”, „Чиж і Голуб”, „Щука та Кіт”, „Ягня” І. А. Крилова, „Соловей і Чиж” І. І. Хемніцера [152, с. 181; 157, с. 41; 278, с. 274-293].

До розділу „Прислів’я та загадки” було включено підрозділи „Прислів’я”; „Загадки”; „Відгадки” з відповідним змістом [278, с. 294-302].

До збільшеного вдвічі в зазначеному перевиданні „Хрестоматії” розділу „Вірші” було включено як власне вірші („Два шляхи” С. Т. Аксакова; „Російська зима”, „Сільська церква” П. А. В’яземського; „Москва” Ф. М. Глінки; „Сіач” О. М. Жемчужнікова; „Вівсяний кисіль”, „Жайворонок”, „Недільний ранок у селі”, „Сільський вечір” В. А. Жуковського; „Пісня орача”, „Чому ти спиш, чоловічку” О. В. Кольцова; „Два велетні”, „Суперечка” М. Ю. Лермонтова; „Картинка”, „Ластівки”, „Нива”, „Сіножать” А. М. Майкова; „Бджілки”, „Влада”, „Сім’я на роботі”, „Чоловічок як нігтик”, „Школяр” М. О. Некрасова; „Виїзд ямщика”, „Гніздо ластівки”, „Дідусь”, „Ранок на березі озера”, „Русь”

І. С. Нікітіна; „Зимовий вечір”, „Мій садочок”, „На березі”, „Пустотливі рученята”, „Солдат”, „Хлопчик і пташка”, „Ялинка” О. М. Плещеева; „Вечір”, „Сонце та місяць” Я. П. Полонського; „Бонапарт і чорногорці”, „До няні”, „Кінь”, „Перелітна пташка”, „Петербург”, „Пташка”, „Циганський табір” О. С. Пушкіна; „Трясовина” О. К. Толстого; „Пташка” О. К. Туманського; „До дітей”, „Київ” О. С. Хом’якова), так і покладені на музику твори („Козацька колискова пісня” М. Ю. Лєрмонтова; „Черкеська пісня” О. С. Пушкіна) [149, с. 740-1175; 150, с. 878-944; 151, с. 1004; 152, с. 499-841; 153, с. 530-627; 154, с. 214-746; 157, с. 120].

Останнім розділом „Хрестоматії” з відповідним змістовим навантаженням визначалося „Тлумачення маловживаних стародавніх, регіональних і технічних слів, які зустрічаються в цій книзі” [278, с. 327-331].

У процесі навчання за посібником виникало **протиріччя** між потребою чехів у наданні дітям рідномовної освіти та потребою уряду Російської імперії в асиміляції чехів за єдиномовним принципом. Однак зазначимо, що діти чеського походження засвоювали російську мову за „Хрестоматією”, а діти українського походження – у спілкуванні.

Особливістю посібника, як і „Букваря”, була орієнтація на практичні потреби дітей.

Згідно книги для вчителів **„Поради батькам і наставникам щодо початкового викладання взагалі та щодо початкового викладання рідної мови за підручником „Рідне слово”**” метою навчання в початковій школі К. Д. Ушинський вважав: навчити дитину послідовно, зрозуміло висловлюватися; плавно, осмислено читати; швидко рахувати в межах арифметичних дій; красиво, чітко, обдуманно записувати думку без важливих орфографічних, пунктуаційних помилок; малювати предмети на основі чотирикутників; креслити, читати карту кімнати, будинку, вулиці, села; також дитина мала опанувати 13-ма віршами, 13-ма оповіданнями, 13-ма подіями зі Старого, Нового Заповіту [132, с. 939; 189, арк. 61а-61а (зв.); 204, арк. 272 (зв.)-275; 275, с. 1-18].

Педагог визначив предмети початкового навчання: біблійні оповідання, гімнастика, лічба, малювання, наочне навчання, письмо, співи, творчі роботи, читання й запропонував принцип відпочинку для зміни характеру діяльності [275, с. 9-12].

К. Д. Ушинський встановив 3 етапи уроку рідної мови: 1. Наочне навчання. 2. Підготовчі вправи до письма. 3. Підготовчі вправи до читання [275, с. 28].

У підручнику „Рідне слово” педагог запропонував прийоми розвитку уваги школярів, підготовки їх до правильного письма: визначення вказаних звуків у словах; добір слів із вказаними звуками; поділ слів на склади; поділ складів на звуки; складання слів із вказаних звуків; заміна у слові одних звуків іншими з утворенням нового лексичного значення; додавання до слова першої букви з утворенням нового лексичного значення; додавання до слова останньої букви з утворенням нового лексичного значення; переставляння у слові букв із утворенням нового лексичного значення [275, с. 50-51].

Опрацювання буквених елементів пропонується здійснювати за таким алгоритмом: показ учителем на класній дошці; виконання дітьми під керівництвом учителя на індивідуальних аспидних дошках; самостійне виконання дітьми на індивідуальних аспидних дошках [275, с. 42].

Педагог визначив алгоритм опрацювання букв, які позначають приголосні звуки: звуковий аналіз; написання вчителем у слові на класній дошці; написання дітьми слова з новою буквою на індивідуальних аспидних дошках; робота із прописами до підручника „Рідне слово”; робота з надрукованою в підручнику азбукою [275, с. 43-48].

У підручнику „Рідне слово” К. Д. Ушинський подає етапи уроків письма: 1. Звуковий аналіз. 2. Власне письмо. 3. Читання написаного. 4. Читання аналогічних слів, словосполучень у друкованій азбуці. 5. Читання, переписування нових слів, словосполучень із друкованої азбуки, а також пропонує етапи звукового методу навчання грамоти: 1. Дитячі очі, руку навчити допомагати письму буквених елементів. 2. За допомогою слуху –

знаходити у слові звуки. 3. Вчитися чітко вимовляти звуки (артикуляція язика). 4. Концентрування уваги – зосередження на словах, звуках. 5. Залучення зору, руки, слуху, язика, уваги – подумки вимовляючи, друкуючи, пишучи, розкладати, складати слова [275, с. 52, 54-55].

Педагог встановив прийоми навчання грамоти в післязбучний період: завершення незакінчених фраз; відповіді на поставлені в закінчених фразах запитання; використання прислів'їв, приказок, баївок, скоромовок, загадок, віршів, казок, авторських оповідань, малюнків, а також визначив порядок навчання арифметики: 1. Предметна лічба в межах 10. 2. Показ половини, третини. 3. Ознайомлення з поняттями „вперед”, „назад”. 4. Лічба парами, трійками, четвірками, п'ятірками. 5. Предметна лічба десятками в межах ста. 6. Лічба додаванням визначеного числа до попереднього. 7. Наочне ознайомлення з мірами: аршин, сажень. 8. Ознайомлення з терезами. 9. Ознайомлення з монетами. 10. Письмова лічба. 11. Поняття нуля. 12. Читання розв'язаних задач. 13. Взаємозв'язок наочно-практичних усних і письмових задач [275, с. 55-76, 85-90].

Разом з тим, К. Д. Ушинський запропонував метод малювання за сіткою: класна дошка, дитячі аспидні дошки цвяхом ділилися на клітинки, за якими вчитель і діти (крейдою чи грифелем відповідно) зображали предмети прямими лініями. Пізніше лінії ставали більш плавними, потреба в сітці зникала. Результатом було малювання олівцем на папері [275, с. 90-91].

Використання посібника спричиняло **протиріччя** у застосуванні російської й австро-німецько-чеської методик початкового навчання.

Особливістю посібника була орієнтація на російську народну педагогіку, основи педагогічної науки.

13 червня 1901 р. постановою Міністерства культу та виховання Австро-Угорської імперії було схвалено підручник чеської мови у 2-х частинах однією книгою у 3-му виданні **„Граматика чеська для шкіл середніх і закладів учительських”** („Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské”) Я. Д. Гебауера. Підручник було видано Чеським графічним

товариством „Унія” [316, с. 1]. Він використовувався в навчальних закладах для дітей чеського походження на Правобережній Україні у складі УНР, Гетьманату, Директорії, Польської Республіки, УСРР.

Розглянемо структуру підручника.

Частина I. Слово.

Розділ I. Фонетика.

Розділ II. Будова слова.

Розділ III. Морфологія.

Частина I. Граматика.

Розділ I. Речення.

Розділ II. Прикладна граматика.

Розділ III. Вирази про єдність, змінність мови.

Розділи діляться на підрозділи, підрозділи – на теми, теми – на підтеми.

Розділ „Фонетика” містить підрозділи: звуки, букви; розрізнення чеських звуків; голосні звуки, дифтонги; м'які, тверді приголосні звуки; чергування звуків: *у, ё, ie, e, ё; а-ё, е; ај-еј; и-і; о-е; ё-ио-й; і-аи-ои; у-ај-еј*; змінний голосний звук *е*; губні, носові приголосні звуки; підсилення, уподібнення голосних звуків; зміни приголосних звуків; від'єднання, приєднання приголосних звуків; слабонаголошений склад; наголос; поділ слабких у позиції звуків; призвук; зміна кількості звуків [316, с. 1-25].

У розділі „Будова слова” вміщено такі підрозділи: способи поєднання іменників (уточнення лексичного значення; творення з частин слів позиціонуванням у порівняльному, найвищому ступенях; поєднання утворених типів); способи складання іменників (диграфічне лігатурне, власне складання); способи творення дієслів [316, с. 26-40].

До розділу „Морфологія” включено такі підрозділи: відмінювання частин мови; часи; будова, творення малих слів. Так підрозділ „Відмінювання частин мови” містить теми: загальна характеристика відмінювання частин мови; відмінювання іменників за родами; складання

частин мови; зразки відмінювання частин мови (основних, додаткових іменників, займенників, числівників) [316, с. 41-166].

Наведемо приклади відмінювання частин мови:

I. Відмінювання основних іменників:

1. Відмінювання основних іменників 1-ї відміни:

а) дуб; чоловік; іменники, які вживаються лише у множині; б) орach; меч; іменники, які вживаються лише у множині.

2. Відмінювання основних іменників 2-ї відміни:

а) місто; б) море; в) сп'яніння.

3. Відмінювання основних іменників 3-ї відміни:

а) володар; б) душа; в) пані; позивач.

4. Відмінювання основних іменників 4-ї відміни:

а) кисть; б) гість.

5. Відмінювання основних іменників 5-ї відміни:

а) гарбуз; б) камінь; в) плече; г) небо; г) лікоть; д) курча; е) мати.

II. Відмінювання додаткових іменників:

1. Добро. 2. Пес.

III. Відмінювання займенників:

1. Я; ти; себе. 2. Цей; ця; це; наш; наша; наше. 3. Займенники, які вживаються з іменником *добро*.

IV. Відмінювання числівників із іменниками [316, с. 41-106].

Підрозділ „Часи” вміщує теми: простий вид дієслова; перифразові (описові) складені дієслівні вирази.

Так тема „Простий вид дієслова” містить підтеми: флексійні дієслова; інфінітивні, додаткові основи дієслів; інфінітивний вид дієслова (інфінітив; позиціонування в найвищому ступені; дієприкметник минулого часу; активний, пасивний дієприслівники минулого часу; віддієслівний, гортанний іменники); додатковий вид дієслова (індикатив, імператив (дійсного, наказового способів); дієприкметник, дієприслівник теперішнього часу);

зразки позиціонування дієслів із додатковими основами (ознаками) на голосні звуки, (без ознак) на приголосні звуки.

Виділимо приклади позиціонування дієслів із додатковими основами (ознаками) на голосні звуки, (без ознак) на приголосні звуки:

I. Позиціонування дієслів 1-го розряду:

1. Вести; веду. 2. Нести; несу. 3. Пульсувати; пульсую. 4. Пекти; печу.

II. Позиціонування дієслів 2-го розряду:

1. Минати; минаю. 2. Тиснути; тисну.

III. Позиціонування дієслів 3-го розряду:

1. Вміти; вмію. 2. Терпіти; терплю.

IV. Позиціонування дієслів 4-го розряду:

1. Просити; прошу.

V. Позиціонування дієслів 5-го розряду:

1. Робити; роблю. 2. Саджати; саджаю. 3. Тесати; тешу. 4. Кувати; кую.

VI. Позиціонування дієслів 6-го розряду:

1. Купувати; купую. 2. Дієслова з додатковими основами (без ознак) на приголосні звуки: а) давати; даю; б) видіти; виджу; в) їсти; їм; г) бути; є.

До теми „Описові, перифразові складені дієслівні вирази” включено підтеми: минулий, передминулий часи дієслів; майбутній час дієслів недоконаного виду; кондиціонал (умовний спосіб) творення дієслів; пасив.

Підрозділ „Будова, творення малих слів” містить теми: прислівник; прийменник; сполучник; вигук [316, с. 107-166].

Розділ „Речення” вміщує підрозділи: загальне поняття про речення; просте, складне речення; розділові знаки. Зокрема підрозділ „Просте речення” складається з таких тем: підмет; безпідметові речення; присудок; предмет речення; обставина; означення; додаток; поєднання членів простого речення; мале речення; окличне, питальне, умовне (робоче), розповідне речення; речення – відповідь на питальне речення; підрозділ „Складне речення” – складносурядне, складнопідрядне речення [317, с. 167-210].

Тема „Складносурядне речення” містить підтеми: єднальне, протиставне, причинне, наслідкове, багаточленне речення; тема „Складнопідрядне речення” – підметове, присудкове, обставинне, означальне, додаткове речення, поєднання членів складного речення, виникнення складнопідрядного речення, первинне, вторинне, залежне питальне речення, період, анаколуп із синтаксичним зв'язком [317, с. 189-210].

Підрозділ „Розділові знаки” містить теми: крапка; кома; дужки; дефіс; двокрапка; крапка з комою; знак оклику; знак питання; тире [317, с. 189-210].

У розділі „Прикладна граматики” є такі підрозділи: граматичні число, рід, особа (узгодження в числі, роді, особі); іменник; дієслово; займенник; числівник; звичайні, прийменникові відмінки; значення дієслів; прислівник у порівнянні; сполучник; вигук [317, с. 211-315].

Підрозділ „Дієслово” містить теми: дієслова-винятки; узгодження дієслова з іменником, у творенні складених дієслів; порівняльно-підсилювальний, компаратив (порівняльний), найвищий ступені дієслів [317, с. 220-227].

До підрозділу „Займенник” включено теми: означені займенники (особові, власні (зворотні; зворотно-особові; зворотно-власні; власні); вказівні; питальні; відносні); неозначені займенники (корелятивні (співвідносні)); до підрозділу „Числівник” такі теми: означені числівники (основні (кількісні: виражають кількість: 1, 2, 3 ...; підметові: предмет лічби: п'ятеро; означальні: зв'язок із означенням; присудкові: із присудком); порядкові; видові; інші слова для вираження числа); неозначені числівники [317, с. 228-243].

Підрозділ „Звичайні відмінки” включає теми: називний відмінок; знахідний відмінок (виражає додатковий підмет, додаток, обставину, виступає при інфінітиві); родовий відмінок (підмет, додаток, обставину, означення, загальне, особливе у присвійному родовому відмінку); давальний відмінок (підмет, додаток, обставину, означення); місцевий відмінок;

орудний відмінок (підмет, додаток, обставину, означення, загальне, особливе в родовому відмінку); вокатив (кличний відмінок); підрозділ „Прийменникові відмінки” – використання прийменникових відмінків із єднальними прийменниками; відмінки єднальних прийменників (за алфавітом); протилежні значення прийменникових відмінків [317, с. 243-283].

У підрозділі „Значення дієслів” вивчаються такі теми: значення дієслів, дієслівних ознак. Зокрема, тема „Значення дієслів загалом” містить підтеми: значення, розрізнення, правила вживання дієслів недоконаного, доконаного видів, дійсного роду; тема „Значення окремих дієслівних ознак” такі підтеми: дієслівні ознаки часу (теперішній, майбутній часи; недоконаність, доконаність); дієслівні ознаки способу (індикатив, імператив, кондиціонал (дійсний, наказовий, умовний способи)); дієслівні ознаки роду; дієслівні значення (інфінітив; найвищий ступінь; окремий дієприкметник (дієприкметники теперішнього, минулого часів; активний, пасивний дієприслівники минулого часу; правило скорочення дієприкметникової конструкції); віддієслівний іменник) [317, с. 284-307].

Щодо розділу „Вирази про єдність і змінність мови”, то він містить підрозділи: фрази про мову, граматику; створене науковцями письмо; зв’язок мовлення та мови; наука про мову; граматика; розрізнення мов; мови індоєвропейської основи: слов’янські: чеська, діалекти, історія; „помічники” письма; правопис: чеський, історія [317, с. 316-331].

Що стосується навчання дітей за цим підручником, то тут виникало *протиріччя між потребою чехів у наданні дітям рідномовної освіти та відсутністю можливостей забезпечення навчальних закладів для дітей чеського походження достатньою кількістю примірників „Граматики чеської для шкіл середніх і закладів учительських”*.

Особливістю підручника було використання наукової чеської мови.

26 червня 1935 р. постановою Міністерства шкільництва та народної освіти Чехословацької Республіки було схвалено підручник геометрії у 2-х частинах 2-ма книгами *„Геометрія для вищих класів реального відділення*

колегій” („Geometrie pro V. Třidu reálek”) Я. Н. Войцеха. Ця книга перевидавалася принаймні 6 разів. Підручник було видано Спілкою чеських математиків і фізиків „Прометей”, унаочнено 145-ма рисунками [364, с. 1]. Даний підручник використовувався в навчальних закладах для дітей чеського походження на західній частині території Правобережної України у складі Польської Республіки.

2-га частина складається з розділів „Планіметрія”, „Стереометрія” [364, с. 1].

Розділ „Планіметрія” містить теми: подібність (фігури неподібні, подібні); планіметрія (прямокутний трикутник; периметр, площа круга; розміщення точки центру на крузі; конструкція алгебраїчних виразів; сторони трикутника; гармонія точок відрізка та променя), розділ „Стереометрія” – схожість, співмірність, подібність площини, паралельної (рівнобіжної), перпендикулярної прямих; прості тіла; співмірні, подібні фігури; площа, об’єм тіл (призма, циліндр; піраміда, сегмент; коло, його частини); багатогранники (тригранники, багатогранники; фігури сферичні) [364, с. 3-147].

Однак **протиріччя**, яке виникало у процесі навчання за підручником, полягало в невідповідності між потребою чехів у наданні дітям рідномовної освіти, зокрема в опануванні природничо-математичним циклом рідною мовою, та відсутністю можливостей щодо цього через прогалини в оволодінні рідномовним термінологічним апаратом.

Особливістю підручника було вживання чеськомовної термінології.

Отже, було з’ясовано, що в навчальних закладах для дітей чеського походження користувалися літературою як розробленою спеціально для чехів, так і розрахованою на російськомовних дітей; виявлено, що забезпечення літературою не було достатнім, тобто її не вистачало для кожної дитини (подекуди однією книгою користувався весь клас); досліджено, що за кожного історичного періоду існувало декілька найрозповсюдженіших підручників, посібників, що й стало передумовою

виокремлення 5-ти книг, які мали найбільше поширення в навчальних закладах для дітей чеського походження.

Підручники, посібники, які використовувалися в навчальних закладах для дітей чеського походження, класифіковано так:

- 1) підручники, посібники для навчальних закладів для дітей українського, російського, чеського походження;
- 2) підручники, посібники для дітей чеського походження;
- 3) підручники, посібники для вчителів чеського походження.

Підручники, посібники для дітей чеського походження мали ознаки:

- 1) чеськомовність; 2) закордонне видання; 3) адаптованість до сприйняття дітьми чеського походження.

Висновки до третього розділу

1. З'ясовано, що кадрове забезпечення навчальних закладів для дітей чеського походження за історичного періоду Російської імперії перебувало під контролем відповідних державних органів і мало російськомовний характер. Таке кадрове забезпечення включало три складові: незначна еміграція професійного вчительства з Чехії, насаджування вчителів українського чи російського походження та підготовка вчителів чеського походження. Остання здійснювалася на Острозьких учительських курсах.

2. Забезпечення кадрами державних і приватних чеських шкіл здійснювалося Міністерством шкільництва та народної освіти Чехословацької Республіки, МНО Польської Республіки, Товариством учителів державних і приватних чеських шкіл Польської Республіки.

3. Трудові чеські школи комплектувалися переважно вчителями чеського походження, особливі – лише вчителями українського, російського походження.

4. З'ясовано, що навчальний процес у закладах для дітей чеського походження забезпечувався підручниками, посібниками, відмітними ознаками яких є високий рівень забезпечення, доступність віку дітей, інтегрований характер і практична спрямованість змісту. Так „Буквар для спільного навчання письму, російському та церковнослов'янському читанню та лічбі для народних шкіл із малюнками в тексті” Д. І. Тихомирова й О. М. Тихомирової надавав учителям чеських шкіл, однокласних і двокласних чесько-російських училищ можливість поєднати в одному курсі різні навчальні предмети: російське читання, російське письмо, російське чистописання, церковнослов'янську мову, Закон Божий і арифметику.

У „Хрестоматії для використання під час викладання російської мови: для читання та переказування” П. Є. Басістова подавався відмінний текстовий матеріал для засвоєння дітьми чеського походження курсів російського читання, географії, природознавства й історії Російської імперії.

Посібник „Поради батькам і наставникам щодо початкового викладання взагалі та щодо початкового викладання рідної мови за підручником „Рідне слово”” К. Д. Ушинського пропонував учителям навчальних закладів для дітей чеського походження чудовий методичний матеріал для повсякденної педагогічної роботи та підвищення кваліфікації.

„Граматика чеська для шкіл середніх і закладів учительських” Я. Д. Гебауера та „Геометрія для вищих класів реального відділення колегій” Я. Н. Войцеха кардинально різнилися від вищезгаданих посібників і підручника своєю чеськомовністю, тобто діти чеського походження мали можливість засвоювати навчальний матеріал рідною мовою.

5. Таким чином, нами проаналізовано основні предмети, які викладалися в навчальних закладах для дітей чеського походження, за такими напрямками:

- поєднання різних предметів в одному підручнику;
- робота з різножанровою літературою за одним посібником;
- методична допомога вчителю-початківцю, вчителю, які працюють у різномовному середовищі;
- опанування дітьми чеською мовою у двомовному середовищі;
- оволодіння предметами математичного спрямування чеською мовою.

6. Зауважимо, що у хронологічному плані проаналізовані нами підручники та посібники можна віднести до кожного з досліджуваних історичних періодів: „Буквар” до 1867–1916 рр., „Хрестоматію” – до 1881–1916 рр., „Поради” – до 1867–1939 рр., „Граматiku” – до 1900–1939 рр. і „Геометрію” – до 1930–1939 рр. Також варто відзначити, що географічно підручники та посібники представляють усі території Правобережної України аналізованих нами історичних періодів: „Буквар”, „Хрестоматія” – Правобережну Україну в складі Російської імперії; „Поради” – Правобережну Україну в складі Російської імперії, УНР, УСРР; „Граматика” – Правобережну Україну в складі УНР, Польської Республіки,

УСРР; „Геометрія” – західну частину території Правобережної України у складі Польської Республіки.

7. Основні положення третього розділу дисертації відображено в таких публікаціях: 1. Анализ учебника „Грамматика чешская для школ средних и заведений учительских” / С. А. Уминский // Карельский научный журнал. – Россия, Петрозаводск: НП „Институт направленного образования”, 2013. – Вып. 1 (2). – С. 49–51. 2. „Букварь” Д. І. Тихомирова – О. М. Тихомирової чеським школам / С. А. Умінський // Вісник ЖДУ ім. І. Франка. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Вип. 43. – С. 190–195. 3. Острозькі вчительські курси і їхнє значення для чеського шкільництва / С. А. Умінський // Вісник ЖДУ ім. І. Франка. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Вип. 50. – С. 205–208. 4. „Родное слово” К. Д. Ушинського як основний підручник російської мови в чеських школах Волинської губернії (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / С. А. Умінський // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів „Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє” (12–13.05.2010 р.): у 2 т. – Луцьк: Вид-во ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. – Т. 1. – С. 88–89.

ВИСНОВКИ

1. Проблемі освіти представників національних меншин приділяли увагу низка вчених, таких як: І. В. Афанасьєв, Є. М. Крижановський, О. С. Пругавін. Однак питання щодо освіти чехів не було предметом дослідження сучасних науковців.

З'ясовано, що після Другої Світової війни та до здобуття незалежності України розробка зазначеної проблеми здійснювалася в історичному плані (Л. С. Кишкін, К. О. Пушкаревич, Г. А. Шпиталенко): узагальненого історико-педагогічного дослідження не проводилося.

Починаючи з 1992 р., інтерес громадськості до освіти національних меншин, зокрема дітей чеського походження, зростає; видається низка присвячених цьому питанню збірників (М. В. Бармак, М. Ю. Костриця, М. Є. Лутай), які охоплювали чеську проблематику, однак такі статті торкаються переважно історичних віх, залишаючи поза межами своєї уваги історико-педагогічні аспекти становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження.

2. Охарактеризовано поняттєво-термінологічний апарат дослідження, співставлено наукові розвідки щодо становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження. Встановлено, що „діти чеського походження” – це особи віком від 3-х до 18-ти років, які приїхали з Чехії на Правобережну Україну разом з батьками-чехами чи були народжені в Україні та мали хоча б одного з батьків чехів; „навчальні заклади для дітей чеського походження” – це загальноосвітні установи з комплектацією переважною більшістю дітей чеського походження.

Унаслідок аналізу архівних і наукових джерел отримано історичні відомості щодо територіальних кордонів і підконтрольності території Правобережної України протягом досліджуваних періодів. Зокрема встановлено, що в період 1850–1917 рр. Правобережна Україна охоплювала три губернії: Київську, Волинську та Подільську. Щодо історичного періоду

УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917–червень 1919 рр.), то територію Правобережної України в цей історичний період пропонуємо розглядати за зразком історичного періоду Російської імперії, оскільки влада та кордони України швидко змінювалися.

Станом на 1921 р. назви губерній залишалися тими ж самими, проте утворився дещо інший повітовий поділ. До того ж, територіальні втрати на користь Польської Республіки частково чи повністю торкнулися нинішніх меж Волинської, Рівненської та Тернопільської областей.

У результаті аналізу архівних документів та інших наукових джерел виокремлено історичні періоди становлення і розвитку навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні: період Російської імперії (1867 – березень 1917 рр.), період УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917 – червень 1919 рр.), період Польської Республіки (квітень 1920 – 1939 рр.) та період УСРР (червень 1919 – 1938 рр.). Встановлено історико-педагогічні етапи виникнення та розгортання мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на Правобережній Україні:

- 1) етап виникнення навчальних закладів на Правобережній Україні (1867–1884 рр.);
- 2) етап стагнації в діяльності навчальних закладів на Правобережній Україні (1885–1906 рр.);
- 3) етап часткового поновлення діяльності навчальних закладів на Правобережній Україні (1907 – березень 1917 рр.);
- 4) етап національного відродження в діяльності навчальних закладів на Правобережній Україні (березень 1917 – червень 1919 рр.);
- 5) етап всебічного державного сприяння діяльності навчальних закладів на підконтрольній Польській Республіці частині території Правобережної України (квітень 1920 – 1929 рр.);

6) етап згасання зацікавленості держави в діяльності навчальних закладів на підконтрольній Польській Республіці частині території Правобережної України (1930–1939 рр.);

7) етап розгортання державою мережі навчальних закладів на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (червень 1919 – 1933 рр.);

8) етап згортання державою мережі навчальних закладів на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України (1934–1938 рр.).

Організація процесу навчання та його матеріальне забезпечення відповідали суспільно-історичним процесам, однак на кожному з історико-педагогічних етапів ці чинники мали свої особливості.

3. Виявлено, що впродовж історичного періоду Російської імперії (1867 – березень 1917 рр.) на Правобережній Україні функціонували чеські школи, однокласні та двокласні чесько-російські училища.

На Правобережній Україні впродовж історичного періоду УНР, Гетьманату та Директорії (березень 1917 – червень 1919 рр.) існували чотири типи навчальних закладів для дітей чеського походження: початкові школи нижчого та вищого рівнів, гуманітарне та реальне відділення колегій.

За історичного періоду Польської Республіки (квітень 1920 – 1939 рр.) на Правобережній Україні функціонували два типи навчальних закладів для дітей чеського походження: державні та приватні чеські школи.

В історичний період УСРР (червень 1919 – 1938 рр.) на Правобережній Україні функціонували п'ять типів навчальних закладів для дітей чеського походження: 4-річні трудові й особливі чеські школи, експериментальна Пухівська 4-річна особлива чесько-українська школа, 7-річні трудові й особливі чеські школи.

4. Підготовка вчительських кадрів для навчальних закладів, які мали навчати дітей чеського походження, здійснювалася в різних типах навчальних закладів протягом історичних періодів Російської імперії,

Польської Республіки й УСРР. Для нас найбільший інтерес становили Острозькі вчительські курси (історичного періоду Російської імперії) на яких навчали представників чеської національності. Однак формальність цих курсів не змогла дати бажаного для чехів позитивного результату. Курси чеської мови для вчителів історичного періоду Польської Республіки та семінар з підготовки вчителів для трудових чеських шкіл і сектор для підготовки вчителів зі знанням чеської мови історичного періоду УСРР призначалися для вчителів не чеського походження, або вчителів, які втратили своє етнічне коріння. Про це свідчить спрямованість змісту підготовки на вивчення чеської мови в зазначених навчальних закладах. Натомість на Острозьких учительських курсах зміст підготовки був спрямований на вивчення інших навчальних дисциплін, оскільки чеську мову кожний слухач курсів знав як рідну.

Аналіз підручників і посібників показав достатній рівень їх відповідності тогочасним освітнім потребам дітей чеського походження.

5. Упродовж етапу виникнення навчальних закладів для дітей чеського походження існувало протиріччя між потребою уряду в асиміляції чехів за єдиномовним принципом і відсутністю можливостей щодо асиміляції. Тенденцією даного етапу була тісна співпраця чехів і уряду у сфері освіти. Для етапу стагнації в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження характерне протиріччя між потребою уряду в асиміляції чехів за російськомовним принципом і потребою чехів у наданні дітям рідномовної освіти. Тенденцією цього етапу було припинення співпраці чехів і уряду у сфері освіти. Протиріччям етапу часткового поновлення діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження була невідповідність між потребою уряду в поновленні чеської еміграції та відсутністю можливостей щодо надання еміграції нового поштовху. Тенденцією було поновлення співпраці чехів і уряду у сфері освіти.

Протиріччя етапу національного відродження в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження полягало в невідповідності між

потребою Міністерств освіти УНР, Гетьманату та Директорії у відновленні окремих однокласних і двокласних чесько-російських училищ і потребою чехів у відновленні всіх навчальних закладів. Тенденцією діяльності навчальних закладів була зацікавленість Міністерств освіти УНР, Гетьманату та Директорії в їх діяльності.

Протиріччя діяльності чеських шкіл на етапах всебічного державного сприяння діяльності та згасання зацікавленості держави в діяльності навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній Польській Республіці частині території Правобережної України виникало між потребою МНО Польської Республіки контролювати державні та приватні чеські школи та потребою чехів мати приватні чеські школи у власному підпорядкуванні. Тенденцією першого етапу було зростання кількості державних навчальних закладів, а другого – спад.

Протиріччя етапів розгортання–згортання державою мережі навчальних закладів для дітей чеського походження на підконтрольній УСРР частині території Правобережної України полягало в невідповідності між потребою НКО УСРР організувати навчально-виховний процес згідно ідеологічних настанов і бажанням чехів продовжувати навчання в освітніх закладах з чеськомовним викладанням. Для першого етапу тенденцією була зацікавленість НКО УСРР у діяльності навчальних закладів. Другий етап характеризувався тенденцією інтернаціоналізації та закриттям навчальних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алфавитный список профессоров университета. – ДАМК. – Ф. 16. Киевский университет. – Оп. 465. – Спр. 330. 1906 р. – 14 арк.
2. Алфавітний список ветеранів повстання, їхні біографічні дані з додатком фотографій. – ЦДІАУ м. Львова. – Ф. 195. Товариство взаємодопомоги учасників польського повстання 1863–1864 рр. м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 58. 1861–1864 рр. – 806 арк.
3. Андрійчук М. Т. До питання про організацію вивчення національних меншин Правобережної України на початку ХХ ст. (дореволюційний період) / М. Т. Андрійчук // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 9–10. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").
4. Анікеєв О. О. Принципи та методи класичної історіографії [Електронний ресурс] / О. О. Анікеєв. – Режим доступу: http://ua-referat.com/Принципи_та_методи_класичної_історіографії.
5. Афанасьєв І. Установи народної освіти на Волині: по матеріалам Губнаросвіти на 1.01.1924 р. / І. Афанасьєв. – Житомир: Волинський губернський відділ народної освіти, 1924. – 656 с.
6. Бармак М. Німецьке, чеське і єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції / М. Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.
7. Батюшков П. М. Волинь: історичні долі Південно-Західного краю / П. М. Батюшков; [післямова В. С. Мороза; пер. із рос. М. А. Миколаєнка; художник А. П. Дерев'янко]. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 424 с.

8. Батюшков П. Н. Подолия: историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб.: Типография Товарищества "Общественная польза", 1891. – 364 с., 1 хромофотография, 2 фототипии, 46 гравюр, 2 карты.
9. Белгородский А. В. Порабощенное славянство: в Австро-Венгрии и Германии / А. В. Белгородский. – Петроград: Печ. Н. П. Карбасникова, 1915. – 140 с.
10. Бистрицька О. Б. Розвиток системи освіти нац. меншин України у 1917–1939 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Бистрицька Олена Борисівна. – Харків, 1998. – 210 с.
11. Більшовицька правда. – Вінниця, 1933. – № 249 (№ 492). – С. 6.
12. Блашкевич Л. А. До питання про віросповідання волинських чехів / Л. А. Блашкевич // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 24. – С. 161–163. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").
13. Блашкевич Л. А. До питання про віросповідання волинських чехів / Л. А. Блашкевич, Р. Ю. Кондратюк // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 49–52. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").
14. Бовсунівська Н. М. Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець XIX – початок XX ст.): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Бовсунівська Наталія Миколаївна. – Житомир, 2004. – 219 с.
15. Богуславский М. В. Основные направления развития содержания общего образования в отечественной педагогике первой трети XX века / М. В. Богуславский // Историко-педагогический альманах: статті. – Умань: Уманський державний педагогічний університет ім. П. Тичини, 2011. – Випуск 2. – С. 53–65.
16. Бондаренко Г. В. Національні меншини Волині: проблеми дослідження / Г. В. Бондаренко, А. М. Силук // Національні меншини

Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 10–11. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

17. Борейко О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (др. пол. XIX – початок XX ст.): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Борейко Олександр Михайлович. – Житомир, 2004. – 239 с.

18. Борисов М. Чехи на Волині / М. Борисов, Н. Костриця, А. Лаптева // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 102–105. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

19. Борисов М. Чеські народні традиції і обряди / М. Борисов // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 110–112. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

20. Бородкин Л. И. „Порядок из хаоса”. Концепции синергетики в методологии исторических исследований [Електронний ресурс] / Л. И. Бородкин. – Режим доступу: <http://spkurdyumov.narod.ru/borodkin5.htm>.

21. Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи у системі народної освіти на Волині (др. пол. XIX – 20-ті рр. XX ст.): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Бричок Світлана Борисівна. – Рівне, 2005. – 237 с.

22. Букварь для совместного обучения письму, русскому и церковнославянскому чтению и счету для народных школ с картинками в тексте / [сост.: Д. И. Тихомиров, Е. Н. Тихомирова]. – М., 1905. – 112 с.

23. Васильев К. К. Член Государственной Думы от Волынской губернии професор Г. Е. Рейн (1854–1942 гг.) / К. К. Васильев // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред.

М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 192–193. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

24. Васянович Г. П. Методологічні основи підготовки майбутніх фахівців у закладах вищої освіти / Г. П. Васянович // Модернізація вищої освіти в контексті євроінтеграційних процесів: збірник наукових праць учасників Усеукраїнського методологічного семінару з міжнародною участю: статті. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 3–6.

25. Ваховський В. С. Новоград-Волинський пивзавод / В. С. Ваховський // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 95–99. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

26. Ваховський Л. Ц. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу: постановка проблеми / Л. Ц. Ваховський // Шлях освіти. – 2005. – Лютий. – С. 7–11.

27. Вовк Л. П. Міністерство народної освіти (МНО) / Л. П. Вовк // Енциклопедія освіти / [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 512–513.

28. Вовк Л. П. Народна школа / Л. П. Вовк // Енциклопедія освіти / [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 545.

29. Воловик О. В. Чехи на Вінниччині / О. В. Воловик, Н. А. Рішан // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 158–161. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

30. Волынские епархиальные ведомости. – 1887. – № 5 (11 февраля). – (Часть неофициальная).

31. Волынские епархиальные ведомости. – 1888. – № 20 (11 июля). – (Часть неофициальная).

32. Волинские епархиальные ведомости. – 1889. – № 10 (1 апреля). – (Часть неофициальная).
33. Волинские епархиальные ведомости. – 1889. – № 14 (11 мая). – (Часть неофициальная) // Чешские школы в поселках чешских в деревне Крошне и в с. Высоком, Житомирского уезда. – С. 332–336.
34. Волинские епархиальные ведомости. – 1891. – № 23 (11 августа). – (Часть неофициальная).
35. Волинские епархиальные ведомости. – 1891. – № 24 (21 августа). – (Часть неофициальная).
36. Волинские епархиальные ведомости. – 1891. – № 29 (11 октября). – (Часть неофициальная).
37. Волинские епархиальные ведомости. – 1893. – № 6 (21 февраля). – (Часть неофициальная) // Чешские школы на Волыни. – С. 189–192.
38. Волинские епархиальные ведомости. – 1894. – № 6 (21 февраля). – (Часть неофициальная).
39. Волинские епархиальные ведомости. – 1894. – № 10 (1 апреля). – (Часть неофициальная).
40. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / [издание П. Н. Батюшкова]. – СПб., 1888. – 416 с., 2 хромолитографии, 69 гравюр.
41. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / А. Воронин. – К., 1872. – 23 с.
42. Ганич Д. І. Російсько-український і українсько-російський словник: 12 000 сл. / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К.: Радянська школа, 1991. – 560 с.
43. Гонак І. М. Осередки чеської етнічної меншини в Україні як об'єкти і джерела суб'єктів її міжнародного туризму / І. М. Гонак // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 99–101. –

(Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

44. Гончаренко С. У. Про формування наукової новизни в дисертаціях / С. У. Гончаренко // Шлях освіти. – 2005. – Лютий. – С. 2–6.

45. Гончаренко С. У. Про фундаментальні та прикладні педагогічні дослідження або „Не споруджують освіту на піску” / С. У. Гончаренко // Шлях освіти. – 2010. – Лютий. – С. 2–10.

46. Гофман І. Історична карта чеського заселення Волині: 4 частини / І. Гофман, Я. Кліцпера. – Прага, 1995. – Частина 1: Карта 1:2 000 000 Волинської губернії; Частина 2: Карта 1:500 000 частини Волинської губернії, заселеної чехами; Частина 3: Карта 1:200 000 частини Волинської губернії з найбільшою густотою чеського заселення; Частина 4: Алфавітний список населених пунктів і поселень із чеським населенням. – 1995. – 8 с.

47. Гофман І. Чехи на Волині: основні відомості / І. Гофман. – Прага, 1998. – 32 с.

48. Григоріїв Н. Я. Поділля: географічно-історичний нарис / Н. Я. Григоріїв; [вступна стаття О. Сухобокової]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 92 с., 1 карта.

49. Гульдман В. К. Подольская губерния: опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Подольский губернский статистический комитет, 1889. – 510 с., 9 табл.

50. Давидюк В. Д. Національні меншини на Пулинщині / В. Д. Давидюк // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 40–42. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

51. Данілічева В. Ф. До питання про народонаселення м. Рівного у ХХ ст. / В. Ф. Данілічева // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь,

1998. – Т. 18. – С. 38–40. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

52. Дмитрук Н. К. Крошня Чеська / Н. К. Дмитрук // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 112–114. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

53. Дністрянський М. С. Порівняльний аналіз національного складу населення Волинської, Житомирської і Рівненської областей / М. С. Дністрянський // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 17–20. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

54. Докладная инициативной группы чешского трудового населения г. Киева, рапорт заведующего чешским центральным бюро наркомпроса УССР, материалы об обследовании чешских школ и населенных пунктов в Коростенском округе, об организации в г. Киеве чешского клуба и по вопросам деятельности чешской секции в г. Киеве. – ДАКО. – Ф. 111. Киевский губернский исполнительный комитет советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Губисполком). – Оп. 1. – Спр. 681. 21.01.1925–29.06.1925 pp. – 29 арк.

55. Дрбал О. Ярослав Орнст – учитель і перекладач / О. Дрбал // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 7–9. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

56. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1898. – Т. 24а. – 961 с.

57. Енциклопедія українознавства / [перевид. в Україні]. – Львів: Фонд духовного відродження ім. Митрополита Андрея Шептицького, 2000. – Т. 10. – 4016 с.

58. Етнографічна спадщина і національне відродження: тези доповідей і повідомлень міжнародної наукової конференції / відп. ред.: А. П. Пономарьов, Г. А. Скрипник; ред. кол.: Л. Ф. Артюх та ін. – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики й етнології, 1992. – 271 с.
59. Етнографічний вісник. – К.: Етнографічна комісія, 1926. – Кн. 2 / за гол. ред.: А. Лободи, В. Петрова. – 174 с.
60. Євтух М. Б. Соціальна педагогіка: підручник / М. Б. Євтух, О. П. Сердюк. – К.: МАУП, 2002. – 232 с.
61. Житник В. К. Наш Київ ... – привітайте сто разів: історичний нарис / В. К. Житник // Відродження. – К.: Освіта, 1994. – № 10/11 (№ 174/175). – С. 62–66.
62. Житомирська область: адміністративно-територіальний поділ станом на 1.08.1971 р. – К.: Київський університет, 1972. – 240 с.
63. Журба М. А. Класові селянські спілки національних меншин умов НЕПу на Правобережній Україні (1922–1928 рр.) / М. А. Журба, О. С. Пахтунов // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 26–28. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").
64. Журнал междуведомственного совещания по вопросу о постановке школьного образования в местностях с инородческим и инославным населением. – 1877. – № 6. – С. 25–29.
65. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А. Забелин. – К.: Типография Штаба Киевского военного округа, 1887. – Ч. 1. – 1887. – 365 с., 8 прил., 2 карты.
66. Заславський І. Волинські чехи: маловідомі сторінки історії: чеські меншини за кордоном / І. Заславський // Вітчизна. – 1998. – № 9/10. – С. 147–149.
67. Заставний Ф. Д. Географія України: у 2 кн. / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1994. – Кн. 1. – 1994. – 472 с.

68. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.): [збірник документів] / авт.-упор., передмова, коментарі: Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – 127 с.

69. Извещения Министерства Внутренних Дел и Наместничества о побеге участников польского восстания из концентрационных лагерей в гг. Иглау и Ольмюц. – ЦДІАУ м. Львова. – Ф. 146. Галицийское наместничество, г. Львов. – Оп. 4. – Спр. 1198. 1863 р. – 74 арк.

70. История УССР: в 2 т. / гл. ред. кол.: К. К. Дубина (гл. ред.) [и др.]. – К.: Наукова думка, 1969. – Т. 1. – 1969. – 836 с.

71. История УССР: в 2 т. / гл. ред. кол.: К. К. Дубина (гл. ред.) [и др.]. – К.: Наукова думка, 1969. – Т. 2. – 1969. – 900 с.

72. История УССР: в 10 т. / гл. ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) [и др.]. – К.: Наукова думка, 1981–1985. – Т. 1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (до вт. пол. XIII в.) / [ред. кол.: И. И. Артеменко (отв. ред.) и др.]. – 1981. – 496 с.

73. История УССР: в 10 т. / гл. ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) [и др.]. – К.: Наукова думка, 1981–1985. – Т. 2: Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (вт. пол. XIII – перв. пол. XVII в.) / [ред. кол.: И. С. Слабеев (отв. ред.) и др.]. – 1982. – 592 с.

74. История УССР: в 10 т. / гл. ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) [и др.]. – К.: Наукова думка, 1981–1985. – Т. 3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вт. пол. XVII – XVIII в.) / [ред. кол.: Г. Я. Сергиенко (отв. ред.) и др.]. – 1983. – 720 с.

75. История УССР: в 10 т. / гл. ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) [и др.]. – К.: Наукова думка, 1981–1985. – Т. 4: Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.): Административно-территориальное деление

Украины в 50-х гг. XIX в. / [ред. кол.: Н. Н. Лещенко (отв. ред.) и др.]. – 1983. – 696 с.

76. История УССР: в 10 т. / гл. ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) [и др.]. – К.: Наукова думка, 1981–1985. – Т. 5: Украина в период империализма (начало XX в.) / [ред. кол.: В. Г. Сарбей (отв. ред.) и др.]. – 1983. – 560 с.

77. История УССР: в 10 т. / гл. ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) [и др.]. – К.: Наукова думка, 1981–1985. – Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в Украине (1917–1920 гг.) / [ред. кол.: Н. И. Супруненко (отв. ред.) и др.]. – 1984. – 656 с.

78. История УССР: в 10 т. / гл. ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) [и др.]. – К.: Наукова думка, 1981–1985. – Т. 8: УССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.) / [ред. кол.: В. И. Клоков (отв. ред.) и др.]. – 1984. – 640 с.

79. История УССР: в 10 т. / гл. ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) [и др.]. – К.: Наукова думка, 1981–1985. – Т. 9: УССР в период построения развитого социалистического общества (1945–начало 1960-х гг.) / [ред. кол.: А. В. Лихолат (отв. ред.) и др.]. – 1985. – 583 с.

80. История Чехословакии: в 3 т. – М.: АН СССР, 1956–1960. – Т. 1 / [под ред.: Г. Э. Санчука, П. Н. Третьякова]. – 1956. – 416 с., 128 ил., 11 карт.

81. История Чехословакии: в 3 т. – М.: АН СССР, 1956–1960. – Т. 2 / [под ред.: С. А. Никитина, М. А. Полтавского, Г. Э. Санчука, П. Н. Третьякова]. – 1959. – 360 с., 99 ил., 8 карт.

82. История Чехословакии: в 3 т. – М.: АН СССР, 1956–1960. – Т. 3 / [под ред.: И. Н. Мельниковой, А. И. Недорезова, С. И. Прасолова, Н. А. Шлёновой]. – 1960. – 663 с., 118 ил., 8 карт.

83. Історія міст і сіл УРСР: у 26 т. / гол. ред. кол.: В. М. Кулаковський (гол. ред.) [та ін.]. – К.: УРЕ, 1968–1973. – Вінницька область / [ред. кол.: А. Ф. Олійник (відп. ред.) та ін.]. – 1972. – 779 с.

84. Історія міст і сіл УРСР: у 26 т. / гол. ред. кол.: В. М. Кулаковський (гол. ред.) [та ін.]. – К.: УРЕ, 1968–1973. – Волинська область / [ред. кол.: І. С. Клімаш (відп. ред.) та ін.]. – 1970. – 747 с.

85. Історія міст і сіл УРСР: у 26 т. / гол. ред. кол.: В. М. Кулаковський (гол. ред.) [та ін.]. – К.: УРЕ, 1968–1973. – Житомирська область / [ред. кол.: О. С. Чорнобривцева (відп. ред.) та ін.]. – 1973. – 728 с.

86. Історія міст і сіл УРСР: у 26 т. / гол. ред. кол.: В. М. Кулаковський (гол. ред.) [та ін.]. – К.: УРЕ, 1968–1973. – м. Київ / [ред. кол.: В. О. Бойченко (відп. ред.) та ін.]. – 1968. – 587 с.

87. Історія міст і сіл УРСР: у 26 т. / гол. ред. кол.: В. М. Кулаковський (гол. ред.) [та ін.]. – К.: УРЕ, 1968–1973. – Київська область / [ред. кол.: Ф. М. Рудич (відп. ред.) та ін.]. – 1971. – 792 с.

88. Історія міст і сіл УРСР: у 26 т. / гол. ред. кол.: В. М. Кулаковський (гол. ред.) [та ін.]. – К.: УРЕ, 1968–1973. – Кіровоградська область / [ред. кол.: Д. С. Сиволап (відп. ред.) та ін.]. – 1972. – 816 с.

89. Історія міст і сіл УРСР: у 26 т. / гол. ред. кол.: В. М. Кулаковський (гол. ред.) [та ін.]. – К.: УРЕ, 1968–1973. – Львівська область / [ред. кол.: А. В. Мяловицький (відп. ред.) та ін.]. – 1973. – 656 с.

90. Історія міст і сіл УРСР: у 26 т. / гол. ред. кол.: В. М. Кулаковський (гол. ред.) [та ін.]. – К.: УРЕ, 1968–1973. – Ровенська область / [ред. кол.: А. В. Мяловицький (відп. ред.) та ін.]. – 1973. – 656 с.

91. Історія міст і сіл УРСР: у 26 т. / гол. ред. кол.: В. М. Кулаковський (гол. ред.) [та ін.]. – К.: УРЕ, 1968–1973. – Тернопільська область / [ред. кол.: С. П. Нечай (відп. ред.) та ін.]. – 1973. – 640 с.

92. Історія міст і сіл УРСР: у 26 т. / гол. ред. кол.: В. М. Кулаковський (гол. ред.) [та ін.]. – К.: УРЕ, 1968–1973. – Хмельницька область / [ред. кол.: М. І. Мехеда (відп. ред.) та ін.]. – 1971. – 708 с.

93. Історія міст і сіл УРСР: у 26 т. / гол. ред. кол.: В. М. Кулаковський (гол. ред.) [та ін.]. – К.: УРЕ, 1968–1973. – Черкаська область / [ред. кол.: О. Л. Стешенко (відп. ред.) та ін.]. – 1972. – 788 с.

94. Історія педагогіки / [за ред.: М. В. Левківського, О. А. Дубасенюк]. – Житомир: ЖДПУ, 1999. – 336 с.

95. Калашнікова С. І. Ніжинські студії професора Рихліка / С. І. Калашнікова, В. В. Соколов // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 106–107. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

96. Калитко С. Л. Політичні репресії серед чеського населення Волино-Східноподільського порубіжжя / С. Л. Калитко // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 41–44. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

97. Каменский П. В. Вопрос или недоразумение: к вопросу об иностранных поселенцах на юге России / П. В. Каменский. – М.: Товарищество Скоропеч. А. А. Левенсон, 1895. – 136 с.

98. Каретников С. М. Волынская губерния: географическо-исторический очерк губернии: в связи с историей Малороссии и Западной России в XVII и XVIII в. / С. М. Каретников. – Почаев: Типография Поч.-Усп. Лавры, 1912. – 131 с., 1 карта Волынской губернии, 1 план г. Житомира, 8 родосл. табл. и стат. свед.

99. Каретников С. М. Волынская губерния: географическо-исторический очерк / С. М. Каретников. – Ковель: Типо-Литография М. Айзенберга, 1905. – 92 с., 1 карта Волынской губернии, 1 план г. Житомира.

100. Каржанский (Качанов) Н. Чехо-словаки в России: по неизданным официальным документам / Н. Каржанский (Качанов). – М.: Змій, 1918. – 95 с.

101. Киевлянин: литературная и политическая газета Юго-Западного края. – 1869. – № 121. – С. 1–2.
102. Киевлянин. – 1869. – № 127. – С. 1–2.
103. Киевлянин. – 1870. – № 30. – С. 2–3.
104. Киевлянин. – 1870. – № 118. – С. 1–2.
105. Киевлянин. – 1889. – № 57. – С. 3. – Об открытии школы в деревне Крошня.
106. Кихтюк В. В. Про поселення національних меншин на Волині у др. пол. ХІХ ст. / В. В. Кихтюк // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 28–29. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").
107. Кишкин Л. С. Чешско-русские литературные и культурно-исторические контакты: разыскания, исследования, сообщения / Л. С. Кишкин. – М.: Наука, 1983. – 368 с.
108. Клаус А. Сектаторы-колонисты в России: исторические очерки / А. Клаус // Вестник Европы: журнал истории, политики, литературы. – СПб., 1868. – Т. 1. № 1 (13 января). – С. 256–300.
109. Кобернік А. П. Z dějin volyňských Čechů / А. П. Кобернік // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 84–87. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").
110. Ковба Ж. М. Чеська еміграція в Україні у др. пол. ХІХ – на початку ХХ ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.03 / Ковба Жанна Миколаївна. – Львів, 1974. – 227 с.
111. Ковба Ж. Н. Чешские издания в России и Украине до Великой Октябрьской Социалистической Революции / Ж. Н. Ковба // Издательское дело. Книговедение: научно-информационный сборник. – М.: ЦБНТИ по печати, 1969. – № 1 (№ 3). – С. 16–17.

112. Козельський Я. Д. Творчий портрет скульптора Івана Мердака / Я. Д. Козельський // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 167–169. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

113. Козельський Я. Д. Штрихи історії с. Чешки і Чехи Старосинявського району Хмельницької області у контексті чеських переселенців / Я. Д. Козельський // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 69–71. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

114. Кондратюк Р. Ю. Чеська колонія Вільшанка: до історії виникнення / Р. Ю. Кондратюк // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 52–54. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

115. Константинов Н. А. История педагогики: учебник для студентов пед. ин-тов / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаева. – М.: Просвещение, 1982. – 448 с.

116. Копия донесения Наместничества в Чехии Наместничеству в г. Львове о всеславянском съезде студентов в г. Праге и агентурные донесения о результате наблюдения над участниками съезда (Galizien, Polen, Russen, Ruthenen, Serben, Slovaken, Ungarischen, Kroaten, Montenegriner). – ДАЛО. – Ф. 350. Дирекция полиции в г. Львове. Президиум. – Оп. 1. – Спр. 2994. 8.05/17.10.1908 р. – 21 арк.

117. Коробка Н. Очерки начальной школы в Юго-Западном крае / Н. Коробка // Вестник воспитания: научно-популярный журнал / под ред. Н. Ф. Михайлова. – М.: Типо-Литография Товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1902. – № 9. – С. 129–155.

118. Король П. М. Українці і національні меншини на нашій – не своїй землі / П. М. Король // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 46. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

119. Коротенко В. В. Документи з історії національних меншин Правобережжя у Державному архіві Полтавської області / В. В. Коротенко // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 51–52. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

120. Короткий тлумачний словник української мови / [укл.: Д. Г. Гринчишин та ін.; відп. ред. Л. Л. Гумецька]. – К.: Радянська школа, 1978. – 296 с.

121. Костриця М. Ю. Життя професора Є. А. Рихліка / М. Ю. Костриця // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 163–165. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

122. Костриця М. Ю. Гійом Левассер де Боплан – етнограф, краєзнавець України / М. Ю. Костриця, Н. С. Костриця // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 190–192. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

123. Костриця М. Ю. Професор Євген Рихлік: шлях на голгофу / М. Ю. Костриця // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 11–15. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

124. Костриця М. Ю. Про хміль, пиво і чеських колоністів / М. Ю. Костриця // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 15–19. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

125. Костюк П. І. Життя у творчості / П. І. Костюк // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 72–73. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

126. Кравець В. М. Національно-культурна політика в Україні у 1917–1918 рр. / В. М. Кравець // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 20–23. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

127. Кравець С. М. Національно-культурна політика в Україні у 1917–1918 рр. / С. М. Кравець // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 20–23. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

128. Краевский В. В. Проблемы научного обоснования обучения: методологический анализ / В. В. Краевский. – М.: Педагогика, 1977. – 264 с.

129. Краткий словарь иностранных слов / [под ред.: И. В. Лёхина, Ф. Н. Петрова]. – М.: Иностранные и национальные словари, 1952. – 488 с.

130. Кріль М. М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні і наукові взаємини з українцями (1772–1867 рр.) / М. М. Кріль. – Львів: Сполом, 1999. – 296 с.

131. Крыжановский Е. М. Собрание сочинений: в 3 т. / Е. М. Крыжановский. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1890. – Т. 1. – 1890. – 653 с.

132. Крыжановский Е. М. Собрание сочинений: в 3 т. / Е. М. Крыжановский. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1890. – Т. 2: Чехи на Волыни. – 1890. – 984 с.
133. Крыжановский Е. М. Собрание сочинений: в 3 т. / Е. М. Крыжановский. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1890. – Т. 3. – 1890. – 825 с.
134. Крыжановский Е. М. Чехи на Волыни / Е. М. Крыжановский. – СПб., 1887. – 160 с.
135. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. М. Лазаревский. – К., 1888. – Т. 1: Полк Стародубовский. Вып. 1. – 1888. – 368 с.
136. Левківський М. В. Історія педагогіки: навчальний посібник / М. В. Левківський. – Житомир: ЖДПУ, 2001. – 221 с.
137. Левківський М. В. Історія педагогіки: навчально-методичний посібник / М. В. Левківський. – Житомир: ЖДУ, 2004. – 200 с.
138. Левківський М. В. Історія педагогіки: підручник / М. В. Левківський. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
139. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 р.) / І. Левкович. – Вінніпег: Волинський фонд, 1953. – 112 с.
140. Лестовнича Л. Слідами національних культур Старовижівщини / Л. Лестовнича // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 44–46. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").
141. Лист консульства Чехословаччини у м. Львові про зняття з демонстрації фільму про зліт "Соколів" у м. Празі і пропозицію професора політехнічного інституту З. Трояновського влаштувати у м. Львові виставку чехословацького мистецтва. – ЦДІАУ м. Львова. – Ф. 839. Польсько-Чехословацький клуб у м. Львові. – Оп. 1. – Спр. 21. 31.10.1927 р. – 1 арк.

142. Лист Холодецького Бялина Юзефа про видання книги з нагоди 40-ї річниці повстання. – ЦДІАУ м. Львова. – Ф. 195. Товариство взаємодопомоги учасників польського повстання 1863–1864 рр. м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 30. 1903 р. – 4 арк.

143. Лутай М. Є. До історії чеської колонії Зубівщина / М. Є. Лутай // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 36–40. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

144. Львів і Львівська область: 2 частини. – К.: Київська військово-картографічна фабрика, 2009. – Частина 1: Львів: План-схема: М 1:16 500. – 2009. – 36 с. – (Серія "Міста України").

145. Львів і Львівська область: 2 частини. – К.: Київська військово-картографічна фабрика, 2009. – Частина 2: Львівська область: Карта автотуриста: М 1:280 000. – 2009. – 36 с. – (Серія "Міста України").

146. Мазило І. В. Репресії 30-х рр. проти національних меншин України / І. В. Мазило, В. П. Воловик // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 49–50. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

147. Малаховський В. С. Життя і творча діяльність Ярослава Гашека в Україні / В. С. Малаховський, С. Ф. Хмелюк // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 108. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

148. Малая Советская Энциклопедия: в 11 т. / гл. ред. кол.: Б. А. Введенский (гл. ред.) [и др.]. – М.: БСЭ, 1958–1960. – Т. 1. – 1958. – 1274 с.

149. Малая Советская Энциклопедия: в 11 т. / гл. ред. кол.: Б. А. Введенский (гл. ред.) [и др.]. – М.: БСЭ, 1958–1960. – Т. 2. – 1958. – 1274 с.
150. Малая Советская Энциклопедия: в 11 т. / гл. ред. кол.: Б. А. Введенский (гл. ред.) [и др.]. – М.: БСЭ, 1958–1960. – Т. 3. – 1959. – 1274 с.
151. Малая Советская Энциклопедия: в 11 т. / гл. ред. кол.: Б. А. Введенский (гл. ред.) [и др.]. – М.: БСЭ, 1958–1960. – Т. 4. – 1959. – 1306 с.
152. Малая Советская Энциклопедия: в 11 т. / гл. ред. кол.: Б. А. Введенский (гл. ред.) [и др.]. – М.: БСЭ, 1958–1960. – Т. 5. – 1959. – 1306 с.
153. Малая Советская Энциклопедия: в 11 т. / гл. ред. кол.: Б. А. Введенский (гл. ред.) [и др.]. – М.: БСЭ, 1958–1960. – Т. 6. – 1959. – 1306 с.
154. Малая Советская Энциклопедия: в 11 т. / гл. ред. кол.: Б. А. Введенский (гл. ред.) [и др.]. – М.: БСЭ, 1958–1960. – Т. 7. – 1959. – 1260 с.
155. Малая Советская Энциклопедия: в 11 т. / гл. ред. кол.: Б. А. Введенский (гл. ред.) [и др.]. – М.: БСЭ, 1958–1960. – Т. 8. – 1960. – 1272 с.
156. Малая Советская Энциклопедия: в 11 т. / гл. ред. кол.: Б. А. Введенский (гл. ред.) [и др.]. – М.: БСЭ, 1958–1960. – Т. 9. – 1960. – 1210 с.
157. Малая Советская Энциклопедия: в 11 т. / гл. ред. кол.: Б. А. Введенский (гл. ред.) [и др.]. – М.: БСЭ, 1958–1960. – Т. 10. – 1960. – 1274 с.
158. Малиновський В. Я. Деякі аспекти етнонаціональної політики України на сучасному етапі / В. Я. Малиновський // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред.

М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 7–8. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

159. Манько М. П. Національний склад населення міст Волині кінця XIX ст. з урахуванням "військово-гарнізонного фактору" / М. П. Манько // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 29–30. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

160. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г. И. Марахов. – К.: Киевский университет, 1967. – 260 с.

161. Марек І. С. Із історії с. Малинівка / І. С. Марек // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 93–95. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

162. Мартинюк М. В. Сторінки історії чеського с. Миколаївка / М. В. Мартинюк, П. С. Скавронський // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 66–68. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

163. Місінкевич Л. Л. Національні меншини Поділля у 20-30-х рр. XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Місінкевич Леонід Леонідович. – К., 2000. – 190 с.

164. Мокрицький Г. П. До біографії житомирського чеха-каменяра Вацлава Длоугі / Г. П. Мокрицький // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 46–48. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

165. Мокрицький Г. П. Крошнянська чеська школа у м. Житомирі / Г. П. Мокрицький // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. –

Т. 18. – С. 154–158. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

166. Мокрицький Г. П. Національні меншини краю у дзеркалі топоніміки м. Житомира / Г. П. Мокрицький // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 36–38. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

167. Мокрицький Г. П. Чеські легіонери у м. Житомирі: поправки до енциклопедій / Г. П. Мокрицький // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 44–46. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

168. Музика Н. О. Поріднилися назавжди / Н. О. Музика, М. В. Опалинська // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 91–92. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

169. Надводнюк В. В. До історії національних меншин на Житомирщині / В. В. Надводнюк // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 23–26. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

170. Надольська В. В. Чеські навчальні заклади Волинської губернії у др. пол. XIX ст. / В. В. Надольська // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 30–33. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

171. Надольський Й. Е. Національно-культурне відродження національних меншин і Чеське Товариство Волині / Й. Е. Надольський,

В. В. Надольська // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 34–36. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

172. Народное образование в Киевской губернии // Русская школа. – 1895. – № 5/6. – С. 341–342.

173. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей в Украине: историко-этнографический очерк / В. И. Наулко. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.

174. Наулко В. І. Хто і відколи в Україні живе / В. І. Наулко. – К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. – 80 с.

175. Національні відносини в Україні: [збірник документів і матеріалів / ред. Н. О. Климентьева; ред. кол.: І. Ф. Курас (гол.) та ін.; упор.: М. І. Панчук (кер.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.

176. Нестеренко В. А. Національні відносини на Поділлі у 20-30-ті рр. XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Нестеренко Валерій Анатолійович. – Кам'янець-Подільський, 1998. – 188 с.

177. Нестеренко В. А. Розвиток освітніх і культурницьких закладів національних меншин на Поділлі у 20-ті рр. XX ст. / В. А. Нестеренко // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 47–49. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

178. Нестеренко В. А. Чехи радянської Волині у міжвоєнний період (1920–1930-ті рр.) / В. А. Нестеренко // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 56–63. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

179. Новий англо-український і українсько-англійський словник (New english-ukrainian ukrainian-english dictionary): 60 000 сл. / [укл.: В. Ф. Малишев, О. Ю. Петраковський]. – Харків: Див, 2005. – 1138 с.

180. Обзор Киевской губернии за 1886 г. – К., 1886. – 76 с.

181. Об открытии в чешской колонии Ольшанке Житомирского уезда 1-классного народного училища Министерства Народного Просвещения. – ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 707. Управление Киевского учебного округа. – Оп. 296. – Спр. 55а. 1887 р. – 34 арк.

182. Об устройстве съезда для учителей чешских школ в г. Остроге Волынской губернии. 4 стола. – ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 707. Управление Киевского учебного округа. – Оп. 210. – Спр. 76. 1888–1889 рр. – 75 арк.

183. Олексієнко В. П. Малинські музиканти-чехи / В. П. Олексієнко // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 92–93. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

184. О поездке Его Величества Государя Императора Александра III на Волинь. О наградах и подарках, полученных разными лицами по случаю Высочайшего приезда на Волинь. 1 стола. 1 отделения Канцелярии. № 311. – ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. – Оп. 528. (1890 р.). – Спр. 489. 22.05.1890–2.02.1894 рр. – 467 арк.

185. О разных предметах. – ДАЖО. – Ф. 147. Отчеты заведывающих по Житомирскому уезду. – Оп. 1. (По оп. № 4 Волынского епархиального училищного совета). – Спр. 181. 1894–1895 рр. – 583 арк.

186. О разных предметах. – ДАЖО. – Ф. 147. Отчеты заведывающих по Житомирскому уезду. – Оп. 1. (По оп. № 4 Волынского епархиального училищного совета). – Спр. 284. 1902 р. – 596 арк.

187. О разных предметах. О выдаче свидетельств об окончании школы; ведомости о церковно-приходских школах; прошения о назначении

на должность. – ДАЖО. – Ф. 147. Отчеты заведывающих по Житомирскому уезду. – Оп. 1. (По оп. № 4 Волынского епархиального училищного совета). – Спр. 102. 1889–12.11.1890 pp. – 327 арк.

188. О разных предметах. Переписка уездных наблюдателей с Волынским училищным советом о награждении учителей; о состоянии церковно-приходских школ; об образовательном цензе учителей. – ДАЖО. – Ф. 147. Отчеты заведывающих по Житомирскому уезду. – Оп. 1. (По оп. № 4 Волынского епархиального училищного совета). – Спр. 567а. 1892 р.

189. О разрешении чехам, переселившимся в Волынскую губернию, открыть в 3-х колониях – Глинске, Будераже и Мирогоще по одному 2-классному училищу. 4 стола. № 49. – ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 707. Управление Киевского учебного округа. – Оп. 225. (1870 р.). – Спр. 49. 23.02.1870–23.02.1895 pp. – 271 арк.

190. О съездах и совещаниях представителей кооперативов, адвокатуры, происходивших в гг. Петрограде, Киеве, Москве. – ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 274. Киевское губернское жандармское управление. – Оп. 4. – Спр. 499. 9.11.1915–5.01.1917 pp. – 80 арк.

191. Павлюк І. З. Проблеми національних меншин серед української преси Волині, Полісся, Холмщини і Підляшшя 20-30-х pp. XX ст. / І. З. Павлюк // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 15–17. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

192. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир, 1913. – 558 с.

193. Памятная книжка Киевской губернии на 1906 г. – К.: Киевский губернский статистический комитет, 1905. – 142 с.

194. Пащук І. Г. Літературно-мистецькі уподобання Володимира Либовицького / І. Г. Пащук // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред.

М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 165–166. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

195. Педагогический листок. – 1912. – Кн. 6. – С. 463.

196. Педагогический листок. – 1913. – Кн. 3. – С. 231.

197. Переписка о разрешении Чешскому благотворительному и просветительному обществу им. Яна Амоса устройства торжеств в память Яна Гуса, сожженного 500 лет назад (23.06.1415 г.). – ДАКО. – Ф. 2. Канцелярия Киевского губернатора. – Оп. 231. Ч. 1, секретная. 1915 р. – Спр. 444. 1915 р. – 3 арк.

198. Переписка председателя Чешского благотворительного и просветительного общества им. Коменского с присутствием по вопросу о деятельности общества и отдельных его членов. Отчет общества за 1911 г. – ДАКО. – Ф. 10. Киевское губернское по делам об обществах присутствие. – Оп. 1. Ч. 1, 2. 1895–1913 рр. – Спр. 489. 21.01.1912–19.04.1913 рр. – 16 арк.

199. Переписка с Наместничеством в г. Львове по вопросу о демонстрациях студентов и польских эмигрантов и распространении в г. Праге и других городах печати, направленной против Австрийского Правительства. – ДАЛО. – Ф. 350. Дирекция полиции в г. Львове. Президиум. – Оп. 1. – Спр. 912. 28.03/12.09.1861 р. – 11 арк.

200. Переписка с Президиумом Совета Министров, Австрийскими консульствами в гг. Петербурге и Варшаве о возвращении австрийских подданных, участников польского восстания, из сибирской ссылки. – ЦДІАУ м. Львова. – Ф. 146. Галицийское наместничество, г. Львов. – Оп. 4. – Спр. 1187. 1865–1868 рр. – 114 арк.

201. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в.: по неизданным архивным документам / Г. Писаревский. – М.: Печ. А. И. Снегиревой, 1909. – 426 с.

202. Плани робіт комісії національних меншин при окрвиконкомі на 10/12.1925–01/09.1926 рр. Звіти комісії національних меншостей при

окрвиконкомі про роботу за 10.1925–10.1926 рр. – ДАКО. – Ф. 112. Киевский окружной исполнительный комитет советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Окрисполком). – Оп. 1. – Спр. 2408. – 41 арк.

203. Плани робіт комісії національних меншин при окрвиконкомі на 1926–1927 рр. Звіти комісії національних меншостей при окрвиконкомі про роботу за 10.1926–12.1927 рр. – ДАКО. – Ф. 112. Киевский окружной исполнительный комитет советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Окрисполком). – Оп. 1. – Спр. 2409. – 27 арк.

204. По возбужденному Попечителем Киевского учебного округа вопросу о школах иностранных исповеданий, находящихся в городах и местечках, а также немецких и чешских колониях в Юго-Западном крае, и о введении в действие предполагаемых инспекцией мер по отношению к вышеупомянутым училищам. 7 стола. Крестьянского отделения. – ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. – Оп. 614. – Спр. 238. 22.09.1884–23.11.1889 рр. – 308 арк.

205. По вопросу о преобразовании сельских школ в народные училища Министерства Народного Просвещения или в церковно-приходские школы. 7 стола. 4 отделения. – ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. – Оп. 615. – Спр. 268. 12.01.1885–18.12.1887 рр. – 450 арк.

206. Поданєва Ю. С. Історія моєї родини / Ю. С. Поданєва // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 101–102. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

207. Поділля: історико-етнографічне дослідження / Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович. – К.: НКЦ "Доля", 1994. – 504 с.

208. По отношению Австрийского посланника о переселении крестьян из Богемии в Волынскую губернию. Полицейского отделения. – ЦДІАУ у

м. Києві. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. – Оп. 48. – Спр. 80. 26.03.1869–12.05.1869 рр. – 11 арк.

209. По отношению Волынского архиерея об обиде Дубенским исправником священника Янчевицкого. Полицейского отделения. – ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. – Оп. 49. – Спр. 278. 28.09.1870 р. – 3 арк.

210. Попов В. Ж. Громадські і культурні зв'язки народів Австро-Угорщини з українцями у 60-80-х рр. ХІХ ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Попов В'ячеслав Жанович. – Донецьк, 2002. – 168 с.

211. По представлению Волынского губернатора с копиями всеподданнейшего отчета о состоянии вверенных ему губерний за 1879 г. 2 стола. 1 отделения. – ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. – Оп. 533. – Спр. 158. 6.08.1879–6.08.1880 рр. – 123 арк.

212. По представлению Киевского губернатора об учреждении в г. Киеве Чешского благотворительного общества. 2 стола. 1 отделения. – ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. – Оп. 532. – Спр. 75. 4.05.1879–28.10.1883 рр. – 34 арк.

213. Потапчук Л. Ф. Із історії чеських і німецьких поселень на Волині у міжвоєнний період / Л. Ф. Потапчук, В. В. Комар, О. А. Савчук // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 34–36. – (Серія "Праці Житомирського науково-краснознавчого товариства дослідників Волині").

214. По ходатайству директора Киево-Печерской гимназии Статс-советника Вячеслава Петра от имени проживающих в г. Киеве чехов об учреждении чешско-славянского общества "Беседа" (с приложением проекта устава означенного общества). Особого 4 делопроизводства. – ЦДІАУ у

м. Києві. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. – Оп. 620. – Спр. 383. 2.01.1891 р. – 15 арк.

215. По ходатайству крестьян-чехов с. Ульбарова, Дубенского уезда, Иосифа Гиблера, Вячеслава Питера, Филиппа Ржиги о разрешении им устраивать в означенном селе театральные представления. 4 делопроизводства. – ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. – Оп. 697. – Спр. 265. 25.08/27.12.1898 р. – 5 арк.

216. Прищеп О. П. Чеський елемент у національному складі міського населення Волині у др. пол. XIX – на початку XX ст. / О. П. Прищеп // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 78–80. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

217. Проект видання книги "Morituri te salutant Patria" спогадів учасників повстання з нагоди 40-ї річниці його вибуху. – ЦДІАУ м. Львова. – Ф. 195. Товариство взаємодопомоги учасників польського повстання 1863–1864 рр. м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 29. 1902 р. – 4 арк.

218. Протоколи, витяги із протоколів і план роботи бюро національних меншостей при окрвиконкомі. – ДАКО. – Ф. 112. Киевский окружной исполнительный комитет советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Окрисполком). – Оп. 1. – Спр. 1160. 9.10.1925–20.01.1926 рр. – 238 арк.

219. Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество "Общественная польза", 1904. – 1096 с.

220. Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб.: Товарищество "Общественная польза", 1904. – 1096 с. – (Народные училища в Западном крае, на Кавказе, в Остзейских губерниях и Царстве Польском. О народных

училищах в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской: извлечение из Свода Законов: т. 12. – 1883 г., по продолжению 1895 г.).

221. Пушкаревич К. А. Чехи: историко-этнографический очерк / К. А. Пушкаревич. – М.-Л.: Институт этнографии, 1942. – 73 с.

222. Радянська Волинь. – 1935. – № 248 (№ 3209). – С. 2.

223. Радянська Волинь. – 1935. – № 249 (№ 3210). – С. 3.

224. Рихлік Є. Чеські колонії на Житомирщині / Є. Рихлік // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 115–117. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

225. Родин Р. И. Народное образование на Правобережной Украине в 70-80 гг. XIX в. / Р. И. Родин. – К.: КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1969. – 64 с.

226. Розлуцька Г. М. Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919–1939 рр.): монографія / Г. М. Розлуцька. – Дрогобич: Коло, 2005. – 282 с.

227. Розовик Д. Ф. Національно-культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр.: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Розовик Дмитро Федорович. – Київ, 2004. – 452 с.

228. Рудецький П. А. Чехи у Луцькому повіті до 1914 р. / П. А. Рудецький, О. С. Златогорський // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 73–74. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

229. Русско-чешский словарь (Rusko-český slovník): 40 000 сл. (40 000 hesel) / [сост. Й. Влчек (zpr. J. Vlček)]. – М.: Советская Энциклопедия (Sovětská Encyklopedie), 1968. – 896 с.

230. Садова О. М. Національний склад населення Волині: у межах Волинської і Рівненської областей: історико-географічний аспект / О. М. Садова // Національні меншини Правобережної України: історія і

сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 32–34. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

231. Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольск: Подольский статистический комитет, 1884. – Вып. 3. – 102 с.

232. С документами учителей чешских школ. – ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 707. Управление Киевского учебного округа. – Оп. 296. – Спр. 80. 23.07.1891–29.08.1892 рр. – 16 арк.

233. Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – початок XX ст.): Київський учбовий округ: [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.

234. Сидорчук О. С. Діяльність Чеського благодійного й освітнього Товариства ім. Я. А. Коменського в Україні (1907–1917 рр.) / О. С. Сидорчук // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 75–78. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

235. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. – Каменец-Подольск: Типография наследников Д. Крайза, 1876. – Вып. 2: Из Подольских епархиальных ведомостей. – 1876. – С. 81–182.

236. Сичевська З. М. Колоністи на Малинщині / З. М. Сичевська // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 90–91. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

237. Слідзюк П. С. Його батько з моравських чехів / П. С. Слідзюк // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 88–90. –

(Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

238. Советский Энциклопедический Словарь / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – М.: СЭ, 1989. – 1632 с.

239. Солдатюк М. С. Культура, громадське життя і побут волинських чехів / М. С. Солдатюк // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 80–84. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

240. Со списками лиц, принятых в студенты в 1910 г. Канцелярии Проректора Императорского Университета св. Владимира. – ДАМК. – Ф. 16. Киевский университет. – Оп. 477. – Спр. 252. 1910 р. – 24 арк.

241. Союз служащих гмины г. Львова. – ДАЛО. – Ф. 1. Львовское воеводское управление. Общественно-политический отдел. Подотдел по делам Товариществ. – Оп. 54. – Спр. 2014. 6.05.1923–24.03.1939 рр. – 114 арк.

242. Списки студентов, окончивших инженерный факультет за 1898–1923 гг. – ДАМК. – Ф. 18. Киевский политехнический институт. – Оп. 1. – Спр. 44. 1898–1923 рр. – 148 арк.

243. Списки чеських колоній у ССРР, учнів чеських шкіл і статистичні відомості про стан шкіл. – ЦДАВОВУ. – Ф. 166. Народний комісаріат освіти УСРР. Рада національних меншостей. – Оп. 6. – Спр. 720. 1926 р. – 32 арк.

244. Статистические сведения о количестве, социальном и национальном составе студентов за 1904–1925 гг.: списки студентов института. – ДАМК. – Ф. 18. Киевский политехнический институт. – Оп. 1. – Спр. 535. 1904–1925 рр. – 301 арк.

245. Столярчук Т. О. Проблеми організації педагогічної праці вчителя народних шкіл (др. пол. XIX – початок XX ст.): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Столярчук Тетяна Олександрівна. – Вінниця, 2006. – 209 с.

246. Ступак Ф. Я. Добродійні громади за національною і віросповідною ознаками XIX – початку XX ст.: м. Київ і Волинська губернія /

Ф. Я. Ступак // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 52–55. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

247. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічне дослідження та його „околиці” / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2005. – Квітень. – С. 43–47.

248. Сухомлинська О. В. Патріотизм як цінність: погляд на історію та сьогодення / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2010. – Лютий. – С. 10–14.

249. Танана Р. В. Поезії Тараса Шевченка мовами національних меншин України / Р. В. Танана // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 195–198. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

250. Тарабукін О. О. Вікентій Хвойка і Житомирщина / О. О. Тарабукін // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 55–56. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

251. Тимошенко В. І. Чехи на Волині у світлі досліджень вітчизняних істориків / В. І. Тимошенко // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 9–11. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

252. Тимошенко І. В. Ярослав Гашек і Україна / І. В. Тимошенко // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 105–106. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

253. Ткачук П. Д. Національний склад населення Волині (1897–1989 рр.) / П. Д. Ткачук // Національні меншини Правобережної України:

історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 31–32. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

254. Толмачев И. Н. Юго-Западный край: статистическое обозрение / И. Н. Толмачев. – К.: Типография Штаба Киевского военного округа, 1897. – Т. 1: Восточное Полесье. – 1897. – 480 с.

255. Топографічні карти Європи. Зона 4. Південно-Східна Чехія. Південно-Східна Польща. Галичина: Майдан, Угнів, Белз, Радехів. Волинь: Берестечко, Дубно, Острог. Зона 5. Галичина: Рава Руська, Броди, Камінка Струмилова. М 1:75 000. – ЦДІАУ м. Львова. – Ф. 742. Колекція карт і планів. – Оп. 1. – Спр. 162. 1880–1914 рр. – 75 арк.

256. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом (Юго-Западный отдел): материалы и исследования: в 7 т. / собр. д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1872–1878. – Т. 1. – 1872. – 467 с.

257. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом (Юго-Западный отдел): материалы и исследования: в 7 т. / собр. д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1872–1878. – Т. 2. – 1878. – 688 с.

258. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом (Юго-Западный отдел): материалы и исследования: в 7 т. / собр. д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1872–1878. – Т. 3. – 1872. – 486 с.

259. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом (Юго-Западный отдел): материалы и исследования: в 7 т. / собр. д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1872–1878. – Т. 4. – 1877. – 758 с.

260. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим

обществом (Юго-Западный отдел): материалы и исследования: в 7 т. / собр. д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1872–1878. – Т. 5. – 1874. – 1209 с.

261. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом (Юго-Западный отдел): материалы и исследования: в 7 т. / собр. д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1872–1878. – Т. 6. – 1872. – 406 с.

262. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом (Юго-Западный отдел): материалы и исследования: в 7 т. / собр. д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1872–1878. – Т. 7. – 1872. – 337 с.

263. Україна: політично-адміністративна карта: масштаб: 1:1 500 000. – К.: НВП "Картографія", 1998. – 24 с.

264. Україна: промисловість: мапа: мірило: 1:2 000 000. – К.: Мапа ЛТД, 1994. – 16 с.

265. Українське слов'янознавство: міжвідомчий республіканський збірник. – Львів: Львівський університет, 1970. – Вип. 1: Історія зарубіжних слов'ян. – 1970. – 174 с.

266. Український історичний журнал. – К.: Наукова думка, 1991. – № 2 (№ 359). – С. 89–102.

267. Уминский С. А. Анализ учебника „Грамматика чешская для школ средних и заведений учительских” / С. А. Уминский // Карельский научный журнал. – Россия, Петрозаводск: НП „Институт направленного образования”, 2013. – Вып. 1 (2). – С. 49–51.

268. Умінський С. А. „Букварь” Д. І. Тихомирова – О. М. Тихомирової чеським школам / С. А. Умінський // Вісник ЖДУ ім. І. Франка. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Вип. 43. – С. 190–195.

269. Умінський С. А. Освіта дітей чеського походження на Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / С. А. Умінський // Велика Волинь: історія освіти та культури: монографія / за ред. проф. Левківського М. В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 111–127.

270. Умінський С. А. Острозькі вчительські курси та їхнє значення для чеського шкільництва / С. А. Умінський // Вісник ЖДУ ім. І. Франка. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Вип. 50. – С. 205–208.

271. Умінський С. А. Розвиток однокласних чеських училищ на Правобережній Україні (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / С. А. Умінський // Вісник ЛНУ ім. І. Франка: серія педагогічна. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – Вип. 26. – С. 270–277.

272. Умінський С. А. Чесько-польська взаємодія в Російській імперії (др. пол. XIX ст.) / С. А. Умінський // Українська полоністика. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Вип. 7. – С. 99–105.

273. Умінський С. А. Чехи та Правобережна Україна: сторінки славетної історії / С. А. Умінський // Збірник наукових праць Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Т. Шевченка: серія „Педагогічні науки”. – К.–Кременець: Вид-во КОГПІ ім. Т. Шевченка, 2010. – Вип. 1 (3). – С. 111–115.

274. Універсальний словник-енциклопедія (УСЕ): 25 000 ст. / [ред. рада: М. Попович (гол.), І. Дзюба та ін.; кер. проекту О. Коваль]. – К.: Ірина, 1999. – 1559 с.

275. Ушинский К. Д. Советы родителям и наставникам о первоначальном преподавании вообще и о первоначальном преподавании родного языка по учебнику "Родное слово": книга для учащихся (1-й г.) / К. Д. Ушинский. – СПб., 1864. – 91 с.

276. Фальборк Г. А. Народное образование в России / Г. А. Фальборк, В. И. Чарнолуцкий. – СПб.: Печ. О. Поповой, 1900. – 264 с.

277. Францев В. А. Чешское сокольство, его развитие и культурное значение / В. А. Францев. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1910. – 12 с.

278. Хрестоматия для употребления при преподавании русского языка: для чтения и рассказа (1-й курс) / [сост. П. Басистов]. – М.: Типография М. Г. Волчанинова и К°, 1900. – 331 с.

279. Чешско-русский словарь: в 2 т.: 62 000 сл. – М.: Русский язык, 1976. – Т. 1: А–О / под ред.: Л. В. Копецкого, Й. Филиппа, О. Лешки. – 1976. – 580 с.
280. Чешско-русский словарь: в 2 т.: 62 000 сл. – М.: Русский язык, 1976. – Т. 2: Р–Ž / под ред.: Л. В. Копецкого, Й. Филиппа. – 1976. – 864 с.
281. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (1920–1930-і рр. XX ст.) / Б. В. Чирко. – К.: Асоціація "Україно", 1995. – 215 с.
282. Чирко Б. В. "Шкідництво різних націй ...": національні меншини в Україні у 1920–1930-х рр. за документами ЦДАГО України / Б. В. Чирко // Архіви України. – 1992. – № 4 (№ 231). – С. 32–40.
283. Шамаєва К. І. Чеські музиканти на Волині / К. І. Шамаєва // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 4–6. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").
284. Шевчук Я. Дві долі репресованого сумління і людської шани / Я. Шевчук // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 109–110. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").
285. Шкляр Л. Міжнаціональна злагода – стратегічний курс держави / Л. Шкляр // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 5–6. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").
286. Шпиталенко Г. А. Громадське і культурне життя чеських поселенців на Волині у др. пол. XIX – на початку XX ст. / Г. А. Шпиталенко // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне. – К.-Житомир: Поліграфічний центр ЖПІ, 1998. – С. 75–77.

287. Шпиталенко Г. А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (др. пол. XIX – початок XX ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Шпиталенко Галина Андріївна. – Івано-Франківськ, 2003. – 198 с.

288. Шульга С. А. Громадське життя чехів на Волині у чеських часописах (20–30-ті рр. XX ст.) / С. А. Шульга // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 25–30. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

289. Шульга С. А. Економіка чеських поселень на Волині у міжвоєнний період / С. А. Шульга // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 19–22. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

290. Шульга С. А. Чеська община на Волині у 20–30-ті рр. XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Шульга Світлана Анатоліївна. – Луцьк, 1998. – 193 с.

291. Шульга С. А. Чехословацьке народне об'єднання / С. А. Шульга // Чехи на Волині: історія і сучасність: статті / [відп. ред.: М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. – Житомир-Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 23–25. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

292. Щепакін В. М. Чеські музиканти у музичній культурі України кінця XVIII – початку XIX ст.: дис. ... кандидата мистецтвознавства: 17.00.01 / Щепакін Василь Михайлович. – Харків, 2001. – 277 с.

293. Щербак М. Г. Політика Царського Уряду щодо німців і чехів на Правобережній Україні у XIX ст. / М. Г. Щербак, Н. О. Щербак // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: статті / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 11–13. – (Серія "Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині").

294. Auerhan J. S. České osady na Volyni, Krymu a Kavkazu / J. S. Auerhan. – Praha, 1920. – 200 s.
295. Auerhan J. S. Československé jazykové menšiny v evropském zahraničí / J. S. Auerhan. – Praha, 1920. – 201 s.
296. Čechoslovan. – 1912. – № 1 (4 ledna (01)).
297. Čechoslovan. – 1912. – № 18 (4 května (05)).
298. Čechoslovan. – 1912. – № 26 (29 června (06)).
299. Čechoslovan. – 1912. – № 27 (6 července (07)).
300. Čechoslovan. – 1912. – № 28 (13 července (07)).
301. Čechoslovan. – 1912. – № 29 (20 července (07)).
302. Čechoslovan. – 1912. – № 30 (27 července (07)).
303. Čechoslovan. – 1916. – № 1 (20 března (03)).
304. Čechoslovan. – 1916. – № 2 (27 března (03)).
305. Čechoslovan. – 1916. – № 3 (3 dubna (04)).
306. Čechoslovan. – 1916. – № 4 (10 dubna (04)).
307. Čechoslovan. – 1916. – № 5 (17 dubna (04)).
308. Čechoslovan. – 1916. – № 6 (24 dubna (04)).
309. Čechoslovan. – 1916. – № 7 (1 května (05)).
310. Čechoslovan. – 1916. – № 36 (20 listopadu (11)).
311. Česko-Ruský slovník: ve dvou dílech: 62 000 sl. – Praha: Státní pedagogické, 1976. – T. 1: A–O / za ved.: L. V. Kopeckého, J. Filipce, O. Lešky. – 1976. – 580 s.
312. Česko-Ruský slovník: ve dvou dílech: 62 000 sl. – Praha: Státní pedagogické, 1976. – T. 2: P–Ž / za ved.: L. V. Kopeckého, J. Filipce. – 1976. – 864 s.
313. Cichocka Z. Kolonje czeskie na Wolniu / Z. Cichocka. – Warszawa, 1928. – 210 s.
314. Doubrava F. Český vystěhovalec na Rus / F. Doubrava. – Praha, 1876. – 202 s.

315. Fořt J. O stěhování se lidu našeho do ciziny / J. Fořt. – Praha, 1876. – 209 s.
316. Gebauer J. D. Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské: 2 část / J. D. Gebauer. – Praha, 1902. – Část 1. – 1902. – 166 s.
317. Gebauer J. D. Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské: 2 část / J. D. Gebauer. – Praha, 1902. – Část 2. – 1902. – 192 s.
318. Hofman J. Historická mapa českého osídlení na Volyni: 4 část / J. Hofman, J. Drahekoupil. – Praha, 1995. – Část 1: Mapa 1:2 000 000 Volyňské gubernie; Část 2: Mapa 1:500 000 prostor Volyně obývaný Čechy; Část 3: Mapa 1:200 000 prostor nejhustšího českého osídlení. – 1995. – 16 s.
319. Hofman J. Historická mapa českého osídlení na Volyni: 4 část / J. Hofman, J. Drahekoupil. – Praha, 1995. – Část 4: Abecední seznam obcí a osad s českým osídlením. – 1995. – 24 s.
320. Karas F. Obrazy českých osad v Polsku / F. Karas. – Praha, 1935. – 203 s.
321. Kovářík F. Zážitky a dojmy ruského čecha za carství / F. Kovářík. – Praha, 1932. – 204 s.
322. Kutnar F. Počátky hromadného vystěhovalectví z Čech v období Bachova absolutismu / F. Kutnar. – Praha, 1964. – 205 s.
323. List otwarty do Wielmożnego Pana Franciszka Rawity Gawrońskiego, autora "popularnej" broszury p. t "Walka o wolność w r. 1863". Відкритий лист полковника Міневського Юзефа, критикующий брошуру Гавронського Равіти Франціска "Боротьба за свободу у 1863 р.". – ЦДІАУ м. Львова. – Ф. 195. Товариство взаємодопомоги учасників польського повстання 1863–1864 рр. м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 37. 1913 р. – 6 арк.
324. Malá československá ensyklopedie / hl. red.: J. Ríman (předs.) [ets.]. – Praha: Ensyklopedický institut, 1987. – T. 5 / [věd. red.: M. Štěpánek (předs.) ets.]. – 1987. – 1008 s.
325. Němeček M. Dvacet pět let na Rusi / M. Němeček. – Žitomir, 1896. – 206 s.

326. Odczyt wygłoszony przez dr. Bronisława Dembińskiego, prof. historii powszechnej na uniwersytecie Lwowskim w dniu 22. stycznia czasie uroczystego obchodu rocznicy powstania w teatrze miejskim we Lwowie. W 44. rocznicę powstania polskiego w r. 1863–1864. Доповідь Дембінського Броніслава, присвячена 44-й річниці повстання. – ЦДІАУ м. Львова. – Ф. 195. Товариство взаємодопомоги учасників польського повстання 1863–1864 рр. м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 32. 1907 р. – 8 арк.

327. Olič V. Dějiny českého vystěholectví na Rus / V. Olič. – K., 1908. – 52 s.

328. Pospíšil A. Československá duševní armáda na Rusi / A. Pospíšil. – Praha, 1925. – 208 s.

329. Ruský Čech. – 1907. – № 6 (6/19 prosince (12)).

330. Ruský Čech. – 1907. – № 7 (13/26 prosince (12)).

331. Ruský Čech. – 1907. – № 15 (2/15 února (02)).

332. Ruský Čech. – 1907. – № 16 (9/22 února (02)).

333. Ruský Čech. – 1907. – № 17 (16 února (02)–1 března (03)).

334. Ruský Čech. – 1907. – № 45 (21 září (09)–4 října (10)).

335. Ruský Čech. – 1907. – № 48 (12/25 října (10)).

336. Ruský Čech. – 1907. – № 49 (19 října (10)–1 listopadu (11)).

337. Ruský Čech. – 1907. – № 50 (28 října (10)–8 listopadu (11)).

338. Ruský Čech. – 1908. – № 8 (20 prosince (12) 1907–2 ledna (01)).

339. Ruský Čech. – 1908. – № 10 (4/17 ledna (01)).

340. Ruský Čech. – 1908. – № 11 (10/23 ledna (01)).

341. Ruský Čech. – 1908. – № 12 (17/30 ledna (01)).

342. Ruský Čech. – 1908. – № 13 (24 ledna (01)–6 února (02)).

343. Ruský Čech. – 1908. – № 15 (7/20 února (02)).

344. Ruský Čech. – 1908. – № 16 (10/23 února (02)).

345. Ruský Čech. – 1908. – № 17 (14/27 února (02)).

346. Ruský Čech. – 1908. – № 19 (20 února (02)–4 března (03)).

347. Ruský Čech. – 1908. – № 20 (24 února (02)–8 března (03)).

348. Ruský Čech. – 1908. – № 21 (28 února (02)–12 března (03)).
349. Ruský Čech. – 1908. – № 22 (2/15 března (03)).
350. Ruský Čech. – 1908. – № 23 (6/18 března (03)).
351. Ruský Čech. – 1908. – № 24 (8/21 března (03)).
352. Ruský Čech. – 1908. – № 25 (13/26 března (03)).
353. Ruský Čech. – 1908. – № 26 (16/29 března (03)).
354. Ruský Čech. – 1908. – № 27 (20 března (03)–2 dubna (04)).
355. Ruský Čech. – 1908. – № 29 (27 března (03)–9 dubna (04)).
356. Ruský Čech. – 1908. – № 30 (30 března (03)–12 dubna (04)).
357. Ruský Čech. – 1908. – № 32 (6/19 dubna (04)).
358. Ruský Čech. – 1908. – № 38 (4/17 května (05)).
359. Siropolko S. P. Jednotná škola podle zákona Ukrajinské Lidové Republiky / S. P. Siropolko // Nové školy / [red.: A. K. Bláha]. – Brno: Nové školy, 1930. – № 7/8. – S. 252–257.
360. Statut związku urzędników gminy król. stoł. m. Lwowa ze zminami przez walne zgromadzenie w dniu 27 marca 1926 r. – Lwów: Odbito z drukarni L. S. T. W., 1930. – 15 s.
361. Statut związku urzędników i niższych funkcjonarjuszy gminy król. stoł. m. Lwowa. – Lwów: Z drukarni W A Szyjkowskiego, 1923. – 15 s.
362. Syroczyński Leon. Sprostowanie charakterystycznych niedokładności w książce "Walka o wolność w r. 1863" Franciszka Rawity Gawrońskiego. Брошура Сірочинського Леона "Виправлення неточностей у книзі Гавронського Равіти Франціска "Боротьба за свободу у 1863 р."". – ЦДІАУ м. Львова. – Ф. 195. Товариство взаємодопомоги учасників польського повстання 1863–1864 рр. м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 38. 1913 р. – 9 арк.
363. Vaculík J. Dějiny volyňských čechů: I. Léta 1868–1914 / J. Vaculík. – Praha, 1997. – 211 s.
364. Vojtěch J. N. Geometrie pro V. Třidu reálek: 2 část / J. N. Vojtěch. – Praha, 1935. – Část 2: Planimetrie. Stereometrie. – 1935. – 148 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Перелік населених пунктів на Правобережній Україні, де протягом
др. пол. XIX – 30-х рр. XX ст. мешкали чехи**

Примітка. Жирним шрифтом відзначено чеські громади, де функціонували навчальні заклади для дітей чеського походження.

Волинська губернія					
Володимир-Волинський повіт					
Володимир-Волинський — 1869 — 15					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Америка	1888	75	Берестова		21
Бодачів		246	Борочиця		2
Вільгемівка	1900	181	Вільгівка		7
Вітольда		3	Воронин		2
Голатін Долні			Горохів	1876	92
Дажва	1893	92	Двір		11
Дембріва		36	Долинка		168
Дружкополь			Дубінка		6
Звоначі		5	Зикмундівка		92
Іваниче Нове		49	Іваниче Старе	1871	150
Кімнатка		4	Ковбань	1876	76
Крадлівка			Красів	1894	84
Купичів	1870	1007	Кучнів		
Лобачівка			Маковистя		1
Новосілки	1870	679	Олександрівка		1
Олексіїв	1892	81	Ольгів		
Ошчів		8	Пересіка		4
Печихвости	1886	59	Покрупівка		
Попільня	1900	47	Порване		26
Пустомитів		8	Пясечно		5
П'ятигори		6	Рачин	1891	180
Свинарин		8	Свинюхи		5
Скаборовщина		1	Склин	1874	263
Скобелька	1899	57	Софіївка-Сомги	1871	197
Старики		2	Твореніче		29
Трнківка		16	Хобултове		6
Чернів	1887	53	Чехів		10
Шестів		2	Ядвінівка		3

Дубенський повіт					
Дубно — 1870 — 458					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Адамів		22	Аршичин	1890	23
Балари			Балашівка		
Білобережа			Білогрудка	1885	200
Берега	1891	9	Берестечко	1896	18
Богушівка		228	Божковиця		2
Бокийма		14	Болетковче		4
Борбін			Боремель	1889	42
Бортниця		3	Боцанівка	1886	156
Боярка	1899	177	Будераж	1870	399
Буди Пелчанс.			Буршівка	1870	240
Бусли		13	Бушче		17
Варковиче	1890	49	Вапенка	1890	
Верба	1870	246	Верба Каменна		3
Вербовська Ул.	1885		Вигода		14
Війниця		6	Вільшанка		12
Волков	1870	1014	Габріва		5
Гайки	1883	73	Головчиця		
Градище	1902	56	Градки		7
Гурники			Дворець		26
Дембрівка	1870	282	Демидівка		15
Дерман			Дерно		18
Детеніче		3	Діброва		
Длоуге Поле	1875	451	Длоугошиє		
Долгів		4	Долина Глибок.		25
Дорогостай	1870	722	Дубіни		17
Дублани		4	Едвардівка		59
Єзірко	1869	186	Жорнище		10
Завале	1876	158	Збитин	1872	9
Зборів		177	Злинець		
Злочівка	1871	112	Іванів	1876	112
Калинівка	1918	8	Каролінка	1871	9
Клін Сморгд		18	Кліщиха		63
Кнерути Верх.	1870	188	Кнерути Ниж.	1871	90
Княгинин		3	Коблин		
Козін		59	Конушки		
Кораблище		88	Корита		196
Коханка	1870	350	Краки		
Красільно	1874	100	Красна Гора	1906	296

Красне	1876	20	Крилів		
Кривуха		155	Крчунок	1876	30
Кунін	1903	39	Курдибан Варк.		91
Курд. Жорнов.	1906	87	Курків		60
Ладівка		24	Ледочівка	1921	215
Липа			Липобоки		5
Лисин		26	Листвин		
Лібанівка	1892	149	Лопавше		18
Лютгардівка	1863	241	Маївка		
Малин	1870	448	Мальована	1895	183
Масленка	1899	111	Мизич	1877	197
Мизочик	1869	131	Милолиця		3
Мирогощ Нов.	1875	112	Мирогощ Ст.	1869	807
Митниця	1881	100	Михайлів	1871	133
Мільч			Мітин		
Міхна-Сергійв	1894	158	Млинів	1888	108
Мокре-осада	1889	10	Молдава I	1884	608
Молдава II		260	Моравиця		21
Московщина	1870	297	Мости		
Мошків			Нікітичі	1870	50
Новий Світ		80	Новини	1870	492
Озерани	1887	60	Олександрівка	1890	90
Олика	1900	10	Острожиць		
Переділи		3	Перемилівка		
Петриківщина		4	Пирятин	1910	35
Підвисоч		151	Підгайці	1868	520
Підлеше		44	Підложці		
Підлуж		26	Піски		17
Плашава		2	Плоска	1870	153
Погорілці	1859		Покащів		34
Полинівка		6	Птич	1872	9
Пугачівка			Пусто-Іване		24
Рапатів	1912	58	Рачін	1868	150
Рементовиця		4	Рідкі дуби		14
Рітків		3	Річки		8
Рогізно	1872	93	Рудня Почаївс.		6
Садилків		3	Свато	1870	58
Свищів		54	Свтне	1882	4
Семодуби	1870	640	Семодуб. Крак	1892	
Сенкевичі		4	Смига		15
Смолярна	1885	88	Смордва		

Софіївка	1899	927	Спасів		21
Ставище			Страклів	1876	535
Стубло		11	Судобище		
Суйми			Сурмище		120
Терешів	1893	135	Теслучів		4
Тетер		3	Торговиця		
Торканівка		4	Тростянець		15
Трутковичі		3	Тур'є		3
Турковиче	1875	124	Ужинчик		
Уїздці	1900	257	Уймаха Локачс.		3
Ульбарів	1869	657	Фальківщина	1875	79
Ферма Богомол	1912	13	Флорів	1892	75
Франків		4	Хомут	1913	232
Хоропан		3	Хотин		2
Чвєсве-Яблунів		7	Червона Гірка		
Черквіска			Чорна Лоза		18
Житомирський повіт					
Житомир — 1869 — 273					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Альбінівка		6	Андрушівка		5
Бараші		10	Барашівка		12
Безимівка		2	Буди		5
Бурковчик		4	Василівка		16
Веселівка		8	Виногради	1878	300
Високо Укр.		9	Високо Чеське	1872	480
Вишполь		5	Вільшанка	1874	843
Горбаші	1896	40	Грушки		
Дараїв		2	Жолобки		11
Івановиче	1892	172	Івановичі		35
Калинівка			Каманотолкочі		4
Кам'яний Брід		11	Карпівці	1902	20
Кремлянка		22	Крошна Укр.		57
Крошна Чес.	1878	478	Крушінець	1879	117
Левків	1880	120	Лука		7
М'яскова		322	Новопіль		11
Околєк	1880	281	Олександрівка		17
Плехів	1873	90	Псиште		3
Селенщина	1879	133	Сколобів		3
Славів-Юстинів		30	Соколова Гора		14
Соснівка		7	Троковичі		11
Троянів		8	Ульянівка		5

Ушомир			Хутір Дальній		22
Чернів		40	Чуднів		9
Ізяславський повіт					
Ізяслав — 1869 — 7					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Майдан Вілла		2	Полячова		
Славута	1890	52	Славута-место		15
Хоровиця		131	Шепетівка		95
Кременецький повіт					
Кременець — 1869 — 144					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Батків		10	Белечка Долина		62
Вишневець	1892	60	Даремна Польс.		5
Закоти		5	Корець	1900	60
Лепешівка		6	Мальованка		11
Марчелевськ		7	Почаїв		1
Почаїв-Шумськ	1898	99	Радзівілів	1869	184
Сошиште		2	Тилівка		2
Шили		2	Широка		10
Луцький повіт					
Луцьк — 1869 — 518					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Анатолія	1925	10	Бакань		
Бакове		146	Башова	1873	39
Біскупіче			Боголюби		14
Боратин	1871	229	Боричів		12
Брижче		63	Бублани		3
Будки	1872	186	Будовичі		9
Вигадана		34	Видумка		41
Витиніж		12	Вишеньки		6
Вишньов		3	Воєтин	1884	68
Волинянка		50	Гаєнка	1871	102
Гаражде			Гнідава		18
Гнідава-колонія			Голишів		3
Гончарка		6	Городок		3
Губин Чеськ.	1875	780	Губин Українс.		
Гурка Вільшан.			Гуркові		4
Гуща		173	Дворець		
Дембріва-Вишн		15	Доросіна		43
Дубова Крчма			Дуброва		3
Жидичин		2	Жолобів		6

Жукивець		7	Заболітиця		4
Заборол	1876	10	Іванчіце	1904	70
Йозефі	1910	54	Кичхарівка		
Ківерчик		12	Кнєгинінки	1870	305
Кнєгин. Хутір	1871	20	Козін Переспа		34
Колодязь			Копче	1876	347
Коршів		47	Красне		
Крупа Границя	1879	181	Купичівка		
Курдибан	1876	40	Кути		4
Лавров		3	Леонів		48
Липини	1870	405	Липовець		
Лип'яни	1882	80	Лідавка		
Ліште		36	Людвигів		
Маруся		29	Матушівка		
Милуші	1872	152	Михлик		16
Мрцалів		59	Мстишин-Лад.	1870	196
Наталин		14	Немирів		
Нєсвич	1925	10	Нива Губинс.	1870	240
Нива Злочівськ.	1871	140	Новостів		4
Одєради		2	Озерани	1888	322
Олєшковиця			Омеляник		62
Острів	1872	134	Пальче		42
Підгайці		9	Піддубці		1
Подлисиці	1884	150	Полонка		9
Радомишль		4	Розшите	1902	89
Рокиня		7	Романів	1820	120
Рудка Козінськ.	1875	85	Садів		
Свози		4	Селисько	1870	64
Сєнкевичівка		108	Сєргіїв		16
Склин-вєсь		74	Склин-Двур	1904	150
Скурче		1	Стромівка	1885	157
Струмилівка	1871	924	Тєремно	1869	698
Торчин		5	Угринів		
Уроч. Дуброво			Фальків	1877	87
Французів			Чєзарин		3
Черчик	1881	30	Чолніча		
Чорний Ліс	1874	97	Шєпетин		2
Шпрєхєн			Юліана		52
Юнківка			Яловичі	1870	18
Новоград-Волинський повіт					
Новоград-Волинський — 1869 — 12					

Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Андріїв		4	Биківка		12
Буда Голубіївс.		15	Булдичів		
Верби		58	Горошки		
Каменка		2	Корець		38
Курнос		9	Курсики		6
Любар Новий		13	Любар Старий		1
Мар'янівка		24	Міжгірне	1868	172
Полоннос	1901	70	Романів		134
Романів-кол.	1890	120	Серби-Слобідка		
Соколів	1903	69	Соколів-кол.	1874	160
Соколово	1903	24	Хут. Шевченко		2
Овруцький повіт					
Овруч — 1869 — 5					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Базар		22	Білокоровичі		6
Голубовичі	1872	80	Гута		24
Гута Мар'ятин		349	Залісся	1872	363
Замостя	1877	16	Каленское		
Карпилівка			Клочев		1
Коростень		21	Ксаверів		
Кужель	1870	80	Мар'ятин		150
Межиліська	1871	150	Межирічка	1875	44
Негдашки		12	Немирівка		
Озерани	1870	85	Поліська		10
Радча		3	Рубешівка		10
Рудня Базарськ.	1887	17	Славковичі	1875	120
Статек Веледн.			Травкін		7
Ходаки		12	Чигири		4
Острозький повіт					
Острог — 1874 — 57					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Антонівка	1874	365	Баранівка		24
Блудов	1871	42	Боткевиче		
Бродів			Верхів		
Глубочек		4	Глупанин	1872	186
Головень	1904	186	Гоща	1925	61
Гребля		58	Гринівщина		
Гулеч-Урвени	1871	1168	Дідова Гора	1887	211
Завидів	1901	165	Заворотте		44
Загорне		69	Залісся	1870	406

Застава			Івачків		14
Комарівка		8	Копитків		5
Країв			Кривин Новий		5
Кривин Стар.	1885	40	Крути Брег	1913	64
Кунев	1903	39	Лесна		87
Лідава	1907	105	Маріанів		209
Маріанов			Межоліска		107
Милатин		10	Міротін	1902	275
Можиліани			Мощанівка		
Мощаніце	1890	150	Новокрасв	1900	401
Новосілок		4	Новоставче		209
Оженин	1904	60	Плоска		47
Сивір-Ядвінін	1876	289	Черначев		2
Чеський Гай		47	Штепанівка		21
Рівненський повіт					
Рівне — 1869 — 476					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Антополь		5	Арестів		6
Бабин		9	Бармаки		2
Басовий Кут			Березно	1889	56
Білокриниця		25	Блудів		116
Богданів			Броніки		
Бугрін			Верхівськ	1894	64
Гай		75	Глинки		5
Глинські	1868	1196	Гориньград	1869	153
Городище			Городок		
Грабина			Грушвице	1870	834
Двір			Дембрівка		2
Дідковиче	1869	108	Дорогобуж		
Єсеніче			Житин		8
Заборол	1876	9	Завидів	1880	
Загорище		2	Здолбиця		109
Здолбунів		1300	Золотієв		10
Зябрище		9	Ільпін		
Кадище		8	Карпилівка		2
Квасилов	1870	812	Клевань	1891	108
Козлін			Колоденка		26
Корнин	1871	26	Костопіль		40
Краєвиче		8	Красносиле		4
Куман		6	Маковистя		12
Малин			Малинськ		13

Мартинівка	1870	258	Миколаївка	1870	29
Милостів			Михайлів	1878	392
Невірків		12	Новомильськ		8
Новосілки	1871	50	Обарів		
Озерка	1869	186	Олександрія		30
Олексин		9	Омеляна		75
Омелянщина		140	Оржів		
Осовик		21	Перекеле		10
Печилівка			Підліски	1868	94
Підцурков	1868	320	Плоска	1874	41
Покоси	1868	168	Порошів	1886	57
Посягва		4	П'ятигори	1901	12
Сарни		37	Святи	1882	4
Седмиграни			Ставки		
Старомильськ		13	Степан		
Стовець	1870	8	Тайкур		66
Тинне	1897	14	Туткевиче		
Тучин		39	Шостаків		47
Шпаків Велик.	1871	280	Шпаків Мал.	1871	115
Шпанів		9	Ядвіпіль	1874	61
Янівка		12	Янова Долина		3
Ярівка		4	Яснобр		5

Старокостянтинівський повіт

Старокостянтинів — 1869 — 18

Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Бобли		4	Вербично		5
Дроздне		1	Ковель	1872	40
Мозор-Осьє		6	Радовиче		11
Старковичі			Туличев		5

Київська губернія

Бердичівський повіт

Бердичів — 1869 — 70

Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Погребище		60	Самгородок	1900	106

Васильківський повіт

Васильків — 1888 — 56

Звенигородський повіт

Звенигородка — 1899 — 64

Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Калігорка	1906	50	Турбів	1908	49

Канівський повіт					
Канів — 1903 — 104					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Корсунь	1907	55	Юрівка		
Київський повіт					
Київ — 1850 — 5000					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Бобер		44	Вишеград	1871	230
Вуч		15	Горошки		11
Дарниця			Зубівщина I	1870	510
Зубівщина II		10	Кемирівка		2
Козятин	1874	80	Колонщина	1900	55
Комарівка			Малинівка	1889	230
Миколаївка	1873	890	Попільня	1900	47
Пухове Помістя	1869	120	Стрем-город		170
Сухий Хутір	1870	50	Фастів		70
Черняхів	1904	14	Чечи		
Шулявка			Юнівка		13
Радомишльський повіт					
Радомишль — 1869 — 2					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Брусилів	1871	24	Волков	1879	29
Мар'янівка			Мик-город		19
Сквирський повіт					
Сквира — 1869 — 2					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Біла Церква	1876	108	Калинівка	1880	28
Уманський повіт					
Умань — 1869 — 140					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Софіївка	1872	48	Тульчин	1875	70
Черкаський повіт					
Черкаси — 1869 — 2					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Маньківче		702	Мошне	1904	98
Чигиринський повіт					
Чигирин — 1869 — 2					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Золотополь	1890	44	Кам'янка	1895	19
Подільська губернія					

Балтський повіт					
Балта — 1869 — 2					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Дунаєвче	1881	50	Чехів		103
Брацлавський повіт					
Брацлав — 1869 — 2					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Аннопіль	1870	102	Тростянець	1871	24
Вінницький повіт					
Вінниця — 1869 — 120					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Браїлів	1892	91	Вапнярка	1890	46
Гайсинський повіт					
Гайсин — 1887 — 40					
Кам'янецький повіт					
Кам'янець-Подільський — 1869 — 45					
Летичівський повіт					
Летичів — 1869 — 2					
Проскурівський повіт					
Проскурів — 1869 — 59					
Ушицький повіт					
Ушиця — 1869 — 2					
Ямпільський повіт					
Ямпіль — 1870 — 38					
Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)	Громада	Рік заснування	Чехи (максим.)
Кам'янка	1878	16	Крижопіль	1880	36

[5, с. 174-453; 6, с. 101-197; 7, с. 93; 18, с. 105; 29, с. 159-160; 37, с. 189-191; 38, с. 192-196; 39, с. 291; 41, с. 10, 20; 54, арк. 15-27 (зв.); 57, с. 3737; 59, с. 155; 62, с. 114-147; 65, с. 169; 66, с. 63-64; 95, с. 107; 97, с. 309-310; 103, с. 2; 105, с. 3; 109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 111, с. 121; 132, с. 868, 936-943; 134, с. 2-159; 143, с. 37; 161, с. 94; 162, с. 67; 165, с. 154-157; 173, с. 38; 178, с. 58-60; 184, арк. 78, 80 (зв.); 185, арк. 9; 186, арк. 25; 187, арк. 315; 188, арк. 104 (зв.)-355; 189, арк. 2-222 (зв.); 197, арк. 3; 198, арк. 1-7; 202, арк. 17, 40-40 (зв.); 203, арк. 2 (зв.)-12; 204, арк. 35-275; 205, арк. 5 (зв.), 54 (зв.)-56 (зв.); 207, с. 48; 208, арк. 3-11; 209, арк. 3; 213, с. 35; 215, арк. 3, 5; 218, арк. 115-155; 222, с. 2; 223, с. 3; 232, арк. 16; 233, с. 282-283; 239, с. 81-84; 243, арк. 22; 262, с. 310; 265, с. 122, 126-127; 286, с. 75; 287, с. 42; 296, с. 15-16; 299, с. 308;

300, c. 322; 302, c. 336; 303, c. 6-7; 304, c. 5; 306, c. 7; 307, c. 7; 318; 319, c. 8-22; 320, c. 26; 325, c. 18; 328, c. 79-81; 340, c. 5; 348, c. 6-7].

Додаток Б

**Список підручників та інших необхідних Вільшанському міністерському
однокласному чесько-російському училищу речей**

1. Оповідання зі Священної історії Старого Заповіту О. В. Певцова — 25 екземплярів по 30 коп.
2. Оповідання зі Священної історії Нового Заповіту О. В. Певцова — 25 екземплярів по 40 коп.
3. Скорочений молитвослів — 50 екземплярів по 10 коп.
4. Поширений християнський катехізис православних, католицьких і східних церков — 25 екземплярів по 18 коп.
5. Ектенія з чотирьох євангелістів і книги апостольських діянь — 25 екземплярів по 20 коп.
6. Цупка мобільна азбука з розділовими знаками та цифрами — два екземпляри по 80 коп.
7. „Школяр” О. В. Семенова — перша книга після азбуки — для читання та практичних вправ із російської мови — 25 екземплярів по 35 коп.
8. „Сонечко” І. Й. Радонежського — книга для читання — 25 екземплярів по 60 коп.
9. Велика дубова класна рахівниця з підставками (16×12 вершків) — один екземпляр по три рублі 75 коп.
10. Невелика рахівниця — один екземпляр по 50 коп.
11. Арифметична скринька — один екземпляр по два рублі 75 коп.
12. Підручник географії О. В. Іванова — чотири екземпляри по 25 коп.
13. Глобус із напівмірами (9½ дюймів) — один екземпляр по п'ять рублів 75 коп.
14. Географічна карта держави Є. В. Шевельєва — один екземпляр по шість рублів.
15. Історія Росії в картинах І. Й. Рождественського — один екземпляр по 22 рублі.

16. Перекладений триголосний церковний спів св. Іоана Златоуста І. Й. Вишневського — чотири екземпляри по одному рублю 20 коп.

17. Посібник учителям співу О. В. Рожнова — один екземпляр по 30 коп.

18. Нотна азбука О. В. Рожнова — один екземпляр по одному рублю.

19. 12 кольорових картин із текстами слов'янською та російською мовами дванадесятих свят Православної Церкви (в-ва „Співробітник Шол”, $7\frac{1}{2} \times 12$ вершків) — один екземпляр по три рублі 50 коп.

20. Наочність Е. Р. Шрейбера:

а) предмети для наочного навчання — один екземпляр по три рублі;

б) наочна ботаніка — один екземпляр по три рублі;

в) наочна зоологія — один екземпляр по три рублі;

г) наочна історія Старого Заповіту — один екземпляр по два рублі;

г) наочна історія Нового Заповіту — один екземпляр по два рублі.

21. Написаний масляними фарбами на тканині в напівзріст портрет Государя імператора Олександра Олександровича в широкій позолоченій рамі з короною — один екземпляр по 40 рублів.

22. Пропис А. Ч. Гербача — 25 екземплярів по 8 коп.

23. Розкреслений папір — 25 дестей по 25 коп.

24. Сталеві пера — п'ять коробок по 45 коп.

25. Ручки для пер — п'ять дюжин по 15 коп.

26. Олівці — п'ять дюжин по 15 коп.

27. Лінійки — 15 штук по 5 коп.

28. Аспидні дошки №5 — 50 штук по 15 коп.

29. Грифелі — 150 штук по 30 коп. за сотню.

30. Гімнастичні гирі:

а) двофунтові — одна пара по одному рублю;

б) трифунтові — одна пара по одному рублю.

31. Класний журнал міністерського однокласного училища — один екземпляр по 60 коп.

32. Прибутково-витратна книга — один екземпляр по 60 коп.

33. Хронологічний каталог — один екземпляр по 60 коп.

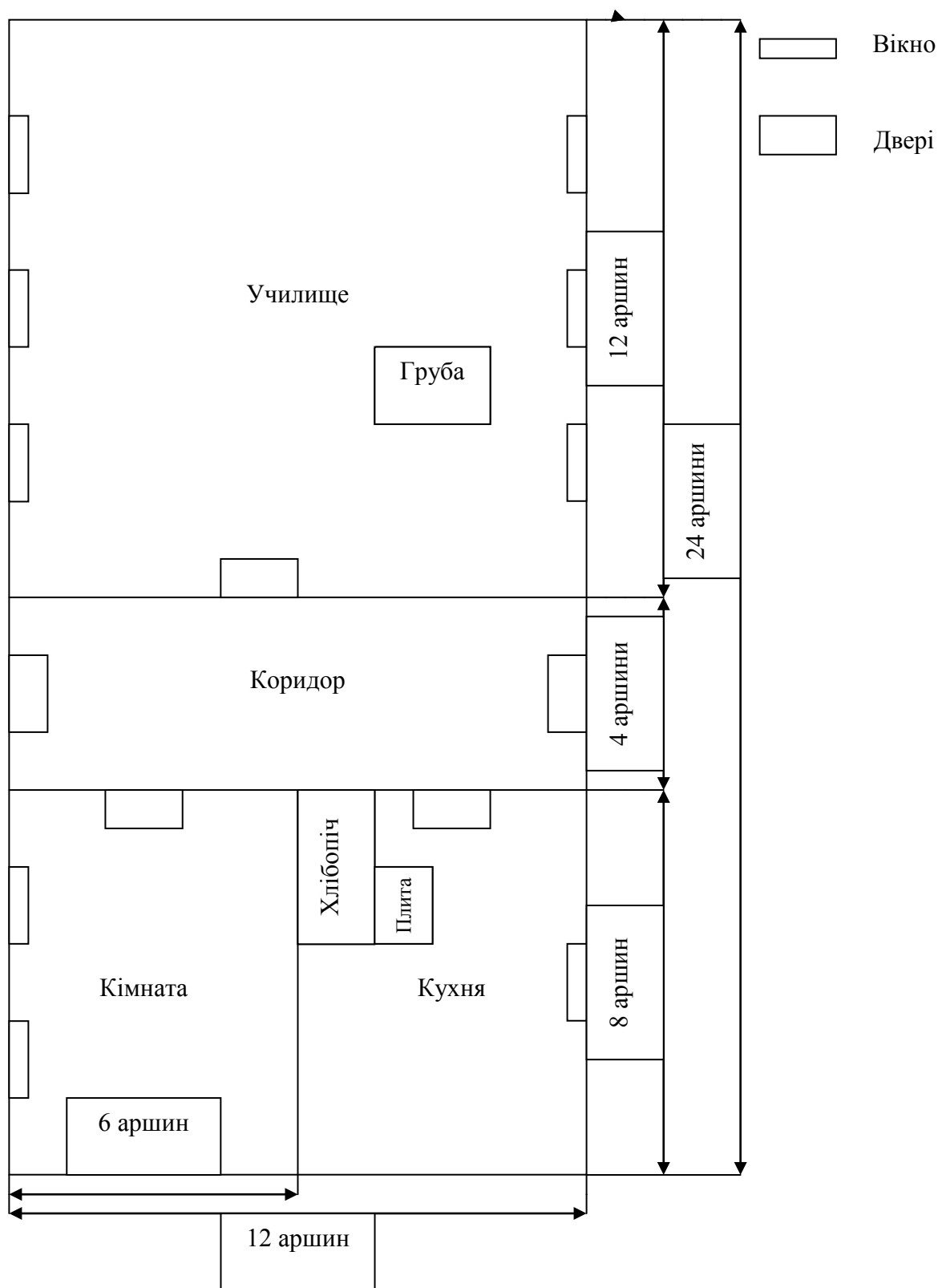
34. Печатка Вільшанського міністерського однокласного чесько-російського училища — одна штука по одному рублю.

35. Паперові печатки для пакетів — 300 штук по 40 коп. за сотню.

Усього — 188 рублів 40 коп. [5, с. 385-453; 110, с. 7-10 (дод.); 181, арк. 22-22 (зв.), 24; 318].

Додаток В

**План будівлі Вільшанського міністерського однокласного чесько-
російського училища**

[5, с. 385-453; 109, с. 86-87; 181, арк. 9; 319, с. 8-22].

Додаток Г

**Авторська програма дошкільних занять, ігор, вправ і малюнків
чеського педагога В. В. Травничека**

I. Вправи на спостереження, мислення та спілкування.

1. Називання, аналіз і порівняння предметів із основними кольорами та правильними формами (куб; циліндр; кулька; м'ячик). Навчальна мета: навчати порівнянню предметів; розвивальна мета: розвивати здатність до судження.

2. Будівельні ігри (Baaspiele). Навчальна мета: навчати виготовленню предметів із простіших форм; засвоювати поняття: „величина”; „порядок”; „форма”; „краса”; розвивальна мета: розвивати увагу; винахідливість; уяву.

3. Складені таблиці (Zegctafeln). Навчальна мета: навчати обчисленню; поєднанню фарб; ознайомлювати з величинами та числами; засвоювати поняття „рівна площа”.

4. Ігри з кільцями (Ringlegen). Навчальна мета: засвоювати поняття: „зігнута лінія”; „точність”; „правильність”.

5. Бесіди; розповіді; спостереження за об'єктами природи; ігри; вивчення пісень; споглядання картин. Розвивальна мета: розвивати розумові здібності; уявлення про себе; виховна мета: виховувати шляхетність душі.

6. Вивчення віршів напам'ять. Навчальна мета: навчати читанню; розвивальна мета: розвивати пам'ять; виховна мета: виховувати морально-релігійні почуття.

7. Вивчення пісень. Навчальна мета: навчати співу; розвивальна мета: розвивати пам'ять; слух; музичне чуття; виховна мета: виховувати морально-релігійні почуття.

II. Вправи на окомір і спритність.

1. Складання рівновеликими паличками (Ftäbchenlegen). Навчальна мета: навчати складанню предметних фігур за їхніми частинами; розвивальна мета: розвивати здатність до відображення відомої форми.

2. Зміна розміщення дерев'яних паличок. Навчальна мета: навчати складанню геометричних фігур (квадрат); роботі за визначеними правилами; розвивальна мета: розвивати математичні здібності.

3. Згинання паперового чотирикутника в різних напрямках. Навчальна мета: навчати виготовленню форм предметів за їхніми частинами; розвивальна мета: розвивати спритність; виховна мета: виховувати любов до порядку.

4. Поєднання матеріалів (папір; тканина). Навчальна мета: навчати предметній роботі з папером; тканинами; виховна мета: виховувати впевненість у досягненні запланованого результату; позитивну мотивацію до праці.

5. Вирізування з паперу. Навчальна мета: навчати здатності надавати предмету запланованої форми; роботі за визначеними правилами; розвивальна мета: розвивати окомір; спритність руки; винахідливість; виховна мета: виховувати почуття артистизму.

6. Малювання на розкресленому та чистому папері. Навчальна мета: навчати розрізненню та поєднанню кольорів; розвивальна мета: розвивати очі; руки; винахідливість.

7. Виколювання та вишивання за зразком. Навчальна мета: навчати роботі на основі позначених голкою точок і рисочок; вишиванню кольоровими вовняною та шовковою нитками; гравіюванню; розвивальна мета: розвивати очі; руки; почуття правильності.

8. Виготовлення предметів різної складності. Навчальна мета: навчати роботі із пластичними фігурами; згинанню паперу; картону; поєднанню паличок горошинками; виховна мета: виховувати почуття витонченості у роботі.

III. Гімнастичні ігри та виховання гідної поведінки.

1. Комплекс вправ № 1. Навчальна мета: навчати вільним згином рук і ніг; прямому стоянню; ходінню; спритному кружлянню; розвивальна мета: розвивати здоров'я; скелет; виховна мета: виховувати гідність; слухняність.

2. Комплекс вправ № 2. Навчальна мета: навчати бігу; стрибкам; розвивальна мета: розвивати спритність; силу; легені; грудну клітину.

3. Комплекс вправ № 3. Навчальна мета: навчати киданню й отримуванню кульок; м'ячиків; обручів; розвивальна мета: розвивати спритність; обачність.

4. Наслідувальні ігри. Розвивальна мета: розвивати духовні та тілесні сили; виховна мета: виховувати терплячість.

5. Споглядання природи в саду; на екскурсіях. Навчальна мета: навчати збиранню й аналізу знайомих рослин; комах; організації квітників; розвивальна мета: розвивати духовні та тілесні сили; виховна мета: виховувати любов до праці [189, арк. 94-111 (зв.)].

[4 – 6 разів; 44, с. 3-6 – 6 разів; 247, с. 45 – 2 рази].

Три рівні новизни: конкретизація (уточнення, розширення), доповнення та перетворення. У процесі конкретизації уточнюються дані, деталізуються положення, що стосуються деяких сторін навчально-виховного процесу в тих або інших умовах, а також історії педагогіки, порівняльної педагогіки, методології. На рівні доповнення розширюються підходи, вносяться інші акценти, які поповнюють наші пізнання в тій або іншій галузі педагогіки без зміни їхньої суті. На рівні перетворення здобутий результат характеризується принципово новими положеннями щодо знань, які існували раніше.

Необхідно описати ступінь новизни (вперше одержано, удосконалено, дістало подальший розвиток).

Опис об'єкта новизни (методика чи технологія, модель, метод, спосіб або встановлене дисертантом теоретичне положення, обґрунтування, концепція, закономірність). Нове знання можна визначати по-різному: 1) новизна здобутого результату (факт, явище, принцип, закон, теорія, концепція, модель); 2) новизна процесу (технологія, метод, моніторинг); 3) новизна запропонованої ідеї (постановка проблеми, формулювання завдань, обґрунтування гіпотези).

У рамках поставлених завдань показує, яке нове знання здобув, розв'язуючи їх. Значення нового знання виявляється щодо інших сфер пізнання, наукової роботи, яку ще потрібно виконати в майбутньому.

Змістовий виклад новизни. Які результати дослідження? Які тенденції, підходи, принципи, шляхи, методи? Потрібно вказати. До чого це привело?

Формула новизни: Вступне слово: доведено, одержано, встановлено, визначено. Назва об'єкта новизни, який показує, що саме створено, доведено, запропоновано, встановлено. З'єднувальні слова, які допомагають перейти до викладу істотних ознак об'єкта новизни: який складається з; який полягає в тому, що; який включає. Істотні ознаки об'єкта новизни мають бути показані з повнотою, достатньою для того, щоб спеціаліст міг зрозуміти його суть.

4. Перелік істотних ознак об'єкта новизни.

Забезпечення чеських шкіл історичного періоду Російської імперії (1867–1870 рр. – 1916 р.)

Узагальненими критеріями нашого історико-педагогічного аналізу визначено забезпечення трудових чеських шкіл станом на 23 листопада 1889 р.

Об'єктом аналізу обрано чеські школи Правобережної України: Антонівську, Боратінську, Високівську, Волковийську, Грушвицьку, Губино-Нивську, Гулечинську, Дорогостайську, Заліську, Зубівську, Квасилівську, Княгининську, Копчинську, Купичівську, Малинську, Можелинську, Мстишинську, Новининську, Підгайську, Плосківську, Семидубську, Страклівську, Теремнинську, Ульбарівську та Шпаківську школи Волинської та Київської губерній.

Результатом аналізу стали наступні висновки:

Як зазначалося вище, відкриття шкіл для дітей чеського походження відбувалося з 1870 р. до 1884 р. Щодо наповнюваності шкіл дітьми, то можна стверджувати, що станом на 1889/1890 н. р. у зазначених двадцяти п'яти школах навчалися 1057 дітей. Найбільше дітей (98) навчалися в Ульбарівській школі, найменше – 27 – у Шпаківській школі. Середня кількість дітей у школах – 42 особи, з них хлопчики становили 55,5% дітей, а дівчатка – 44,5%. У Малинській і Шпаківській школах дівчат навчалася більше, ніж хлопців [18, с. 105; 62, с. 116, 134; 184, арк. 78, 80 (зв.); 232, арк. 16].

Проаналізувавши дозвільні документи на заснування шкіл можна стверджувати, що лише Антонівську, Високівську та Гулечинську школи було відкрито з дозволу мирових посередників, а інші 22 школи – без дозволу. Крім того, для чотирьох шкіл, де навчалася 151 (14,3%) дитина, чеські громади орендували приміщення, а 21 школа, де навчалася 906 (85,7%) дітей, – мали спеціально зведений будинок для проведення уроків [299, с. 308; 306, с. 7; 307, с. 7; 348, с. 6-7].

Цікавим своєю нетрадиційністю та, безперечно, захоплюючим для дітей, на наш погляд, є факт функціонування Волковийської школи в занедбаному замку [38, с. 196; 109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 318].

Щодо забезпечення вчителів квартирами, то слід зазначити, що у вісімнадцяти школах учителі мали пришкольні квартири, у трьох – окремі (Боратінська, Високівська та Зубівська школи), в чотирьох – не мали громадського забезпечення квартирами [5, с. 385-453; 204, арк. 155-275; 205, арк. 55 (зв.)-56; 304, с. 5].

Утримання шкіл здійснювалося переважно коштами громад: так 21 школа утримувалася коштами чеських громад, чотири школи (де навчалися діти чеського й українського походження) – коштами чеських і українських, шість шкіл отримували грошову допомогу від МНО, 19 – обмежувалися лише коштами громад. Найкраще матеріально утримувалася (на 365 рублів щороку) Семидубська школа, найгірше – на 100 рублів – Антонівська [37, с. 190-191; 204, арк. 213, 217; 319, с. 8-22; 328, с. 79-81].

Щодо рівня заробітної платні вчителів, то максимальну щорічну заробітну платню (441 рубель) отримував учитель Теремнинської чеської школи, мінімальну – 54 рублі – вчитель Шпаківської чеської школи [38, с. 196; 188, арк. 113-113 (зв.); 204, арк. 212, 275; 318].

Для порівняння: 60% учителів однокласних і двокласних російських училищ отримували 360 рублів щорічної заробітної платні, 20% – 240-360 рублів, 14% – 144-240 рублів. „Інструкцією для однокласних і двокласних російських училищ” від 1875 р. встановлювалася наступна щорічна заробітна платня: вчителю – не менше трьохсот тридцяти рублів, законовчителю однокласного училища – не менше ста рублів, законовчителю двокласного училища – не менше ста п’ятдесяти рублів, учителю ремесел однокласного училища – близько ста сорока рублів, учителю ремесел двокласного училища – близько ста шістдесяти рублів, учителю вишивання – не більше ста рублів, учителю гімнастики – не більше ста рублів. Згідно цієї ж „Інструкції ...”, молодому вчителю щорічно нараховували 360 рублів, із яких

він отримував 333 рублі (відрахування до емеритальної каси складали 27 рублів, учителю із п'ятирічним стажем роботи – 420 рублів, учителю з десятирічним стажем роботи – 450 рублів) [195, с. 463; 196, с. 231; 219, с. 128; 245, с. 40-41].

Істотно, що у двадцяти трьох школах працювали вчителі чеського походження та лише у двох – австрійського (Можелинська та Шпаківська школи) [109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 204, арк. 127 (зв.)-275; 205, арк. 56-56 (зв.)].

Щодо підданства вчителів, то з них у двадцяти одній школі вчителі були російськими підданими, а в чотирьох школах – австрійськими підданими [132, с. 940; 134, с. 151; 204, арк. 127 (зв.)-275; 205, арк. 56-56 (зв.)].

За релігійними переконаннями вчителів можна відзначити наступне: так у тринадцяти школах учителі дотримувалися католицької релігії, в семи – чесько-братської, у двох – старокатолицької, в одній – гуситської (Волковийська школа) та ще по одній – кирило-мефодіївської (Ульбарівська школа) та православної (Високівська школа) [5, с. 385-453; 132, с. 940; 204, арк. 127 (зв.)-275; 205, арк. 56-56 (зв.)].

Щодо рівня освіти вчителів, то можемо стверджувати, що у двадцяти двох школах учителі не мали жодних учительських документів, у двох школах (Зубівській і Теремнинській) – отримали загальну середню освіту (закінчили реальні училища в Богемії), в одній школі (Княгининській) – вищу педагогічну освіту (вчитель цієї школи закінчив учительську семінарію в м. Ольмюці) [37, с. 190; 204, арк. 127 (зв.)-275; 205, арк. 56-56 (зв.); 304, с. 5].

Проаналізувавши дані про рівень володіння вчителями російською мовою можна стверджувати, що у восьми (32%) школах учителі володіли російською мовою дуже добре, у дванадцяти (48%) – добре, в чотирьох (16%) – погано, в одній (4%) – дуже погано (Антонівська школа) [132, с. 940; 134, с. 151; 204, арк. 127 (зв.)-275; 205, арк. 56-56 (зв.)].

Що ж стосується викладання в цих школах російської мови, то принаймні у двадцяти двох школах російська мова викладалася як один із предметів, а у трьох школах – не викладалася взагалі (Антонівська, Гулечинська та Заліська школи) [299, с. 308; 306, с. 7; 307, с. 7; 348, с. 6-7].

Однак, починаючи із др. пол. 80-х рр. XIX ст., у школах стали викладати вчителі російського походження. Так після закінчення Острозької вчительської семінарії в Підгайській школі працював учитель російського походження [34, с. 675; 110, с. 7-10 (дод.); 318; 319, с. 8-22].

Аналіз джерел про стан викладання Закону Божого свідчить про те, що у двадцяти чотирьох школах Закон Божий викладався чеською мовою, а в одній школі – німецькою (Можелинська школа). Однак, починаючи із др. пол. 80-х рр. XIX ст., цей предмет у школах почали викладати православні священики, зокрема, з 1887 р. в Малинській школі, з 1891 р. у Княгининській, Новининській і Теремнинській школах [35, с. 711; 36, с. 902; 188, арк. 114-115; 205, арк. 56].

Що ж до всіх інших навчальних предметів, то стверджуватимемо, що у двадцяти двох школах вони викладалися чеською мовою, у двох – чеською та російською (Високівська та Зубівська школи) та в одній – німецькою та російською (Можелинська школа) [5, с. 385-453; 204, арк. 127 (зв.)-275; 205, арк. 56; 304, с. 5].

Проаналізувавши інформацію про відповідність підручників міністерським нормативним документам зазначимо, що вчителі шістнадцяти шкіл (Володимир-Волинського, Дубенського, Житомирського, Овруцького, Радомисльського та Рівненського повітів) під час уроків користувалися дозволеними МНО підручниками, а вчителі дев'яти шкіл у Луцькому й Острозькому повітах без дозволу проводили навчання за чеськими підручниками та чесько-російськими книгами. Так у Боратінській, Губино-Нивській, Копчинській, Мстишинській і Теремнинській школах російська мова викладалася за підручником „Рідне слово” К. Д. Ушинського, а у Княгининській школі російське читання – за „Книгою для читання”

О. Н. Паульсона. Істотним є факт, що в Малинській школі, де навчалося 68 дітей, функціонувала пришкільна бібліотека, однак діти в інших двадцяти чотирьох школах не мали можливості користуватися додатковою літературою [109, с. 86-87; 189, арк. 61а; 204, арк. 127 (зв.)-275; 205, арк. 54 (зв.)-56 (зв.)].

Середньостатистична школа історичного періоду Російської імперії (1867–1870 рр. – 1916 р.): 1) мала спеціально зведений будинок; підданого Російської імперії вчителя чеського походження та католицької релігії без свідоцтва на право викладання, з добрим володінням російською мовою та пришкільною квартирою; спільне навчання дівчаток разом із хлопчиками; викладання російської мови, тоді як усіх інших предметів – чеською мовою; 2) була відкрита без дозволу; 3) утримувалася чеською громадою; 4) не отримувала допомоги від МНО; 5) комплектувалася дозволеними МНО підручниками; 6) не мала шкільної бібліотеки.

Забезпечення трудових чеських шкіл історичного періоду УСРР (1921–1939 рр.)

Узагальненими критеріями нашого історико-педагогічного аналізу визначено забезпечення трудових чеських шкіл станом на 1 січня 1924 р.

У процесі обробки математичних даних використано диференціюючий термін „відсоток мінімального забезпечення шкіл відповідним об’єктом”, коефіцієнт якого обчислюється співвідношенням загальної кількості шкіл до кількості шкіл, де аналізований підоб’єкт існує принаймні в одиничному екземплярі.

Об’єктом аналізу обрано трудові чеські школи Правобережної України: Високівську, Вільшанську, Головенську, Дєдово-Гірську, Івановицьку, Крошенську, Крушенєцьку, Кужель-Славську, Мар’ятинську, Межиліську, Околківську, Селенщинську та Соколівську.

Результатом аналізу стали наступні висновки:

Станом на 1923/1924 н. р. у зазначених тринадцяти школах навчалося 456 дітей [62, с. 116-147; 187, арк. 315; 233, с. 283; 243, арк. 22].

Приміщення зводилися, власне, для діяльності навчальних закладів у восьми школах. Це складає 61,5%. У цих школах навчалось 356 дітей (78,1%) [5, с. 174-453; 54, арк. 15; 165, с. 155-157; 178, с. 58].

Дерев'яних шкіл було десять (76,9%), кам'яних – одна (Івановицька) (7,7%), змішаних – дві (Крошенська і Крушенєцька) (15,4%). У дерев'яних школах навчалася 361 дитина (79,2%), в кам'яних – 28 (6,1%), у змішаних – 67 (14,7%) [5, с. 174-453; 165, с. 155-157; 178, с. 58; 319, с. 8-22].

Найбільшу (28) кількість кімнат мала Крошенська школа, найменшу – одну – Головенська та Кужель-Славська. Середня кількість кімнат складала вісім.

Найбільшу (вісім) кількість класних кімнат мали знову ж таки Крошенська та Соколівська школи, по дві кімнати мали Крушенєцька, Межиліська та Селенщинська школи, по одній кімнаті – решта вісім шкіл. Середня кількість класних кімнат складала дві [5, с. 174-229; 110, с. 7-10 (дод.); 165, с. 155-157; 318].

Найбільші площу й об'єм класних кімнат ($718,0 \text{ м}^2$ і $2872,0 \text{ м}^3$ (висота класної кімнати становила чотири метри)) мала Крошенська школа, де на дитину максимально припадало $13,3 \text{ м}^2$ та $53,2 \text{ м}^3$, найменші показники – $21,5 \text{ м}^2$ та $64,5 \text{ м}^3$ (висота класної кімнати становила три метри) – в Головенської, де на дитину мінімально припадало $0,83 \text{ м}^2$ та $2,48 \text{ м}^3$. У Вільшанській школі навчалось найбільше дітей (94), площа й об'єм класних кімнат були наступними – $71,7 \text{ м}^2$ та $201,0 \text{ м}^3$ (висота класної кімнати становила 2,8 м), на дитину припадало $0,76 \text{ м}^2$ та $2,14 \text{ м}^3$. У Мар'ятинській школі навчалось найменше дітей (11), площа й об'єм класних кімнат становили відповідно – $73,0 \text{ м}^2$ і $255,0 \text{ м}^3$ (висота класної кімнати становила 3,5 м), на дитину припадало $6,64 \text{ м}^2$ та $23,2 \text{ м}^3$ [5, с. 174-453; 109, с. 86-87; 178, с. 58; 319, с. 8-22].

Найбільші площа й об'єм класних кімнат на дитину припадали в Соколівській школі – $17,8 \text{ м}^2$ та $46,6 \text{ м}^3$ (висота класної кімнати становила 2,6 м). Найменші площа й об'єм класних кімнат на дитину становили у

Високівській школі – 0,7 м² та 1,93 м³ (висота класної кімнати – 2,8 м) [5, с. 182-453; 109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 318].

Середня площа всіх класних кімнат складала 125,185 м², тому на дитину припадало в середньому 3,57 м². Середня площа однієї класної кімнати становила 54,24 м², тому на дитину припадало в середньому 1,55 м². Середній об'єм усіх класних кімнат складав 423,16 м³ (висота класної кімнати становила 3,4 м), тому на дитину припадало в середньому 12,1 м³. Середній об'єм однієї класної кімнати складав 183,345 м³, відповідно на дитину припадало в середньому 5,23 м³ [5, с. 174-453; 178, с. 58].

Діти навчалися у школах у теплі та прохолодні пори року. Тому обігрівачі печі були в усіх школах. Наприклад, найбільше обігрівачих печей (17, 6 і 8) існувало у Крошенській, Крушенечській і Соколівській школах, найменше – одна – в Головенській, Кужель-Славській і Селенщинській. Середня кількість обігрівачих печей складала чотири. Крім того, діти потребували штучного освітлення. Так гасовим освітленням користувалися в усіх школах.

Подекуди діти навчалися у школах упродовж усього дня. Інколи залишалися на ніч. Однак печі для приготування страв мали не всі школи. Наприклад, найбільше печей для приготування страв (три) було у Крошенській і Соколівській школах, не існувало печей для приготування страв узагалі – в Головенській, Кужель-Славській, Межиліській і Селенщинській. Середня кількість печей для приготування страв складала одну. Відсоток мінімального забезпечення печами для приготування страв складав 69,2%.

Плитами для приготування страв користувалися також не в усіх школах. Так найбільше плит для приготування страв (дві) мала Крошенська школа, не було плит для приготування страв узагалі – у Високівській, Головенській, Кужель-Славській, Межиліській, Селенщинській і Соколівській. Середня кількість плит для приготування страв складала одну.

Відсоток мінімального забезпечення плитами для приготування страв складав 53,9% [5, с. 174-229; 110, с. 7-10 (дод.); 318; 319, с. 8-22].

Школи потребували безперебійного джерела чистої води. Власна криниця існувала у 38,5% шкіл, в інших – користувалися сусідською криницею [5, с. 174-229].

Коли поруч не мали криниці, то головним джерелом забезпечення харчування, санітарії та гігієни ставала бочка з водою. Якщо ж криниця була – бочка могла виконувати безліч інших функцій. Однак бочки існували не в усіх школах. Відсоток мінімального забезпечення бочками складав 46,2% [5, с. 244-453; 178, с. 58].

Що стосується забезпечення шкіл гарячою водою, то зазначимо, що водонагрівальним котлом користувалися не в усіх школах. Наприклад, водонагрівальний котел мали лише Вільшанська, Крошенська, Крушенєцька та Соколівська школи. Відсоток мінімального забезпечення водонагрівальними котлами складав 30,8% [5, с. 174-229; 109, с. 86-87; 318; 319, с. 8-22].

Також недостатнім було забезпечення умивальниками (23,1%). Найбільша їхня кількість (два, тобто умивальник на сімох дітей) була у Крушенєцькій школі [5, с. 244-453; 109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 319, с. 8-22].

Відсоток мінімального забезпечення шкіл відрами (для вологого прибирання) складав 61,5%. Найбільше їх (три) існувало у Івановицькій і Крошенській школах.

Пришкільна сільськогосподарська праця набувала як виховного значення, так і реально сприяла виживанню значного відсотку дітей. Однак забезпечення шкіл відповідним інвентарем не було достатнім. Так заступами користувалися не в усіх школах. Наприклад, найбільше заступів (п'ять) мала Крошенська школа. Відсоток мінімального забезпечення заступами складав 23,1% [5, с. 244-453; 110, с. 7-10 (дод.); 178, с. 58; 318].

Забезпечення шкіл пилками складало 30,8%, сокирами – 23,1% (їх мали всього лише три школи (Івановицька, Мар'ятинська й Околківська) [5, с. 244-453; 109, с. 86-87; 318; 319, с. 8-22].

Базою для повноцінного харчування вчителя та дітей було пришкільне тваринництво. Однак хліви існували лише у 53,9% шкіл. Середня їхня кількість складала один. Але у Крошенській і Соколівській школах користувалися трьома та двома хлівами.

Усього дві школи мали шопи (Вільшанська й Івановицька), в яких не було хлівів. Відсоток мінімального забезпечення шопами складав 15,4% [5, с. 174-229; 109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 319, с. 8-22].

Істотну роль у процесі навчання відіграє укомплектування школи меблями (партами, класними дошками, стільцями, табуретами, лавами, шафами, вішалками й ін.). У результаті аналізу наукових джерел [5, с. 244-453; 110, с. 7-10 (дод.); 178, с. 58; 318] ми виявили, що найбільш повним в аналізованих школах було забезпечення партами та класними дошками – їх мали всі школи. Найбільше парт було у Крошенській школі (110, дві парти на дитину), найменше – в Головенській (п'ять, парта на п'ять дітей). Середня кількість парт складала 29 (парта на дитину), однак у Крушенечській школі було найбільше співвідношення кількості парт – чотири на дитину.

Класними дошками користувалися також у всіх школах, середня їхня кількість складала три на школу. Найбільше класних дошок мала Крошенська школа – дев'ять і найменше Головенська та Кужель-Славська – по одній.

Щодо забезпечення шкіл стільцями та табуретами, то їх не вистачало для всіх дітей, а лавами не користувалися зовсім. У кількісному відношенні найбільше столів мали Крушенечська та Соколівська школи – стіл на дві дитини, у Крошенській – 12, стіл для п'яти дітей. Загалом середня кількість столів складала чотири (тобто стіл на дев'ять дітей). Відсоток мінімального забезпечення столами становив 84,6%.

Щодо співвідношення кількості стільців і табуретів стосовно дитини, то ми виявили, що в Соколівській школі табурет припадав на три дитини (всього п'ять), у Крошенській – стілець на чотири дитини (всього 15). У Крушенечській було найкраще укомплектування стільцями – по одному на кожну дитину.

Відтак середня кількість стільців складала шість (стілець на шість дітей), табуретів – один (табурет на 35 дітей). Відсоток мінімального забезпечення стільцями становив 76,9%, табуретами – 46,2%.

Недостатнім було також укомплектування шкіл шафами та вішалками для верхнього одягу. Так у Вільшанській школі на 19 дітей припадала шафа (всього п'ять шаф), у Крушенечській і Мар'ятинській – шафа на трьох дітей. Середня кількість шаф складала дві (тобто шафа на 18 дітей), відсоток мінімального забезпечення – 69,2%. Щодо вішалок для одягу, то їхня середня кількість становила дві (вішалка для вісімнадцяти дітей). Так у Мар'ятинській школі для трьох дітей існувала вішалка (всього чотири вішалки). Відсоток мінімального забезпечення вішалками складав 69,2%.

Спеціального місця для постійного зберігання у школах потребувала і навчальна література. Однак полицками для книг користувалися не в усіх школах. Наприклад, найбільше полицок для книг (дві, тобто полицка для книг на 47 дітей і полицка для книг на 25 дітей) мали Вільшанська й Околківська школи. Відсоток мінімального забезпечення полицками для книг складав 30,8%. Середня їхня кількість була такою: полицка для тридцяти п'яти дітей.

Окремі школи мали дивани, які використовувалися відпочинку впродовж перерв, перед або після уроків. Найбільше диванів було в Мар'ятинській школі – диван на 11 дітей. Середня їхня кількість складала: диван для тридцяти п'яти дітей. Відсоток мінімального забезпечення диванами складав 46,2%.

Крім того, деякі діти залишалися на ніч. Однак ліжками користувалися не в усіх школах. Співвідношення кількості ліжок щодо дитини було таким: у

Крошенській школі – ліжко на вісім дітей (усього сім ліжок), у Мар'ятинській і Соколівській школах – ліжко на чотири дитини. Середня кількість ліжок складала два (тобто ліжко на 18 дітей), відсоток їхнього мінімального забезпечення – 69,2% [5, с. 244-453; 109, с. 86-87; 178, с. 58; 319, с. 8-22].

До того ж, у Мар'ятинській школі існував матрац на 11 дітей. Відсоток мінімального забезпечення матрацами складав 7,7% [5, с. 244-453; 109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 318].

У окремих школах ми зафіксували також наявність годинників – 53,9% (найбільше їх – два – мали Вільшанська, Крошенська та Крушенечська школи); термометрів – 15,4% (існували лише у двох школах – Високівській і Соколівській); музичних інструментів – 23,1% (скрипки – у Івановицькій і Соколівській школах; барабан – у Крошенській) [5, с. 244-453; 178, с. 58; 318; 319, с. 8-22].

Ми аналізували також стан забезпечення трудових чеських шкіл художньою, методичною та навчальною літературою. Результати аналізу свідчать про недостатній рівень забезпечення літературою для дітей загалом і навчальними підручниками зокрема. Так найбільше видань літератури загалом (763) та примірників загалом (919, себто 17 примірників на дитину) існувало у Крошенській школі. Найбільшою кількістю примірників щодо дітей користувалися у Крушенечській школі – двадцятьма двома примірниками на дитину. Середня кількість видань загалом складала 173, середня кількість примірників – 215 (шість примірників на дитину). Коефіцієнт насиченості примірниками однойменного видання загалом складав 1,2; відсоток мінімального забезпечення літературою становив 84,6%.

Не всі школи мали дитячі книгозбірні. Наприклад, найбільша дитяча книгозбірня (618 різних примірників дитячих книг, тобто 11 дитячих книг на дитину) була у Крошенській школі. Співвідношення кількості дитячих книг щодо дітей найбільшим було у Крушенечській школі – 20 дитячих книг на

дитину. Середня кількість видань складала 139, примірників – 148 (тобто чотири примірники на дитину). Коефіцієнт насиченості примірниками однойменного видання складав 1,1; відсоток мінімального забезпечення літературою – 69,2% [5, с. 314-453; 109, с. 86-87; 110, с. 7-10 (дод.); 178, с. 58].

Не в усіх школах були також і педагогічні книгозбірні. Так найбільшу педагогічну книгозбірню (135 різних примірників педагогічних книг) мала Крошенська школа, загалом середня кількість видань на всі школи складала 28, примірників – 33. Коефіцієнт насиченості примірниками однойменного видання становив 1,2; відсоток мінімального забезпечення літературою – 53,9% [5, с. 314-453; 110, с. 7-10 (дод.); 318; 319, с. 8-22].

Щодо забезпечення шкіл підручниками, то тут ми теж означаємо певну неоднорідність. Наприклад, найбільше видань підручників загалом (23) існувало в Соколівській школі, найбільше примірників загалом – 166, три примірники на дитину – у Крошенській. Співвідношення кількості примірників щодо дітей найбільше мала Мар'ятинська школа – вісім примірників на дитину. Середня кількість видань загалом складала сім, примірників – 34 (тобто примірник на дитину). Коефіцієнт насиченості примірниками однойменного видання загалом складав 4,9; відсоток мінімального забезпечення підручниками – 76,9%.

Розподіл кількісних показників рівня забезпечення шкіл підручниками з різних навчальних дисциплін ми подаємо в табл. А.

Таблиця А

Рівень забезпечення шкіл підручниками з навчальних дисциплін

Навчальні дисципліни	Середня кількість видань	Середня кількість примірників	Коефіцієнт насиченості однойм. видан.	Відсот. мінімал. забезпечення
Російська мова	3	19	6,3	61,5
Математика	2	8	4	61,5
Соціально-економічні дисципліни	1	3	3	53,9

Природничі дисципліни	1	5	5	53,9
-----------------------	---	---	---	------

Щодо співвідношення кількості підручників із різних навчальних дисциплін на дитину по школах, то тут можна зазначити таке: найбільше примірників із російської мови було в Мар'ятинській школі (шість на дитину), із соціально-економічних дисциплін – у Соколівській (примірник на дві дитини), із природничих дисциплін – у Мар'ятинській і Соколівській школах (по одному на дитину).

Щодо кількості видань підручників із різних навчальних дисциплін по школах, то тут можна зазначити наступне: найбільше видань підручників із російської мови було у Високівській школі (вісім), із математики, соціально-економічних і природничих дисциплін – у Соколівській (дев'ять, сім і п'ять відповідно).

Що ж до кількості примірників із різних навчальних дисциплін по школах, то тут можна зазначити таке: найбільше примірників із російської мови, соціально-економічних і природничих дисциплін було у Крошенській школі (90, тобто два на дитину, 20 – примірник на три дитини та 31 – примірник на дві дитини відповідно), з математики – в Соколівській (52, тобто три на дитину).

У середньому примірник із російської мови припадав на дві дитини, з математики – на чотири дитини, із соціально-економічних дисциплін – на 12, із природничих дисциплін – на сім.

Нами зафіксовано також неоднаковий рівень забезпечення шкіл навчально-методичним приладдям. Так середні показники кількісного співвідношення різних видів приладдя щодо дитини є такими: глобусів – один для тридцяти п'яти дітей, мап – одна для дванадцяти дітей, картин – одна на двох дітей (див. табл. Б).

Таблиця Б

Стан укомплектування трудових чеських шкіл навчально-методичним приладдям

Найменування одиниці	Середня кількість	% забезпе-	Макс. кількість	Макс. кількість
----------------------	-------------------	------------	-----------------	-----------------

	на дитину	чення		на дитину
Глобуси	1/35	76,9	2 (1 на 27 дітей)	1/11
Мапи	3 (1/12)	76,9	14 (1 на 4 дитини)	1/3
– історичні	1/	15,4	2 (1 на 27 дітей)	1/11
– географічні	3 (1/12)	76,9	12 (1 на 5 дітей)	1/3
Картини	22 (1/2)	46,2	87 (3 на дитину)	/
– з російської мови	1/	15,4	20 (1 на дитину)	/
– з історії	8 (1/4)	30,8	33 (1 на дитину)	2/1
– з географії	1/	23,1	31 (1 на 2 дитини)	/
– із природознавства	1/	23,1	68 (1 на дитину)	/

Так у Високівській школі було найбільше картин із географії, у Івановицькій – картин загалом і зокрема з російської мови й історії, у Крошенській – глобусів, мап і картин із природознавства; у Крушенечській школі користувалися найбільшою кількістю картин із історії щодо дітей, у Мар'ятинській – глобусів, мап загалом і зокрема історичних мап щодо дітей, у Соколівській – мап загалом і зокрема географічних мап щодо дітей [5, с. 314-453; 109, с. 86-87; 178, с. 58; 319, с. 8-22].

Оскільки школи були осередками освіти для дорослих, то в окремих школах, зокрема у Високівській, ми зафіксували залу загальних зібрань. Відсоток мінімального забезпечення таким приміщенням складав 7,7%. Крім того, в Околківській школі існував лікнеп (відсоток мінімального забезпечення – 7,7%, у трьох школах (Крошенській, Селенщинській і Соколівській) користувалися лікпунктами (що становить 23,1%) [5, с. 174-229; 110, с. 7-10 (дод.); 202, арк. 17 (зв.); 318].

Інших установ (кабінетів, лабораторій, майстерень) при жодній школі чехи не мали [5, с. 314-377].

Таким чином, за рівнем кращого, порівняно з іншими школами, забезпечення слід виокремити такі школи: за наявністю відповідних приміщень – Івановицьку, Крошенську, Крушенєцьку та Соколівську трудові чеські школи; за укомплектованістю інвентарем і меблями – Вільшанську, Крошенську, Мар'ятинську та Соколівську; за забезпеченням літературою та приладдям – Високівську, Івановицьку, Крошенську та Соколівську.

Як впливає з вищезазначеного, середньостатистична трудова чеська школа мала наступні позитивні та негативні характеристики:

1) позитивні: зведена для функціонування навчального закладу; восьмикімнатна, двокласна; мала чотири обігрівуючі печі, гасове освітлення, піч і плиту для приготування страв; хлів; середній показник укомплектування меблями: чотири столи, шість стільців, табурет, 29 парт, три класні дошки, дві шафи, дві вішалки для одягу; навчальним приладдям: 215 примірників ста сімдесяти трьох видань літератури, 148 примірників ста тридцяти дев'яти видань дитячої літератури, 33 примірники двадцяти восьми видань педагогічної літератури, три географічні мапи, вісім картин із історії;

2) негативні: площа класної кімнати 54,24 м², об'єм класної кімнати 183,345 м³; відсутність власної криниці, бочки, водонагрівального котла, умивальника, відра, заступу, пилки, сокири, шопи, полицки для книг, дивана, матраців, годинника, термометра, музичних інструментів; у середньому два ліжка; 34 примірники семи видань підручників, 19 примірників трьох видань підручників російської мови, вісім примірників двох видань підручників математики, три примірники підручника соціально-економічної дисципліни, п'ять примірників підручника природничої дисципліни; відсутність навчального приладдя: глобуса, історичних мап, картин із російської мови, географії, природознавства; відсутність приміщень: зали загальних зібрань, кабінету, лабораторії, майстерні, лікнепу та лікпункту.

[4; 37; 95; 109; 176; 198 (2 рази); 215; 219 (3 рази); 221; 223; 290; 340] забрано з дисертації. 287, с. 35-49 (9); 81, с. 68; 221, с. 46-47 (4); 265, с. 122-

128 (7); 130, с. 22, 24; 41, с. 10, 19, 20 (2); 65, с. 169; 173, с. 38; 262, с. 308; 102, с. 2; 83; 84, с. 325; 85; 86; 87; 88; 89; 90; 91; 92; 93; 180, с. 12; 235, с. 131 - [243] додано в дисертацію.

Волкова С. А. Чехи на півдні України (60-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Волкова Світлана Анатоліївна. – Сімферополь, 2006. – 184 с. – текст; 50 с. – літ.; 44 с. – дод.

Журавський О. І. Національні меншини Правобережної України у 20-ті рр. XX ст.: суспільно-політичний і культурний розвиток: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Журавський Олександр Іванович. – Чернівці, 2006.

Марчук М. В. Освіта в Україні в роки національного відродження (1917–поч. 1930-х рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Марчук Микола Васильович. – Івано-Франківськ, 2003.

Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921–1935 рр.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Якубова Лариса Дмитрівна. – К., 2007.